

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԹՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՈՆ

2024

ԱՊՐԻԼ – ՄԱՅԻՍ – ՅՈՒՆԻՍ – ՅՈՒԼԻՍ ԹԻՒ 4-5-6-7

ՂԶ. 96 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ԵՐԶԱՆ

ISSN 0037-5810

ՄԻՈՆ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

ՂԶ. 96 ՏԱՐԻ – ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

ՏՊԱՐԱՆ ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՅ
ԵՐՈՒՍԱԿԷՄ

2024	ԱՊՐԻԼ – ՄԱՅԻՍ – ՅՈՒՆԻՍ – ՅՈՒԼԻՍ	ԹԻԻ 4-5-6-7
2024	APRIL – MAY – JUNE – JULY	№ 4-5-6-7

SION

A QUARTERLY OF RELIGION, LITERATURE AND PHILOLOGY
OFFICIAL PUBLICATION OF THE
ARMENIAN PATRIARCHATE, JERUSALEM

VOL. 96

ST. JAMES PRESS
JERUSALEM

ՀՐԱՄԱՆԱԻ
ՍՐԲՈՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅՍ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
ՊԱՏՐԻԱՐՔ
Ն. Ա. Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ Ս. ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ

Իրաւատէր՝ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան,
Հայ Պատրիարք Երուսաղէմի

*Proprietor: His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
Armenian Patriarch of Jerusalem*

Գլխաւոր խմբագիր՝ Տ. Ներսէճ Վարդապետ Ալոյեան
Editor in Chief: Very Rev. Father Nerseh Aloyan

Խմբագրի օգնական՝ Գրիգոր Սարկաւազ Թաքուշեան
Assistant Editor: Deacon Grigor Takushyan

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ**ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ****Ն.Վ.**

Հոգեւոր հայրենիք 115

Մեծերը Աստուծոյ եւ Աստուածաշունչի մասին 121

ՔԱՐՈՋԻՕՍԱԿԱՆ

Աղան Վարդապետ Գոգչեանի քարոզը՝ խօսուած Գալստեան Կիրակիին,
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ ի նոր երուսաղէմ (21 Ապրիլ, 2024) 119

ԱԶԳԱՅԻՆ

AGHAN VARTABED GOGCHYAN
Khash and its history 122

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԵՂԻՎԱՐԴ**

Գիւղ հայրենի 127

ԶԱՀՐԱՏ

Երկու հատ մոմ 128

ՎԱՐԴ ՇԻԿԱՀԵՐ

Յարաբերական 129

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ

- Կը սիրե՞ս զիս 130

- Խաչը 131

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Աստուածածնի պատկերը 132

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ՆԵՐՍԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ**

Դաւաճանները Յերենցի պատմավէպերում 133

ՍՈՒՍԱՆԵԱ ԱԴԱՄԵԱՆ, ՅԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանցի (1833-1911)
բանասիրական վաստակը 147

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ**ՍՈՒՍԱՆԵԱ ԱԴԱՄԵԱՆ**

Մական Եպիսկոպոս Բարխուդարեանցի
կեանքն ու գործունէութիւնը (1832-1906) 157

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

NAVASART MARDOYAN
The historical context, nature, and main message of the Old Testament
apocalyptic literature (The book of Daniel, Chapters 7-12) 162

NAVASART MARDOYAN
The date and the route of Exodus 168

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ**ԱՐՇԱԿ ԱՔԵՂԱՅ ՂԱԶԱՐԵԱՆ**

Աւետարան 2467/92

179

ԱՐՇԱԿ ԱՔԵՂԱՅ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Օրհնութեան կոնդակ ի Սրբոյ քաղաքէս Երուսաղէմէ

Տիրացու Գէորգի՝ տասն ղուրուշ մոմագին նուիրատուութեան առիթով

186

ՅՈՒՆԻՍ**ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ԶԱՔԱՐԵԱՆ, ՍՏԵՕՊԱ ՊԵՏՈՅԵԱՆ**

Հայագիտութեան անխոնջ հետազոտողը

(Ալպերթ Խառատեանի ծննդեան 85-ամեակի առթիւ)

189

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ**

Տարեկան տեղեկագիր Ժառանգաւորաց վարժարանի

եւ Ընծայարանի (2023-2024)

195

ԱՐՏԷՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՐԱՀԱՄԵԱՆ

Տարեկան տեղեկագիր Սրբոց Թարգմանչաց

Երկրորդական վարժարանի (2023-2024)

200

ՍԱՄՈՒԷԼ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՂՈՅԵԱՆ

Տեղեկագիր Պատանատեղի քարի եւ Սուրբ Յարութեան

Տաճարի մուտքի վայրերու պեղումներու մասին

204

ԲԱՐՍԵՂ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԷՄՏԷՐԵԱՆ

Տեղեկագիր Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի

մասնակի նորոգութեանց մասին (2015-2019)

212

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ**

Հաղորդագրութիւն. Իսրայէլի ոստիկանութեան՝ Հայերուն

«Կովերու պարտէզ»էն ապօրինի տեղահանելու մասին

229

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵԻԱՅԼՔ****ՆԵՐՍԵՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՂՈՅԵԱՆ**

- Հայոց ցեղասպանութեան նուիրուած ոգեկոչման ցուցահանդէս

Հելէն եւ Էտուարտ Մարտիկեան թանգարանին մէջ

230

- Յիշատակ Սրբոց նահատակացն մերոց, որք կատարեցան

յընթացս Հայոց ցեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց

230

- Երուսաղէմի Հայ Պատրիարք՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան

Արքեպիսկոպոս Մանուկեան կը դատապարտէ Հայաստանի

Հանրապետութեան ոստիկանութեան ամօթալի վարմունքը

հանդէպ Ամենայն Հայոց Հայրապետի

231

- Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի

Ամսվերջի հանդէս

232

- Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի 66-րդ շրջանաւարտից հանդէս	232
- Ուրարի տուշութիւն	233
- «Հայերը եւ Երուսաղէմը», ցուցահանդէս նուիրուած Սաղիմահայութեան եւ Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանին ի Լիզպոն, Փորթուկալ	233
- Պաշտօնականք	241
ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԿԻՍԻԳ ԹԱՔՈՒՇԵԱՆ Եկեղեցականք - Բեմականք (Ապրիլ-Յուլիս)	235
Յօդուածագիրներու ուշադրութեան	114

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ**ՀՈԳԵՒՈՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ**

Զարգացման ենթակայ իւրաքանչիւր արարած իր հայրենիքն ունի: Բոյսերն ու կենդանիները իրենց բնիկ աշխարհն ունին, ուր աւելի ազատ կրնան աճիլ, քան մէկ ուրիշ տեղ: Հիւսիսային երկիրներու բոյսերը հարաւային երկիրներու մէջ աճիլ չեն կրնար, ինչպէս եւ Սառուցեալ ովկիանոսի թռչուններն ու կենդանիները ոգեսպառ կ'ըլլան Սահարայի ջերմադաշտերու մէջ: Աստուածային նախախնամութեան սահմանած օրէնքն է այս, որուն ենթակայ է նաեւ մարդը: Նոյնիսկ ամենահասարակ, կիսակիրթ ժողովուրդներն ունին հայրենիքի գաղափարը, որոնք հայրենիք ըսելով՝ կը հասկնան իրենց ապրելատարածքը, որը սակայն հայրենիք չէ:

Հողը հայրենիք կը դառնայ դարերու ընթացքին, երբ այն կը պատուի ժողովուրդի պատմամշակութային, ազգագրական, ճարտարապետական յուշարձաններով, նախնիքներու գերեզմաններով, երբ այն կը սրբագործուի թշնամիի դէմ մղած պատերազմներու յաղթանակներով եւ քաջարի հերոսներու թափած արիւնով, երբ կը ձեւաւորուին ազգային բնաւորութեան գիծերը, ազգային նկարագիրը, աւանդոյթները, բարքերը, լեզուական առանձնայատկութիւնները եւ ազգային ինքնագիտակցութիւնը, երբ այդ հողը ժողովուրդի պատմական յիշողութեան մէջ կը մտնէ ժողովրդական բանահիւսութեամբ, առասպելներով, էպոսներով, երգերով ու հէքիաթներով, կը հարազատանայ հոգեպէս, երբ ժողովուրդը կը դառնայ հոգեւոր ամբողջութիւն, երբ «Հող»-ը կը վերածուի «Տուն»-ի, իսկ «Տուն»-ը՝ «Երկիր»-ի ու «Հայրենիք»-ի եւ կը մտնէ ազգի արեան մէջ՝ որպէս անոր գոյատեւումի հիմնական պայման, որպէս հոգեւոր հայրենիք, որով ազգ մը կ'ապրի ոչ որպէս բոյս կամ կենդանի, այլ բանական եւ հոգեւոր արարած:

Քաղաքակիրթ կեանքով ապրող ազգերու համար հայրենիքէն զատ կայ նաեւ հոգեւոր հայրենիք մը, որու քաղաքակրթութիւնն ալ ունի իր հայրենիքը: Ամէն հողի վրայ նոյն գաղափարը աճիլ չի կրնար: Նոյնիսկ բարոյական եւ կրօնական ամենէն ընդհանուր գաղափարները տարբեր բնաւորութիւն եւ ձեւակերպում կը ստանան զանազան երկիրներու բնակիչներու մէջ: Հետեւաբար, քրիստոնէութիւնն ալ տարբեր բացատրութիւն եւ ձեւակերպում ստացած է այլ եւ այլ ազգերու մէջ, թէեւ արմատով նոյնն է ամէն տեղ: Դաւանաբանական եւ ծիսական կարգերու տարբերութիւնները եկեղեցիներու մէջ, ընդհանրական եկեղեցւոյ ազգային եկեղեցիներու բաժնուիլը Աստուծոյ տնօրինութեան եւ պատմական, բնական պարագաներու հետեւանք էին եւ ոչ այս կամ այն անձի կամայականութեան: Ընդհանուր առմամբ, տարբեր է արեւելքի քաղաքակրթութիւնը եւ տարբեր՝ արեւմուտքինը, տարբեր է քրիստոնէայ ազգերու ընդհանուր քաղաքակրթութիւնը եւ տարբեր՝ մահմետական եւ հեթանոս ազգերունը: Նոյնիսկ այս ընդհանուր խումբերու քաղաքակրթութիւններն ալ իրենց ճիւղաւորումներով կը զանազանուին իրարմէ: Ամէն ազգի հոգեւոր կեանք իր բնորոշ կողմերն ու յատկութիւններն ունի, որոնք պահել եւ զարգանալ կարող է իր բնիկ հողի վրայ:

Պատմութիւնը ազգերու կեանքի հայելին է, իսկ հայելիի մէջ կ'անդրադառնայ ճիշդ պատկերը: Հայ ժողովուրդի գիտակցական քաղաքակրթութիւնը կը սկսի քրիստոնէու-

Թեան հաստատումով եւ անոր դրոշմը կը կրէ իր զարգացման ամբողջ ընթացքին: Հայոց մատենագրութեան առաջին յիշատակարանը Ս. Գիրքի Թարգմանութիւնն է, որով կրթուած են եւ տակաւին կը շարունակեն կրթուիլ բազմաթիւ սերունդներ: Հայ մատենագիրներն ու վարժապետները միեւնոյն ատեն եկեղեցւոյ սպասաւորները եղած են: Հայոց ճարտարապետութեան, քանդակագործութեան, նկարչութեան մասին գաղափար կը ստանանք նախնեաց թողած վանքերու եւ եկեղեցիներու մնացորդներէն, խաչքարերէն, ելնդաւոր պատկերներէն, նկարչութեան հազուագիւտ նմոշներէն: Չմոռնանք յիշել հայ վանականներու ձեռքով ծաղկուած ձեռագիր ակետարաններու մասին, որոնց մէջ ընծիւղուած է մանրանկարչութեան արուեստը՝ իր անստգիւտ դրսեւորումներով, որոնք խանդաղատանքով կը պահուին ձեռագրատուններու եւ մատենադարաններու մէջ: Մանր արուեստներու՝ ասեղնագործութեան, ոսկերչութեան, փայտէ քանդակագործութեան եւ այլնի մասին եւս գաղափար կը կազմենք հին եկեղեցիներու եւ վանքերու մէջ պահուած զգեստներէն եւ զանազան իրերէն: Մեր նախնիքներու կրթարանները վանքերը եղած են իրենց վանականներով, ուր ուսում եւ դպրութիւն ստացած են ոչ միայն եկեղեցւոյ պաշտօնեաները, այլեւ արքայազուններ, իշխաններ եւ հասարակ ժողովուրդի որդիք: Վերջապէս վանքերը պահած են մեր նախնիքներու քաղաքակրթութեան մնացորդները՝ հնութիւններու եւ ձեռագիրներու ժողովածոներ, որոնց ուսումնասիրութեամբ՝ հնարաւոր է գաղափար կազմել մեր անցեալի կեանքի եւ պատմութեան մասին:

Այլ խօսքով՝ Հայ ժողովուրդի հոգեւոր հայրենիքը Հայաստանեայց Եկեղեցին է: Այս հայրենիքի վրայ միայն կարող ենք հոգեւորապէս աճիլ եւ զարգանալ, ինչպէս վերը յիշուած յատուկ բոյսերն ու կենդանիները իրենց հայրենիքին մէջ: Մեր անցեալն ուրանալ չենք կրնար, եթէ տգիտութեան եւ միակողմանի հասկացողութեան թանձր մառախուղը չէ նստած մեր հոգիի վրայ: Յառաջդիմութիւնը շղթաներու կապակցութիւն է. նոր օղակը պէտք է կապուի հին հետ եւ այսպէս շարունակուի անընդհատ: Ան, որ միշտ նոր կը սկսի, յաւիտեան սկզբնաւորութիւն կը մնայ: Նոր եւ ժամանակի պահանջներուն համեմատ քաղաքակրթութիւն ստեղծելուն համար պէտք է մեր նախնիքներու հոգիները մեզի գործակից ըլլան, հայոց հայրապետներու եւ վարդապետներու հատընտիր շարքերը, հայրենիքի անձնուէր նահատակները պէտք է յարութիւն առնին մեր հոգիի մէջ եւ խրախոյս հանդիսանան վերածնութեան, պայծառ եւ վսեմ քաղաքակրթական կեանքի մը նորոգման: Հայ կեանքի հետ կապուած գիտութիւնները՝ ազգային եւ եկեղեցական պատմութիւններն ու մատենագրութիւնները, հնախօսութիւնը հիմնուած են անցեալի ուսումնասիրութեան վրայ: Հայոց նոր արուեստն ու քաղաքակրթութիւնը կրնան բողբոջիլ եւ ազգային դրոշմ ու գոյն ստանալ միայն նախնեաց արուեստի եւ քաղաքակրթութեան ուսումնասիրութեամբ: Այստեղէն կը ծագէ ազգային այն բարձր գիտակցութիւնը, որ գոյութեան պահպանման եւ յառաջդիմութեան գրաւականն է: Մենք ըստ ամենայնի՝ հին կեանքով վերածնուիլ չենք կրնար, բայց հնի մէջ կան բարիքներ, որ իրենց կենդանի ներգործութիւնը պիտի ունենան եւ յաջորդ սերունդներու վրայ: Իսկ այս բոլորին մէջ մեր եկեղեցին ահռելի եւ անչափելի դեր կատարած է անցեալին եւ պէտք է կատարէ ապագային, եթէ գիտակցաբար անոր ուժերը չչլատենք, եթէ դպրոցական կրթական ծրագիրներէն չզտենք ու չմաքրենք «Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւն» առարկան, եթէ չայլափոխենք ու նոր՝ խեղաթիւրուած պատմութիւն մը չգրենք եւ անորմով չկերակրենք մատաղ սերունդի անօթի ուղեղները:

Եկեղեցին ուրիշ կարեւոր գործ մը եւս ունի կատարելու: Ինչպէս հին ատեն, առաւել եւս այժմ ան չի կրնար ամբողջ հոգեւոր կեանքի ամփոփումը ըլլալ, որովհետեւ մենք անոր հոգեւոր հայրենիք կ'անուանինք ոչ այն մտքով, որ անկէ դուրս կեանք եւ քաղաքակրթութիւն չկայ: Քաղաքակրթութիւնն ընդհանրապէս աւելի ընդարձակ գաղափար մըն է, քան կրօնական եւ եկեղեցական քաղաքակրթութիւնը: Պէտք է ըսել, որ աշխարհիկ եւ նիւթական քաղաքակրթութիւնները նոյնպէս բարիք են, որոնք կը նպաստեն որոշ չափով եւ հոգեւոր, բարձր քաղաքակրթութեան զարգացման: Նիւթական բարեկեցութիւնը որպէս արդիւնք նիւթական քաղաքակրթութեան անհրաժեշտ պայման է եւ հոգեւոր կեանքի զարգացման համար: Բայց նիւթական քաղաքակրթութիւնն ինքն ըստ ինքեան նպատակ լինիլ չի կրնար, անցաւորն ու երկրաւորը պէտք է ստորադրուի եւ պատուանդան դառնայ բարոյական եւ յաւիտենական գաղափարներու համար: Քաղաքակրթութեան նպատակը պէտք է ըլլայ ճշմարտութեան, բարութեան եւ գեղեցկութեան նոր աշխարհ մը ստեղծել բնութեան մէջ: Այսպէս հասկցուած քաղաքակրթութիւնն Աստուծոյ օրհնութիւն է եւ ամենասերտ կերպով կապուած մարդկային հոգիի կեդրոնական երակի՝ կրօնի հետ: Որովհետեւ բարձրագոյն կրօնի նպատակը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մարդոցմէ բարոյական անձնաւորութիւններ ստեղծել:

Քրիստոնէական կրօնը յատկապէս այս խնդրին մէջ բացառիկ դիրք կը բռնէ եւ կը կամենայ աղ ըլլալ կեանքի եւ քաղաքակրթութեան բոլոր երեւոյթները համեմելու համար: Առանց կրօնի եւ բարոյական կատարելութեան ձգտումի, ոչ միայն անտարբերութիւն կ'արթննայ դէպի ազնիւն ու վսեմը, դէպի առաքինին եւ մարդասիրականը, այլեւ քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւնն ու արուեստը չարիք կը դառնան՝ եսական, մոլեգին եւ զազրելի նպատակներու միջոց: Կեանքը կը դառնայ դժոխք մը, որու համար գաղափար կրնան տալ հին ազգերու՝ յունաց, հռոմայեցիներու, հրէաներու կրօնական անկումի շրջանները: Եւ ահա այստեղ եկեղեցւոյ առջեւ կը բացուի գործունէութեան ընդարձակ եւ վսեմ ասպարէզ մը, ան կ'աշխատի, որ աւետարանի լոյսը թափանցէ կեանքի բոլոր երեւոյթներու, ի թիւս որոնց եւ աշխարհիկ ու նիւթական քաղաքակրթութեան մէջ, ազնիւ ու բարոյական նպատակներ կը դնէ անոնց առաջ: Ան միշտ կը շեշտէ եւ կ'աշխատի մարդոց մէջ հաստատել այն ճշմարտութիւնը, թէ հոգին առաւել է, քան մարմինը, թէ եսականը պէտք է համակերպուի ընդհանուր շահերուն, թէ աւելի բարձր բարիք կայ, քան սոսկ նիւթական բարեկեցութիւնը: Ան կ'աշխատի նաեւ ազնիւ քաղաքակրթութեան պտուղները մատչելի դարձնել ընդհանրութեան, որովհետեւ շա՛տ քիչերը հնարաւորութիւն ունին գիտական եւ գեղասիրական կրթութեամբ բարոյական անձնաւորութեան աստիճանին հասնիլ: Քրիստոնէական եկեղեցին կրօնական դաստիարակութիւն կը մատակարարէ իր հօտին, բարոյական սկզբունքները կեանքի հիմք կը դարձնէ, կը սրէ խիղճը ներքին ճշմարտութեան զգացումով, մարդկային հոգիի աչքերը երկրային աղտեղութիւններէն դէպի վսեմն ու երկնայինը կ'ուղղէ, կը մխիթարէ սգաւոր եւ թախծալից սիրտերը, յուսահատներուն յոյս կը ներշնչէ, բարոյապէս անկեալներուն ոտքի կը կանգնեցնէ, կը մեղմացնէ աղքատներու դառն վիճակը՝ կարեկից օգնութեամբ:

Եկեղեցին իր այսօրինակ հովուական-դաստիարակչական գործունէութեամբ բնականաբար կը ստեղծէ որոշ քաղաքակրթութիւն: Ան կը հիմնէ միջնակարգ եւ բարձրագոյն դպրոցներ, վարժարաններ իր կրօնական-բարոյական գաղափարները դեռափթիթ սերունդին մէջ ներշնչելու եւ պաշտօնեաներ պատրաստելու համար, ան կը ստեղծէ եկեղեցական գրականութիւն, գիտութիւն եւ սրբազան արուեստ իր ճիւղերով՝ ճարտարա-

պետութիւն, քանդակագործութիւն, սրբանկարչութիւն, երաժշտութիւն: Եկեղեցին սիրոյ գործունէութիւն կը զարգացնէ իր հօտին մէջ, ունեւորներու մէջ գթութեան եւ կարեկցանքի զգացմունք կ'արթնցնէ, չունեւորներուն օգնութիւն եւ նպաստ կը հասցնէ կարողութեան չափ: Կը հիմնէ անկեւանոցներ, հիւանդանոցներ եւ ուրիշ բազմատեսակ բարեգործական հաստատութիւններ: Կը հոգա իր հեռաւոր եւ աղքատ գաղութներու նիւթական եւ բարոյական վիճակին մասին եւ սերտ կը կապէ մայր եկեղեցւոյ եւ հայրենիքի հետ: Իր վարչական կազմակերպութեամբ ղեկավար կը հանդիսանայ ազգային-եկեղեցական կեանքի կանոնաւոր զարգացման, հոգեւոր եւ անձնուէր զինուորութիւն մը կը պատրաստէ՝ ծառայելու մեր ժողովուրդի կրօնական եւ քաղաքակրթական կեանքի յառաջդիմութեան: Վերջապէս ան պատուար կը կենայ օտար, հզօր հոսանքներու դէմ ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար:

Այս բոլոր գաղափարներն ու հաստատութիւնները յատուկ են եկեղեցական կեանքին, միայն տարաբախտաբար այժմ մեր մէջ պատմական ձախորդ պայմաններու պատճառով աւելի նուազ չափով, քան ցանկալի էր: Մի՞թէ պէտք է նպաստենք կամ անտարբեր հանդիսատես լինինք, որ մեր հոգեւոր, սրբազան հայրենիքը իր քայքայումի գործողութեան մէջ յարատեւէ: Սիրոյ եւ երախտագիտութեան անձնուէր զգացումով իւղ չպիտի լեցնենք անոր 1700 եւ աւելի տարիներէն ի վեր մշտավառ կանթեղի մէջ, որպէսզի աւելի պայծառ լոյս տայ եւ իր հօտի ճշմարիտ, բարոյական վերածնութեան աղբիւրը դառնայ:

Ն. Վ.

ՔԱՐՈՋԵՍՈՍԱԿԱՆ

**ԱՂԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳՈԳՉԵԱՆԻ ՔԱՐՈՋԸ՝
ԽՕՍՈՒԱԾ ԳԱԼՍՏԵԱՆ ԿԻՐԱԿԻՆ, Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԽՈՐԻԶ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷՋ Ի ՆՈՐ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ
(21 Ապրիլ, 2024)**

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն:

Սիրելի՛ հաւատացեալներ, այսօր կը տօնենք Մեծ Պահոց վեցերորդ Կիրակին, որ կը կոչուի Գալստեան Կիրակի: Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին այսօր կը ոգեկոչէ Յիսուս Քրիստոսի Առաջին գալուստը, որ եկաւ փրկելու մեղաւոր մարդկութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս Գրիգոր Տաթեւացի կ'ըսէ. «Ան իր գալուստով փրկեաց զմեզ ի մահուանէ, փրկեաց զհոգիս ի տանջանաց դժոխոց»: Յիսուս Քրիստոս իր Առաջին գալուստով մեղաւոր մարդկութեանը հնարաւորութիւն տուաւ ընթանալու ճիշդ ուղիով եւ ժառանգելու Երկնքի արքայութիւնը: Տիեզերքի Փրկիչը յանձն առաւ ամենէն անարգ մահուան ձեւը, եւ այն մեզի համար դարձուց ժամանակաւոր, իսկ կեանքը՝ յաւիտենական:

Աթանաս Ալեքսանդրացի Քրիստոսի Առաջին գալուստը կը բնութագրէ ըսելով. «Աստուած մարդացաւ, որ մարդն աստուածանայ»: Հետեւաբար, Յիսուս Քրիստոս իր գալուստով ոչ միայն ազատեց մարդը իր մեղքերէն եւ դժոխքի յաւերժական շարչարանքներէն, այլեւ աստիճան մը հաստատեց ասդենական կեանքէն դէպի յաւերժականը, որուն իւրաքանչիւր սանդուխտ մենք պիտի կառուցենք մեր բարի եւ աստուածահաճոյ գործերով, որպէսզի պատրաստ ըլլանք Փրկչի Երկրորդ գալստեան եւ կարողանանք դէպի երկինք երկարող այդ աստիճաններով բարձրանալ ու ժառանգել խոստացուած յաւերժական կեանքը:

Սիրելիներ, այս Կիրակին նաեւ Քրիստոսի Երկրորդ գալստեան խորհուրդը եւ ազդանշանը ունի: Ըսել կ'ուզեմ, թէ մենք կը գտնուինք Առաջին եւ Երկրորդ գալուստներուն միջեւ, կ'ապրինք ու կը վայելենք Անոր Առաջին գալստեամբ մեզի շնորհուած բարիքները՝ Երկրորդ գալստեան անհամբեր սպասումով: Եթէ առաջին անգամ Քրիստոս եկաւ որպէս Փրկիչ եւ ազատեց մարդը դժոխքէն, երկրորդ անգամ պիտի գայ որպէս դատաւոր՝ մեղաւորները դատելու, իսկ արդարները՝ Երկինքի արքայութեան արժանացնելու, ինչպէս որ հաւատամքին մէջ կ'ըսենք. «Գալոց է նովին մարմնովն եւ փառօք Հօր, ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս»: Սակայն, Երկրորդ գալստեան օրւան ու ժամուան մասին ոչ ոք գիտէ, որովհետեւ առաքեալներու հարցին, թէ «Վարդապետ, ե՞րբ պիտի ըլլայ այդ, եւ ի՞նչ պիտի ըլլայ նշանը քու գալուստիդ եւ այս աշխարհի վախճանին» (Մատթ. ԻԴ:3), Յիսուս կը պատասխանէ եւ կ'ըսէ. «Այդ օրուան ու ժամուան մասին ոչ ոք գիտէ. ո՛չ երկնքին հրեշտակները եւ ո՛չ ալ Որդին, այլ միայն՝ Հայրը» (Մատթ. ԻԴ:36): Այս պարզ բառերու ետին մեծ խորհուրդ կայ թաքնուած, որը Երկրորդ գալստեան տարածամ պատրաստ ըլլալու կոչն է մեզի:

Քրիստոս իր Առաջին գալստեան ժամանակ իրեն հետեւող առաքելաներուն իմացուց նաեւ իր Երկրորդ գալստեան մասին: Ինչպէս որ հողագործ մշակ մը իր այգիին

մէջ սերմեր ցանելով երբեք չի հեռանար անկէ չվերադառնալու մտօք, այլ ճիշդ հակառակը, պայմաններ կը ստեղծէ, որ այդ սերմերը ծաղկին եւ պտղաբերեն, այդպէս ալ Քրիստոս իր Առաջին գալստեան ժամանակ մեր մէջ ցանեց Երկրորդ գալստեան պատրաստ ըլլալու սերմերը եւ կարգեց մեզի մեր իսկ կեանքի մշակներ: Այս կը նշանակէ, թէ Երկրորդ գալստեան ատեն Ան պիտի գայ քաղելու այն պտուղները, որոնց իբրեւ մշակ կարգած էր մեզի, իսկ եթէ անպտուղ գտնէ մեզ՝ կ'արժանանանք անպտուղ թղենիի ճակատագրին:

Հետեւաբար, սիրելիներ, այս Կիրակին եթէ մեզի համար Երկրորդ գալստեան կոչը պիտի ըլլայ, այդ կը նշանակէ, թէ Աստուծմէ մեզի տրուած պատգամները մենք չենք գործադրէր յօգուտ մեր փրկութեան, աւելին՝ Երկրորդ գալստեան փաստը մոռնալով, մեղքեր կը գործենք՝ գիտակցաբար մենք զմեզ զրկելով յաւիտենական կեանքէն: Այլ խօսքով, գիտնալով բարին, ճշմարիտը՝ կ'ընենք չար եւ սխալ գործեր՝ նմանելով Պօղոս Առաքեալին, որ Հռոմէացիներուն ուղղուած թուղթին մէջ կ'ըսէ. «Ոչ թէ կ'ընեմ բարին զոր կ'ուզեմ, այլ կ'ընեմ չարը զոր չեմ ուզեր: Իսկ եթէ կ'ընեմ ինչ որ չեմ ուզեր, այլեւս ե՛ս չէ որ կ'ընեմ զայն, այլ՝ իմ մէջս բնակող մեղքը» (Հռոմ. Է: 19-21): Պէտք է յստակ գիտնանք, որ մեր լաւ մտածումներն ու փափաքները չեն որ մեզի պիտի արժանացնեն Երկնքի արքայութեան, այլ՝ անոնց գործադրումը: Եթէ գիտնալով Քրիստոսի Երկրորդ գալուստի մասին մեզի տրուած ժամանակը չենք գործածէր, այս կամ այն պատճառաբանութեամբ կը յետաձգենք մեր անձերու պատրաստումը Անոր Երկրորդ գալստեան ժամանակ իր առջեւ բաց ճակատով կենալուն, եւ կը խորհինք թէ այդ ժամանակը միշտ պիտի ունենանք՝ չարաչար կը սխալինք, որովհետեւ մեզի տրուած ժամանակը հոմպետս վատնելով՝ Երկրորդ գալստեան ատեն մենք զմեզ Քրիստոսի առջեւ անպատրաստ պիտի գտնենք: Եւ քանի որ ո՛չ օրը գիտենք, ո՛չ ալ ժամանակը, այս Կիրակի օրուան նման օր մըն ալ Քրիստոսի Երկրորդ գալուստը պիտի ըլլայ, կամ ալ անակնկալ կրնանք հեռանալ այս աշխարհէն: Հետեւաբար, եկէք մենք զմեզ հարցում ընենք. արդեօք պատրաստ ենք այդ օրուան:

«Յայսմաւուրք»ին մէջ կը պատմուի, թէ վանքի մը վանականներուն մէջ հարց մը կ'առաջանայ, որը կը վերածուի խնդրի, որովհետեւ անոնք չեն կրնար այս հարցին շուրջ պատասխան գտնել եւ համաձայնութեան գալ: Առակը հետեւեալն է. Երկու մարդ կ'ըլլան, որոնցմէ մին քառասուն տարի մեղաւոր կեանքով կ'ապրէր եւ ամէն գիշեր քնանալէ առաջ ինքզինքին կ'ըսէր, թէ անդրադարձած է իր մեղքերուն եւ առտու արթննալուն պէս վանք պիտի երթար իր կեանքը Աստուծոյ պիտի նուիրէր եւ մնացեալ օրերը մաքուր կեանքով պիտի անցընէր: Գիշեր մըն ալ ան կը քնանայ եւ առտու չարթննար: Իսկ միւսը, որ վանական էր եւ քառասուն տարի ճգնած էր վանքին մէջ, իր կեանքը անցուցած էր ծոմապահութեամբ, աղօթքով, աստուածահաճոյ բարի գործերով, ամէն գիշեր քնանալէ առաջ կ'որոշէր թէ առտու պիտի արթննար եւ երթար վայելելու աշխարհիկ կեանքը, որմէ ինք զրկուած էր քառասուն տարի: Այս վանականը եւս առտու չարթննար: Վանականներու մէջ առաջացած խնդրաշարոյց հարցը այս էր, թէ անոնցմէ ո՞ր մէկը դրախտ պիտի երթար եւ ո՞ր մէկը՝ դժոխք: Համաձայնութեան չգալով՝ վանականները կը դիմեն վանքի վանահօրը, որը կու տայ հարցին պատասխանը ըսելով. «Վանականը պիտի փրկուի իր առաքինութեան համար, իսկ մեղաւորը պիտի կործանուի իր մեղքերու պատճառով»: Երբ վանահօրը կը հարցնեն. «Ինչո՞ւ, չէ որ մեղաւորը որոշած էր Աստուծոյ դառնալ եւ ապաշխարել, իսկ վանականը ճշմարտութիւնը գիտնալով՝ որոշած էր շեղիլ Աստուծոյ ճիշդ ճամբայէն»: Վանահայրը կը պա-

տասխանէ. «Վանականը ամէն գիշեր կ'որոշէր առտու արթննալուն պէս երթալ, վայելել աշխարհիկ բարիքները, որոնցմէ այսքան ատեն ինքզինքին զրկած էր, սակայն այս երկրին վրայ իրեն տրուած քառասուն տարին ան ճիշդ գործածեց եւ բնաւ չխոտորեցաւ Աստուծոյ ճշմարիտ ճանապարհէն, մինչեւ կեանքի վերջին օրը չդժեց իր եւ Աստուծոյ միջեւ կնքած ուխտը եւ որեւէ վկայութիւն չկար, թէ ան պիտի հեռանար վանքէն: Նոյն է պարագան մեղաւորին: Ան իրեն տրուած քառասուն տարին չօգտագործեց իր փրկութեան համար եւ ամէն գիշեր կ'որոշէր, թէ առտու պիտի արթննար եւ վանք պիտի երթար, բայց ամէն առտու միտքը կը փոխէր՝ շարունակելով իր մեղաւոր կեանքը եւ որեւէ վկայութիւն չկար, թէ ան իր մեղաւոր կեանքէն Աստուծոյ պիտի դառնար»:

Սիրելիներ, կ'աղօթեմ, որ չետածգէք ձեր բարի եւ աստուածահաճոյ միտքերու գործադրումը, որովհետեւ միշտ չէ որ ունիք ձեր թուացեալ բաւարար ժամանակը եւ օր մը ձեր կամքէ անկախ պիտի հեռանաք այս աշխարհէն եւ պիտի կենաք Քրիստոսի Երկրորդ գալստեան՝ արդար դատաստանին առջեւ: Հետեւաբար, Գալստեան այս Կիրակիին եկէք միասնաբար աղօթենք առ Աստուած, որ Ան իր Երկրորդ գալստեան ժամանակ գթասիրտ գտնուի բոլորիս նկատմամբ, միեւնոյն ատեն եկէք մենք զմեզ հարցնենք. եթէ այսօր Քրիստոսի Առաջին գալստեան խորհուրդը կրող Գալստեան Կիրակիի փոխարէն ըլլար Քրիստոսի Երկրորդ գալստեան օրը մենք պատրաստ պիտի ըլլայի՞նք Անոր արդար դատաստանին, որուն վայելէ փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս. ամէն:

ՄԵԾԵՐԸ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՄԱՍԻՆ

Գիտութիւնը Արարչի մտքի թարգմանութիւնն է մարդկային լեզուի:

ԱԳԱՍԻՍ ԺԱՆ ԼՈՒԻ

Աշխարհի լինելիութիւնը համոզիչ ապացոյցն է Աստուծոյ գոյութեան, ամենայն Արարողի եւ Նախաշղացողի:

ԱԳԱՍԻՍ ԺԱՆ ԼՈՒԻ

Ժամանակի եւ տարածութեան միասնութեան մէջ երեւան կու գան ոչ միայն միտքը, այլեւ մտայղացումը, ուժը, բանականութիւնը, վեհութիւնը, կանխատեսումն ապագայի, իմացութիւնն ու տեսլականը ամենայնի: Մէկ խօսքով՝ այս բոլոր որակներն ի լուր ամէնքի կ'աւետեն Աստուծոյ գոյութեան մասին, Որու առջեւ մարդը պէտք է խոնարհի, Որուն մարդը պէտք է սիրէ:

ԱԳԱՍԻՍ ԺԱՆ ԼՈՒԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ**KHASH AND ITS HISTORY**

This assignment explores the history of *Khash*, where it comes from, what the origin of it and how it became a national food in Armenia. Initially, in Medieval Armenia *Khash* was intended to feed the poor, illiterate, unskillful, and impoverished people, and eating or tasting it was reprehensible for aristocrats or rich people. But if *Khash* was accepted as a poor man's food, how did it become a national food over the years and a respectable dish? Could it be a shift or change in cultural understanding? Did the poor of olden times ever think that one day what was an ordinary diet for them could become a national food and an internationally respected dish? Of course, had the rich people realized sooner that the ingredients of *Khash* could be used to prepare a healthy dish; they certainly would keep them instead of throwing them away as waste. It would have been way beyond the poor people's imagination that one day the rich would crave for their dish, and that it would become a national delicacy.

Khash is a dish that is widely eaten in many countries, such as Armenia, Turkey, Georgia, Bulgaria, Azerbaijan, and the Middle East in general. The name *Khash*, origins from the Armenian verb *khashe'l*, meanING “to boil.”¹ In Georgia and Bulgaria *Khash* is known as an Armenian dish. However, as Sedrak Mamulyan claims, the Armenian origin of the dish is not acknowledged in all the above countries where *Khash* is served.² Armenian *Khash* is a traditional and national dish made from pig, sheep or cow hooves. It is typically served as a broth or soup with traditional *tonir lavash* (flatbread cooked in an outdoor open pit), heavily seasoned with garlic and salt. *Khash* always has to be led by an alcoholic drink or a beverage, such as Armenian cognac or vodka.³ Moreover, on a *Khash* table it is a must to have ‘greenery appetizers’ that Armenians use with *Khash*: radish, different kinds of verdure, green onion, and of course garlic.⁴

The preparation of *khash* takes a very long time—for as long as its taste clings to your palate after consuming it. To prepare *Khash*, the hooves are first cleaned with a blowtorch to remove the hair and then are usually kept under running water for several hours. According to a saying, some Armenian women keep two pairs of tweezers: one pair for personal use and the other for removing the tiny and stubborn hair from the animal's legs and hooves that will be used in *Khash*. This seems to be doubtful, since in past times women were strictly prohibited from attending *Khash* parties and today such parties are still traditionally and closely associated with male bonding despite the skill and mastery required by women to clean and prepare it correctly.⁵ The preparation of *Khash* is intensive and needs too much patient and hard work, especially the

¹ <https://attarmenia.com/photovideocook/singlecook?pid=4405>

² <https://news.am/arm/news/79923.html>

³ Kaitlin, Fertaly. “Khash, history and Armenian national identity: Reconsidering post-socialist gender, food practices and the domestic.” *Identities* 19, no. 1 (2012): 83.

⁴ <https://www.slideshare.net/martin999999888/ss-70350957>

⁵ Fertaly, “Khash, history and Armenian national identity ...,” 85.

hair removal process. For this reason, trotters may be bought from the local store, cleaned and made ready for the preparation of *Khash* at home.⁶ Once the hooves or trotters are cleaned and rinsed, they are boiled in a big cooking pot with sufficient water on the heat for several hours, usually overnight. In the morning, before the *Khash* is ready to be served, the water is strained several times to remove any small bones or other impurities.⁷ The meat of *Khash* has to be bright white, almost bleached look, and the broth it produces is judged based on the amount of fat rising to the top: the more the amount of fat, the better the *khash*.⁸ The dish is usually eaten in two courses: first, as soup where only broth is poured over dried *lavash*, and second as a meat dish where the cooked meat is eaten alone or with *lavash*.⁹

Some Armenians start *Khash* preparation four days earlier before the cooking process. First, a precise calculation of the amount of meat is determined according to the number of guests. Second, the legs and bones of the animal are placed in containers filled with water for a few days. The water is usually changed once every six hours in order to make the removal of the hair easier. Furthermore, leaving hooves or trotters in the water for a few days not only makes the removal of all the bacteria and microbes from the meat and the bones possible, but it also helps the cooking process that usually is done overnight.¹⁰

Khash is a special Armenian dish that needs to be prepared assiduously and carefully so that it would taste right. It must also be consumed according to rules and procedures accepted among the Armenians. First of all, you need to add garlic and salt according to your liking. After that, you should take off the meat and bone from the soup and put it on another plate by covering it with *lavash* to keep it warm. Dry *lavash* is crumbled into the soup until it becomes spongy and ready to be consumed. Generally, one must eat *Khash* with one's fingers, using *lavash* like a spoon. People even say that *Khash* tastes better when you eat it that way.¹¹ Some Armenologists claim that eating *Khash* with fingers is tangible evidence that certifies *Khash's* antiquity as a traditional medieval dish, and when people started to eat *Khash* spoons were not available to the lower classes of society. There are some Armenians that even personalize this dish by engraving their names on their *Khash* bowls. These professional eaters arrive with short sleeves or rolled up log sleeves fully prepared to show the right way of eating *Khash* and also to grace the table with their no-nonsense approach.¹² As one can see, eating *Khash* requires certain skills. These do not only change the taste of the dish but also present culture and an entire tradition of cultural features related to it. In order to avoid gluey and sticky fingers, beside the bowl of each *Khash* eater there is a small plate with a wet cloth on it to wipe off the stickiness from grubby hands.¹³

There is a common prevalent saying among the Armenians that 'you cannot eat *Khash* alone' or '*Khash* cannot be offered alone'.¹⁴ One comment about *Khash* ritual compares eating

⁶ Ibid, 83.

⁷ Ibid.

⁸ Fertaly, "Khash, history and Armenian national identity ...," 85.

⁹ Ibid.

¹⁰ <https://news.am/eng/news/192793.html>

¹¹ <https://attarmenia.com/photovideocook/singlecook?pid=4405>

¹² <https://news.am/eng/news/192793.html>

¹³ Ibid.

¹⁴ <https://hetq.am/hy/article/48744>

it alone to drinking alone: “Eating *Khash* without company is like drinking vodka under a blanket.”¹⁵ The presence of the company at a *Khash* banquet is the reason why three special toasts are recited while eating this dish. These toasts are: “Nice to meet each other”, “Let the *Khash* be good”, “For the well-being of those who prepared the *Khash* and stayed awake the whole night”.¹⁶ *Khash* plays a significant role in bringing many Armenians together and creating a festive atmosphere where everyone tastes the *Khash* and makes, at least, one toast that is addressed to the cooks or their families for serving such a delicious meal.

According to the Armenian tradition, *Khash* should be prepared and consumed during the course of the months that they have the consonant letter r, namely from the beginning of September until the end of April. During the other four months - May, June, July, and August – *Khash*, with its high calories, is not only indigestible but also harmful because of hot weather.¹⁷ *Khash* has to be eaten in the morning before breakfast or instead of breakfast. This gives the consumers plenty of opportunities to burn the calories until night. Also, poor people did not have the luxury of eating three meals a day. The morning *Khash* provided them all the energy needed to be able to carry out the day’s hard work. Besides this, such energy providing food could also warm up the villagers and farmers in the early hours of the morning as they started to engage in the day’s work in the severe weather conditions of the mountains of Armenia.

Even though *Khash* has a fascinating and ancient origin as an Armenian food, and today it plays a major role in gathering many Armenians around a table, in medieval Armenia this dish was eaten by poor, illiterate, and unskillful workers. In medieval Armenia, *Khash* was not only a neglected dish but also unknown to most of the affluent and the aristocratic class. *Khash* was a popular dish among the illiterate and unskillful workers who labored in mostly physically demanding jobs such as cleaners, porters, water carriers, farmers, etc.

Among the Armenians, there is a widespread traditional story that always can be heard when people are around the *Khash* table. This story has passed from generation to generation and reached our own days. According to it, in medieval Armenia rich people slaughtered animals and kept the meaty and fleshy parts to themselves, throwing the bones and the inedible parts to the poor people.¹⁸ The poor collected all the best parts of these bones, and all the remaining edible parts on them cleaned them as much as they could over several days. They boiled what was salvaged overnight, and ate the dish in the morning. This dish not only gave the poor workers energy to survive the hardships of work but also stay healthy.¹⁹ According to some medical research caloric content of *Khash* is very high, but it has vitamins A, C, Calcium, and Iron, and it is very helpful for the people who have bone and joints problems.²⁰ Some Armenian historians claim that when *Khash* became a popular food among the illiterate and unskillful workers, the rich provided to their workers the vodka consumed with this dish. It was served in taverns by

¹⁵ Fertaly, “Khash, history and Armenian national identity ...,” 85.

¹⁶ <https://attarmenia.com/photovideocook/singlecook?pid=4405>

¹⁷ <https://hetq.am/hy/article/48744the>

¹⁸ <http://www.rena.am/blogpost/khash-traditions/>

¹⁹ Ibid.

²⁰ <https://attarmenia.com/photovideocook/singlecook?pid=4405>

humbals.²¹ Serving *Khash* to their workers did not cost much on them, and the workers enjoyed the food and appreciated the vodka.

Yet, when the rich people noticed how the children of the poor looked healthier and vigorous next to their children and realized that eating *Khash* had something to do with it, they started to feed their children the same dish. They discontinued throwing away the slaughtered animals' bones and inedible parts.²² It was only then that *Khash* was introduced to the urban culture of Armenia and its image changed from a working-class food to a popular dish among the Armenians. Its preparation moved from the taverns to the home and it became a dish intended to share with close friends and relatives.²³ According to some Armenian historians, when the benefits of *Khash* were revealed, the reach not only started to keep the parts needed for *Khash* for their own use but also to give the meaty and fleshy parts of the animals to their workers and poor people.²⁴

Over the years, *Khash's* sumptuous taste and health benefits made this dish not only popular among the rich but also a national delicacy, one that was very hard to procure everywhere. Besides that, when the benefits and curative powers of *Khash* were discovered by the rich, the dish gradually vanished from the menu of the poor, becoming an unattainable and luxurious meal for them. Furthermore, the discovery of the benefits of the *Khash* by the rich deprived the poor not only of a delicious dish but also of a healthy and powerful source of energy that their lifestyle required them to have. Therefore, if in the past the working-class used to eat *Khash* in order to tolerate hard work, or if in the past *Khash* ingredients, as thrown away waste, were easy to obtain, now the same ingredients needed for its preparation became hard to attain and even harder to find on the daily menu of the poor.

It is obvious how the health benefits and taste of *Khash* would have convinced the rich to change their previous stereotypical idea about this dish, namely that it is only for the unskilled, illiterate, and poor people. In the Middle Ages *Khash* gradually entered the national food menu of the Armenian people and eating it was even recognized as one of the characteristics of Armenian identity. The fact is that today in different Armenian communities in Armenia and abroad eating *Khash* 'like an Armenian' serves as a marker for an important aspect of Armenian identity that symbolically unites those who consume *Khash*. That marker traces the ancestry of today's Armenians to forefathers, who initiated this tradition²⁵ in their historic homeland that the ancient and Medieval Greek and Roman historians identified as Greater and Lesser Armenia.

Initially, not only the unskilled and illiterate but also rich people could not have imagined that one day *Khash* would become so popular and national food. Had both of these social classes known that one day this food would become a national dish, and serve as a marker for certain Armenian characteristics, they would certainly have treated this food differently. Moreover, had the rich known that one day *Khash* would serve as a bridge between their ancestors and the generations coming after them, and as a food symbolizing certain Armenian national characteristic, they would have considered this a worthy dish instead despising it as something that the poor

²¹ Fertaly, "Khash, history and Armenian national identity ...,"85.

²² <http://www.rena.am/blogpost/khash-traditions/>

²³ Fertaly, "Khash, history and Armenian national identity ...,"85

²⁴ <https://www.slideshare.net/martin9999998888/ss-70350957>

²⁵ Fertaly, "Khash, history and Armenian national identity ...,"87-88.

ate. Finally, if the rich had at some earlier time become aware of the health benefits of *Khash*, they would never have thrown away its ingredients as waste.

One can make a similar statement about the poor people to the effect that they would never have dreamt that one day the rich would crave their dish, considering it a delicacy. Had they known that the meaty and fleshy meat they sought was less healthy and beneficial compared with what they ate, they would have preferred their food than the food rich people consumed. The poor did not realize that inedible parts of the animal that the rich throw away as waste can be properly treated and prepared into a delicacy, which would become a national dish someday. The poor also could not imagine that one day their despised dish could change previously formed stereotypes and cultural understanding of the rich. Furthermore, the poor could not even dream that one day they would dictate from their small kitchens their way of preparing food to their lords and masters, and even become the originators of a national dish.

In conclusion, in early medieval Armenia, nobody knew about the health benefits of *Khash*. In due time, however, the sturdy and robust frame of the poor led the rich to connect this phenomenon with the consumption of *Khash*, whose beneficial qualities became known to them. After tasting it and obtaining a taste for it, the rich not only changed their attitude towards this dish as abandoned poor people's food but also became its foremost consumers and connoisseurs. Vitamins that *Khash* contains are unique to it, especially in winter time; it warms one's insides as one enjoys it in the cold winter of Armenia. To be sure, had the rich known about the benefits of *Khash*, the poor would not have the chance to be the first tasters of this dish. But once *Khash* began to appear on the menu of the rich and the mighty as a great delicacy and nutritious food, it also became the main course at banquets in honor of privileged guests.

In medieval Armenia, the poor would have laughed if told that one day their food would be regarded as a choice dish by the rich. They would never have thought that the inedible parts of the slaughtered animals, which the riches threw away as rubbish, would become the ingredients of one of the best dishes that the rich will crave. Moreover, when the poor prepared *Khash*, they could never imagine that one day it would become a national delicacy and they would be the inventors and the first tasters of this dish.

AGHAN VARTABED GOGCHYAN

Bibliography

Fertaly, Kaitlin. "Khash, history and Armenian national identity: Reconsidering post-socialist gender, food practices and the domestic." *Identities* 19, no. 1 (2012).

<https://attarmenia.com/photovideocook/singlecook?pid=4405>

<https://hetq.am/hy/article/48744>

<https://news.am/arm/news/192793.html>

<https://news.am/eng/news/192793.html>

<https://news.am/arm/news/79923.html>

<http://www.rena.am/blogpost/khash-traditions/>

<https://www.slideshare.net/martin999999888/ss-70350957>

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԳԻԻՂ ՀԱՅՐԵՆԻ**

... Ես, բընակիչ ամայնքներու...

Հեռու գիւղէն իմ հայրենի,

Հսեա երէկ,

Հսեա արդէն հազար տարի:

Կ'անցնին աչքէս

Ոստանները շէն ու փարթամ,

Ուր ես եղայ, ուր դեռ կ'ապրիմ,

Յանձնած ինքզինքս, կըտոր, կըտոր,

Մութ ու պըղտոր

Անոնց մաշող, անոնց երկաթ

Կոհակներուն:

Կըրակ, արին, իմ ոտքերուն,

- Գիւղ հայրենի -

Փռչին օտար ճամբաներուն,

Հոգիս աքսոր իր Պարտէզէն,

Առանց մեղքի, բայց անէծքով:

Ու ինչպէս երգ մը սըրբազան,

Որուն բառերը լուսեղէն

Մըտքին առջեւ կը դողդըղան,

Պատկերդ ահա, գիւղ հայրենի,

Բըխող մութէն,

Ջերթ հեռացած հին արշալոյս,

Որ ետ դառնալ ուզէր ինծի:

Ինծ կը թըլի,

Թէ ըսպիտակ կամուրջներէն

Յիշատակի,

Կ'անցնիմ նորէն, զըւարթ, թեթեւ,

Փողոցներէն ու դաշտերէն,

- Գիւղ հայրենի -

Ապրող միակ ճետն եմ գուցէ

Անպատմելի այդ Պարտէզէն,

Իր ցաւին մէջ, ամբողջ այրուող,

Հզօր մոռնալ չըկրնալուն:

Հոն բարձունքին՝

Յիշատակի իմ լեռներուն,

Եկեղեցին:

Լուռ է չորս դին,

Մեռել ձայնն է աքաղաղին

Ու աղբիւրին,

Եւ մօտակայ ծործորին մէջ

Թեւն է սառեր մեր հաւքերուն:

Լուռ է չորս դին.

Բայց դաշտերու մըռայլ ոգին,

Ալիք, ալիք,

Կը բանայ իր թելը անհուն

Հորիզոնէ մինչ հորիզոն:

Լեռան ոտքին,

Նըման հովուին

Որուն տարեր են հօտն ամբողջ,

Ես առանձինն,

Գիրը ճակտիս արածելու,

Շուքերն անբաւ

Իմ յուշերուն:

Մինչ ձիւներու ձայնը խորունկ,

Ինչպէս վառող բոցն արծաթի,

Լեռներու մէջ կը փայլակի:

Ժամանակի աչքը կախարդ,

Աչքն ապակի,

Գիւղ իմ անուշ, գիւղ իմ երազ,

Արցունք, Արցունք, կ'իյնայ վըրադ,

Ու կը սառի:

ԵՂԻՎԱՐԴ

(Արտատպուած է «Անցորդը» պոէմէն, մաս Գ.)

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԵՐԿՈՒ ՀԱՏ ՄՈՄ**

Այս գիշեր
Աստուածամօր մեծ պատկերին առջեւ ես
Երկու հատ մոմ վառեցի

Եւ ըսի -
Եթէ քեզի մոմ մը վառել կը բաւէ
Եթէ մոմով մը կատարուն պիտի իղձերս բոլոր
Աստուածամայրըս իմ դուն
Ըրէ այնպէս մը որ հասնիմ երջանկութեան քայլ առ քայլ
Որովհետեւ աւելի լաւ գիտես դուն
Գիտես թէ ինչ պէտք է ինծի որ երջանիկ ըլլամ ես
Մի մոռնար
Այդ մոմերէ մին ես եմ

Աստուածամօր այսպէս ըսի այդ գիշեր
Երբ պատկերին երկու հատ մոմ վառեցի

Ու ըսի -
Այդ միւս մոմն ալ հաւանաբար կը ճանչնաս թէ որունն է
Անոր մասին շոտ եմ խօսեր քեզի հետ
Ան գուցէ
Աստուածամօր կամ Աստուծոյ մասին շատ բան չի գիտեր
Բայց հոգ չէ
Եւ կամ ան
Սա վայրկեանիս լուր չունի թէ մոմ մըն ալ
Իրեն համար վառեցի
Հոգ չէ բայց
Աստուածամայրըս իմ դուն
Ըրէ այնպէս մը որ ան ալ երջանկութիւնը ճանչնայ
Մի մոռնար
Այդ մոմերէն մին ան է

Ու գիտես թէ զինքը որքան կը սիրեմ

ՋԱՀՐԱՏ

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ՅԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ**

Տարբեր է լեզուն՝ ալեխոռով ծովուն,
Տարբեր՝ կը խօսի, երբ խաղա՛ղ է ան:

Կանաչուն ծառին խշշոցն ուրի՛շ է,
Ուրի՛շ է լեզուն՝ մերկացած ծառին:

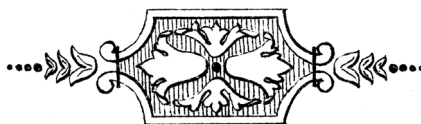
Մրմունջն ուրիշ է՝ դուրեկան հովին,
Տարբեր՝ կը խօսի սաստկաշունչ քամին:

Ծովերը մեզի տարբեր կը խօսին
Երբ ալեկոծ են եւ կամ հանդարտիկ,
Երբ հոգիներ մեր՝ շէն են կամ մթին:

Տարբեր՝ կը խօսին ծառերն ամէնուր
Երբ իրենց շուքին՝ սրտեր կարօտած՝
Զիրար կը գտնեն կամ կը մեկնին լուռ:

Ուրի՛շ է լեզուն՝ հովին, քամիին
Երբ մեզ կը բերեն լուրեր անձկալի
Կամ իղձ մը գողտրիկ՝ կ'առնեն, կը տանին:

Մեզմէ դուրս իրերն ու երեւոյթներ՝
Իմաստ կը զգենուն, իրենցմո՛վ, մեզմո՛վ,
Կ'ըլլան մերթ վանող ու մերթ հոգեթող:

ՎԱՐԴ ՇԻԿԱՏԵՐ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԿԸ ՍԻՐԵՍ ԶԻՍ**

«Կը սիրե՞ս զիս», հարցուց Յիսուս Պետրոսի,
 Որուն ցրրուած երազներուն կըսկիծէն՝
 Իր զարթումի յոյլ վայրկեաններն կը հեծեն.
 — Այո՛, գիտես թէ կը սիրեմ ըզքեզ, Տէր.
 Յորչաթ դողդոջ իմ այս շուրթե՛րըս խօսին,
 Յորչափ ծովուն այս ալիքնե՛րը հոսին...
 Քո՛ւկդ են բոլոր մեր տենչանքներն եւ ուխտեր:

«Կը սիրե՞ս զիս», հարցուց դարձեալ Տէրն իրեն,
 Ու Պետրոսի փըղձկումներէն կաթեցան
 Աղի շիթեր վիմատառած ու անձայն.
 — Այո՛, գիտես թէ կը սիրեմ ըզքեզ, Տէր.
 Յորչափ աղիքս գուրթ ունենան ու սիրեն,
 Յորչափ խութերն այս խորքերուն մէջ տիրեն...
 Քո՛ւկդ են բոլոր մեր պաշտումներն ու վիշտեր:

«Կը սիրե՞ս զիս», երեքկնեց Տէրն, ու Կեփաս
 Ամպի մը պէս խռոված՝ ըզգաց ներսիդին
 Ուրացումի ահեղ անկո՛ւմը շանթին.
 — Ա՛հ, գիտես Դու, գիտես ամէն ինչ, ո՛վ Տէր,
 Թէ կը սիրեմ ըզքեզ, ցորչափ սէրդ անհաս
 Ճառագայթի մը քաղցրութեամբ թափի վրաս...
 Քո՛ւկդ են բոլոր մեր հոգիներն ու սիրտեր:

— Գնա՛ արածել իմ ոչխարներս, եւ դու ինք,
 Հովիւ եղած, ա՛ռ քեզի հետ ցուպ ու սրինգ,
 Մինչեւ այն օրն՝ ուր իյնայ ցուպդ ի գետին,
 Եւ ուրիշներ կապեն մէջքիդ թոյլ գօտին,
 Մինչեւ այն օրն՝ ուր քու սրի՛նգըդ մաշած
 Ա՛լ չարձակէ այրումի ե՛րգ մը կամ լաց...
 Գնա՛ արածել իմ ոչխարներս անձանձիր,
 Ու ա՛յս է վարձքդ՝ եթէ զիս շա՛տ սիրեցիր:

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ

1904

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԽԱՁԸ**

Թէ պաշտումի թափն ունենաս՝
Տէրն զոյգ մը թեւ քեզի կուտայ,
Որպէս զի Իր Ուժը անհաս
Սաւառնացնես երկրի վըրայ:

Թէ տեսիլներ ունենաս դուն՝
Յայտնութիւն մ'ալ քեզի կուտայ,
Որպէս զի Իր Կամքը արթուն
Հանդիսացնես երկրի վըրայ:

Թէ բարձունքէ մ'իօսիս իր հետ՝
Ինքը քեզի շէշտ մը կուտայ,
Որպէս զի Իր Խօսքը յաւէտ
Արձագանգես երկրի վըրայ:

Թէ վերացած յառիս իրեն՝
Հո՛ւր լեզու մ'ալ քեզի կուտայ,
Որպէս զի Իր Կայծը վերէն
Սահեցընես երկրի վըրայ:

Եթէ մըտնես իր ամպին մէջ՝
Ինքը քեզի շանթ մը կուտայ,
Որպէս զի Իր Վրէժը անշէջ
Փայլատակես երկրի վըրայ:

Իսկ իր լոյսին թէ երթաս մօտ՝
Ինքը քեզի ջահ մը կուտայ,
Որպէս զի Իր Փառքն անաղօտ
Վարդավառես երկրի վըրայ:

Եթէ նետուիս իր գիրկն անուշ՝
Ինքը քեզի երգ մը կուտայ,
Որպէս զի Իր Շնորհն երկնայուշ
Թըրթռացընես երկրի վըրայ:

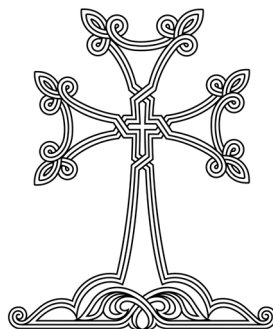
Թէ համբուրուիս հետ իր վէրքին՝
Ինքը քեզի կեանք մը կուտայ,
Որպէս զի Իր Շունչը անգին
Ոգեւորես երկրի վըրայ:

Իսկ թէ թաղուիս իր շուքին տակ՝
Ինքը քեզի շող մը կուտայ,
Ոչինչին դէմ յոյսին անփակ
Ճառագա՛յթը երկրի վըրայ:

Ու այդ Ուժը, այ Կամքն ու Խօսք
Այդ կայծն ու Վրէժ, այդ Փառքը սոսկ,
Այդ Շնորհն ու Շունչ, այդ Յոյսն համայն
Քեզի տըրուած ԽԱՁՆ է միայն:

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊՍ. ԴՈՒՐԵԱՆ

1905

ՔԱՆԱՍՏԵՂԾԱԿԱՆ**ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՊԱՏԿԵՐԸ**

Ինչո՞ւ լալագին աչքով նըխշած է
Տիրամօր պատկերը ժամումը կախած,
Ինչո՞ւ ձեռները խաչ կապած է,
Աչքերը դէպի երկինք ամբարձած:

Ինչի՞ է կարօտ, ի՞նչ է աղօթում.
Անարատ, անմեղ, սուրբ Աստուածածին,
Ասես՝ խօսքերը ջերմեռանդ սրտէն
Գընում են երկինք դէպ՝ առ սուրբ Որդին:

Նահախ չի իջնում երկնառաք ցօղը
Ցամաքած, կոշտացած մեր երկրի վըրայ,
Նահախ չի ծաղկում սեւացած հողը,—
Այս են պաղատում աչքերը նորա:

Թէ որ անմեղը չաղօթէր իսկի
Իրա մեղաւոր աղբօրը խաթրին,
Երկիր կու ճաքուէր ահեղ ձէներով,
Երկին կու խռովէր վերից մեր գլխին:

Թէ որ արդարը չիներէր իրա
Չարչարող, տանջող, զաւում դուշմանին,
Էլ ո՞վ էր մեզի փրկում ազատում,
Իսպառ կըլէինք դժոխքի որդին:

Ապա՝ լա՛ց իլիր, ծանր ա՛խ քաշէ,
Որբոց Մէր, այրեաց մըխիթարութիւն.
Թո՛ղ քու արտասունքն վազին ջրրի պէս,
Թաք որ ցամաքի երկրէս չարութիւն:

ՌԱՓԱՅԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

1855

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ԴԱԽԱՃԱՆՆԵՐԸ ԾԵՐԵՆՑԻ ՊԱՏՄԱՎԷՊԵՐՈՒՄ**

Սոյն յօդուածի նպատակը Ծերենցի «Թորոս Լեւոնի», «Երկունք Թ դարու» եւ «Թէոդորոս Ռշտունի» պատմավէպերում հանդէս բերուած անմիաբան ու հայրենադաւ նախարարների ու հոգեւորականների կերպարների եւ նրանց գործելակերպի համապարփակ վերլուծութիւնն է:

Յօդուածի խնդիրը վերոնշեալ վէպերում ներկայացուած դաւաճան կերպարների բարոյահոգեբանական նուրբ, շատ անգամ աննկատ ու ստուերուած խնդիրների վերլուծութեանն առնթեր հայ գրականութեան միւս պատմավիպասանների (Րաֆֆի, Մուրացան) գործերում եւս նմանօրինակ քստմնելի երեւոյթները յայտնաբերելն ու զուգահեռներ անցկացնելն է:

Յօդուածում պատմահամեմատական եւ համադրական մեթոտների հիման վրայ քննութեան են առնուել Ծերենցի երեք պատմավէպերի դաւաճան նախարարների ու հոգեւորականների կերպարները, համեմատուել են Րաֆֆու եւ Մուրացանի պատմավէպերում նկարագրուող համանման կերպարների հետ եւ ցոյց են տրուել նրանց նմանութիւններն ու տարբերութիւնները:

Քննելով դաւաճանութեան հիմնախնդիրը երեք՝ իրարից տարածաժամանակային տարբեր շրջանների վիպասանների գործերում եւ արժանաւորապէս գնահատելով նիւթը մեզինց առաջ ուսումնասիրած նախորդներին, եզրակացնում ենք, որ հայրենիքի անկախութեան եւ ժողովրդի ինքնութեան պահպանման համար կարեւոր են ազգային միասնութիւնը եւ հայրենասիրական վեհ գաղափարներն ընկալելն ու իմաստաւորելը: Երեք վիպասանների երկերում էլ քիչ չեն ստոր, նիւթապաշտ ու մորթապաշտ հայ դաւաճանները, որոնք, անձնական շահն ու բարեկեցութիւնը գերադասելով ազգային ու պետականից, իրենց յուզայական գործունէութեամբ անպատմելի դժբախտութիւններ են բերում հայոց պետականութեանն ու հայրենիքին: Իսկ հայրենիքի, ժողովրդի, կրօնի ուրացումը, օտար բռնակալների հետ դաշնակցելը՝ հակառակ ժողովրդի շահերի, ծանրագոյն յանցանք է՝ դաւաճանութիւն, եւ արժանի է ամենաանողոք պատժի:

Նախաբան

Դաւաճանութիւնը շարիքներից մեծագոյնն է, որի առաջին դրսեւորումներին հանդիպում ենք Աստուածաշունչ մատեանի Հին եւ Նոր Կտակարաններում: Երկու հազար եւ աւելի տարիներ են անցել պատմական այն օրուանից, երբ Յիսուս Քրիստոսի աշակերտներից Յուդա Իսկարիոթացին մատնեց իր ուսուցչին ու մարդկութեան պատմութեան մէջ մնաց որպէս դաւաճանութեան խորհրդանիշ: Նրա անունից առաջացան «յուդա-դաւաճան», «յուդայաբար», «յուդայական», «յուդայօրէն», «յուդայութիւն» բառերը, որոնք այսօր էլ տրուում են դաւաճանական գործունէութիւն ծաւալող անձանց բնորոշելիս:

Հայոց բազմադարեայ պատմութեան մէջ եւս քիչ չեն ստոր, նիւթապաշտ ու մորթապաշտ հայ դաւաճանները, որոնք, անձնական շահն ու բարեկեցութիւնը գերադա-

սելով ազգայինից ու պետականից, իրենց յուզայական գործունեությունները անպատմելի դժբախտություններ են բերել հայոց պետականությանն ու հայրենիքին: Նրանցից շատերը դարեր, նոյնիսկ հազարամեակներ շարունակ մեր ժողովրդի յիշողության մէջ դաշուեւ են որպէս դաւաճանութեան խորհրդանիշներ, որոնց անդրադարձել եւ նրանց հանդէպ իրենց խիստ վերաբերմունքն են արտայայտել հայ պատմիչներն ու պատմավիպասանները (Յղիշէ, Ծերենց, Րաֆֆի, Մուրացան եւ այլք):

Ներկայ հրապարակմամբ փորձել ենք համապարփակ ուշադրութեան արժանացնել Ծերենցի «Թորոս Լեւոնի», «Երկունք Թ դարու» եւ «Թէոդորոս Ռշտունի» պատմավէպերի անմիաբան ու հայրենադաւ նախարարների եւ հոգեւորականների կերպարներին՝ իրենց գործելակերպով:

Դաւաճանների կերպաւորումը «Թորոս Լեւոնի» վէպում

«Թորոս Լեւոնի» վէպում Ծերենցը ստեղծել է պատմական ճշմարիտ պատկերներ: Բիւզանդացիները հայրենիքի դաւաճան հայ իշխանների հետ միասին տիրել էին Կիլիկեան Հայաստանին: Ժողովուրդն անասելի ծանր զրկանքներ էր կրում թէ՛ օտար նուաճողների եւ թէ՛ ներքին հարստահարիչների ձեռքին: Հայրենադաւ նախարարներն ու հոգեւորականները բոլորովին անտարբեր վերաբերմունք էին ցուցաբերում ազգային այդ մեծագոյն դժբախտութեան նկատմամբ: «Կային նաեւ անոնց մէջ այնպիսիներ, - գրում է Ծերենցը, - որ ոչ միայն իրենց ազգութեան պաշտպանութիւնը կ'արհամարհէին, այլ օտարաց հաճոյ լինելու համար իրենց ազգը արհամարհել, եւ անկից օտարանալն ու զանի հարստահարելն իրենց սովորութիւն ըրած էին»¹: Հայ ժողովրդի ազատութեան ու անկախութեան բախտը գտնուում էր մեծագոյն վտանգի առաջ:

Պատմական այդ իրադրութեան մէջ Ծերենցը ներկայացնում է Թորոս իշխանի սքանչելի կերպարը՝ որպէս ազգային հերոսի, որպէս մեծ հայրենասէրի, որի միակ բաղձանքը ազատ եւ «զօրաւոր Հայաստան» ստեղծելն էր: Առ այդ նա իր ամբողջ ուժով պայքարում էր քաղաքական բռնութիւնների ու անարդարութիւնների, ազնուականութեան եւ հոգեւորականութեան դէմ, որոնք ոտնահարում էին ժողովրդի իրաւունքները:

Հայրենադաւ իշխանները դեռ Թորոսի հօր՝ Լեւոն Թագաւորի գահակալութեան ժամանակներից էին սկսել վարել կենտրոնախոյս քաղաքականութիւն: Թորոսը ձգտում էր համոզել նրանց հետ կանգնել իրենց դաւաճանական արարքներից եւ ներգրաւել ազատագրական շարժման մէջ, բայց ապարդիւն: Նրան այդպէս էլ չի յաջողում փառամոլութեամբ կուրացած իշխանների գուլթը շարժել եւ հայրենասիրական զգացում ներշնչել: Նրանց անտարբերութիւնը, սակայն, չի յուսահատեցնում իշխանին. նրան մեծ հաւատ էր ներշնչում ժողովուրդը՝ պատմական մեծ իրադարձութիւնների շարժիչ ուժը: Թորոսի յանկարծակի երեւալը Կիլիկիայում ալեկոծում, ոտքի է հանում լեռնաբնակներին: Վերջիններս, ելնելով իրենց տեղերից, թողնելով տուն ու տեղ, գալիս-միանում էին Թորոսին, որպէսզի միացեալ ուժերով պայքարէին արտաքին ու ներքին թշնամու դէմ եւ դարերից եկող վրէժը փոխհատուցէին արեամբ: Դժգոհում էին Անարգաբայի տիրոջից՝ Սմբատից: «Վասակի գործ կը կատարէ, - ասում էին Թորոսին, - հարկ-տուրք կ'առնէ մեզ ու մեր տղաքը անօթի կը մեռցնէ, ինք չի կշտանար... դատ կը հնարէ, սուտ վկայ կը ստեղծէ, որ բանտի, պատժոյ, տուգանքի ճար գտնէ, կաշառք առնէ, արիւն թափէ... Մեր գեղերը քանդուեցան, մեր տուններն աւերակ դարձան, ինք՝

¹ Ծերենց, Երկեր, առաջաբանը՝ Վ. Մկրտչեանի, Երևան, 1957, էջ 105: Այսուհետ սոյն գրքից մէջբերումների էջերը կը նշուեն մէջբերումից յետոյ՝ փակագծերով:

պալատներ կը շինէ, պարտէզներ կը շինէ մեր աւերակաց վրայ... մեր լեզուն, մեր հաւատքը հոռոմէն աւելի կը նախատեն, օտարին նախատել կու տան...» (էջ 106): Բողոքների այս տարափը ցոյց էր տալիս ոչ միայն օտար նուաճողների գործադրած ահաւոր բռնութիւններն ու կոտորածները, այլ նաեւ հայ իշխանների գործադրած գազանային արարքները սեփական ժողովրդի հանդէպ:

Սմբատն ինչպէս պատմական աղբիւրներում, այնպէս էլ վէպում բացարձակապէս չի ընդունում Թորոսի իշխանութիւնը եւ հանդէս է գալիս բիւզանդացիների կողմից, քանի որ բիւզանդահայատակ էր: Նա դատերը՝ Մարգրիտին, յատուկ նպատակով ամուսնացրել էր Թորոսի եղբոր՝ Ստեփանէի հետ, որը եւս բիւզանդահայատակ էր եւ շարունակում էր աներոջ քաղաքականութիւնը տիրակալման ստատուսը ապահովելու նպատակով²: Վերջինիս սպանութեան պատճառը, ըստ Ծերենցի, նրա այդ տիրակալական իրաւունքների հաստատման ապակողմնորոշումն է, որին եւ խորամանկաբար մղում էին բիւզանդական իշխանաւորները՝ օգտագործելով հայոց թագաւորի եւ իր եղբոր միջեւ առաջացած հակասութիւնները: Հեղինակը վէպում միանգամայն ճիշտ է կռահել իրողութիւնը, ինչը չի ասւում ո՛չ Մատթէոս Ուռհայեցու, ո՛չ էլ Սմբատ պատմագրի կողմից:

Վէպի հերոսներից Օշին իշխանը Լաբրոնացու հայրն էր եւ Ներսէս Շնորհալու փեսան: Ըստ պատմիչների՝ նա եւս բիւզանդական կողմնորոշում ունէր եւ այս ձեւով էր ամրապնդում ու պաշտպանում իր տիրակալական իրաւունքները: Բիւզանդիայի հոգեւոր ու վարչական մարմինների կողմից սատարուելով՝ նա ուղղակիօրէն խփում էր հայոց պետականութեան ամբողջականութեանը: Մասուտ քաղաքը ազատագրելու ժամանակ հայ իշխաններից ոմանք հանդէս էին գալիս բիւզանդացիների կողմից, որոնցից մէկը Լամբրոնի տէր Օշինն էր, իսկ միւսը՝ Բարձրաբերդի տէրը՝ Վասիլ իշխանը: Քաղաքը գրաւելիս հայոց թագաւորը բիւզանդացի բազմաթիւ զինուորների հետ միասին գերի է վերցնում նաեւ հայազգի իշխաններին³: Այս մասին Սմբատ պատմիչը գրում է. «Եւ կալան զտէրն Լամբրոնին զՕշինն, և զտէրն Բարձրաբերդոյ զՎասիլն, և զտէրն Պռականու Տիգրանն, որք էին սոքա ի կողմն Յունաց թագաւորին, և զթուլամորթ Յոյնսն կալեալ մերկացուցանէին և արծակէին. և տիրեաց Թորոս Մասայ անհոգութեամբ, և ամենայն գաւառացն զոր ունէր»⁴:

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցութեան արթնացմանը խանգարող, նրան ստրկամտութեան մղող եւ նրա շահերին անհաւատարիմ ու վտանգաւոր դասերից մէկն էլ Ծերենցը համարում էր հոգեւորականութեանը եւ մերկացնում էր վերջինիս հակա-ժողովրդական գործունէութիւնը: Չնայած այդ ամէնին՝ յորդորում էր շմոռանալ, որ «...որովայնապարար եւ խաբեբայ եկեղեցականաց քով կան գործունեայ եւ աշխատասէր եկեղեցականք ալ, որ իրենց ազգը եւ ժողովուրդը կը սիրեն եւ գիտեն նաեւ զիրենք անոնց համար զոհել» (էջ 95-96):

Բարձրաստիճան հոգեւորականները, իրենց ընդհանուր շահերից ելնելով, պաշտպանում էին դաւաճան իշխաններին եւ յաճախակի բանակցութիւններ վարում յունաց Կիր Մանուէլ կայսեր հետ՝ հայկական եկեղեցին յունադաւան դարձնելու համար: Կասկածից վեր է, որ Գրիգորիս (Գրիգոր Գ Պահլաւունի (1113-1166) կաթողիկոսի այդ մարմաջը Թորոսին հաճելի չէր կարող լինել, ուստի Ներսէս Շնորհալու հետ ունեցած

² Զ. Անտիսեան, Հայ պատմավէպի պոետիկան, Երեւան, 1986, էջ 56:

³ Նոյն տեղում, էջ 56-57:

⁴ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, յառաջաբանը՝ Հ. Ս. Վրդ. Ազըլեանի, Վենետիկ, 1956, էջ 170-171:

գրոյցի ժամանակ նա մեծ սխալ է համարում երկու եկեղեցիների միացումը՝ դրա մէջ տեսնելով սեփական ազգի «սուզման» վտանգը: «Հայ եկեղեցւոյն փոքր դրօշակը անկախ պահեցէք,- ասում է նա,- ինչպէս ես ազգային անկախութեան դրօշակը անկախ պահելու կը ջանամ» (էջ 191):

«Թորոս Լեւոնի» վէպում Ծերենցը նաեւ հակադրում է իրար երկու պատմական դէմքերի՝ Թորոսին, եւ եղբօրը՝ Մլեհին: Վերջինիս վէպում քիչ տեղ է յատկացուած, սակայն որպէս փառասէր եւ անարժան մի անձնաւորութիւն՝ նա գծագրուած է վառ ու տպաւորիչ գոյներով: Թորոսի եւ Մլեհի միջեւ գոյութիւն ունեցող հակասութիւնները վէպում սրւում են յատկապէս այն ժամանակ, երբ Թորոսը դուրս է գալիս պատերազմական վիճակներից եւ ջանում է երկիրը պահել խաղաղութեան մէջ, երբ չէզոքանում են դրսի վտանգաւոր ուժերը: Հէնց այստեղ էլ Մլեհը ապստամբում եւ վտանգաւոր է դառնում՝ դաւեր նիւթելով եղբօր դէմ: «-Բայց ես չեմ ուզեր,- ասում է Թորոսը Մլեհին, որ Ռուբինեաց միջեւ եւ պատմութեան մէջ գրուցուի, թէ եղբօր արեան ձեռք մխեց, ուստի գնա՛ այս երկրէն դուրս, հեռացի՛ր...» (էջ 200):

Պատկերելով Մլեհին՝ որպէս հայրենիքի դաւաճանի, Ծերենցը նպատակ է դրել դատապարտել աւատական մասնատուածութեան հետեւանք հանդիսացող երկպառակութիւնները եւ առաջ քաշել այն գաղափարը, որ թէ՛ արտաքին եւ ներքին թշնամու, թէ՛ կենտրոնախոյս ուժերի դէմ պայքարի պէտք է դուրս գալ միացեալ ուժերով. միայն համընդհանուր պայքարի միջոցով է հնարաւոր նուաճել ազատութիւնը եւ ասպարէզից վերացնել հասարակութեան համար չարիք հանդիսացող թշնամիներին:

Վիպասանը մի շարք պատկերներում արտացոլել է Մլեհի անմարդկային էութիւնը: Վերջինս, պահպանելու համար իր հայրական իշխանութիւնը, դժգոհում էր եղբօր հայրենասիրական գործողութիւններից, դաշնակցում էր Հալէպի Նուրետտին սուլթանի հետ, որպէսզի նրա օժանդակութեամբ կարողանար իրագործել իր ստոր նպատակները: Ուրանալով ազգն ու հայրենիքը եւ գործիք դառնալով թշնամու ձեռքին՝ նա պատրաստ էր ամէն ստորութեան՝ ընդհուպ մինչեւ եղբօրը սպանելը: Նրա բոլոր խարդաւանքները, սակայն, անյաջող են անցնում. բանակը ծանր պարտութիւն է կրում, ինքն էլ գերի է վերցւում Թորոսի կողմից: Մլեհը ցանկանում էր կործանել Թորոսին, բայց ինքն է կործանւում, որովհետեւ չի կամենում հասկանալ եղբօրը եւ նրա մարդկային, բանական վերաբերմունքը փոխհատուցում է դաւաճանութեամբ:

Հայրենիքի, ժողովրդի, կրօնի ուրացումը, օտար բռնակալների հետ դաշնակցելը՝ հակառակ իր ժողովրդի շահերի, ծանրագոյն յանցանք է՝ դաւաճանութիւն, եւ արժանի է ամենաանողոք պատժի. սա է «Թորոս Լեւոնի» վէպի հիմնական գաղափարներից մէկը: Նոյն գաղափարին մենք հանդիպում ենք նաեւ Րաֆֆու «Դաւիթ Բէկ» վէպում, որում իբրեւ հայրենիքի դաւաճաններ ներկայացուած են Դաւիթ Ուրացողի եւ Մելիք Ֆրանգիւլի կերպարները: Ինչպէս «Թորոս Լեւոնի» վէպում, այնպէս էլ «Դաւիթ Բէկ»-ում հայրենիքին դաւաճանելու, ժողովրդից խորթանալու արգահատելի վարքագիծը միահիւսւում է նրանց անմարդկային էութեան հետ: Այստեղ էլ Դաւիթ Ուրացողն է փառասէրի տիպար: Նա էլ, ինչպէս Մլեհը, անձնական շահերը բարձր է դասում հայրենիքի ու ժողովրդի շահերից եւ պատրաստ է ոտնատակ տալ ամէն մի սրբութիւն իր նպատակների իրագործման համար⁵: Նա ուրանում է իր կրօնը, իր աղջկան նետում օտար բռնակալի գիրկը եւ պատրաստ է անել քծնանքի ու հաճոյամոլութեան ամէն մի ժեսթ,

⁵ Տե՛ս Ս. Սարխնեան, Րաֆֆի, Երեւան, 1957, էջ 251:

միայն թէ արժանանայ բռնաւորի հովանաւորութեանը եւ նրա միջոցով կարողանայ իրագործել իր փառասիրական տենչերը: «Ես,- ասում է Դաւիթ Ուրացողը,- եթէ կը ցանկանայի հայ ժողովրդի հետ գործ ունենալ, ոչ այլ կերպ չէի ընդունի, բայց միայն նրա գլուխը լինել եւ ոչ ոքի ստորադրեալը»⁶: Ինչպէս Մլեհը «Թորոս Լեւոնի» վէպում, ցանկանալով պահպանել իր տոհմական իշխանութիւնը, դիմում էր Հալէպի Նուրետտին սուլթանի հովանաւորութեանը, այնպէս էլ Մելիք Ֆրանգիւլը «Դաւիթ Բէկ»-ում նոյն նպատակով դիմում է պարսից Ֆաթալի խանի հովանաւորութեանը: «Ինչ պիտի անես, երբ օտարի, երբ թշնամու ծառայութեան մէջ ես գտնուում... Ես ուրացայ իմ կրօնը, ընդունեցի մահմեդականութիւնը, որ դրանով գրաւեմ իմ թշնամու մտերմութիւնը, որ դրանով աւելի խոր մտնեմ նրա սրտի մէջ, որ կարողանամ նրան իմ ձեռքում պահել: Այդ բոլորը արեցի ես, միայն նպատակների համար»⁷:

Թէ՛ Մերենցը եւ թէ՛ Րաֆֆին ունեն իրենց բարոյախօսական կոնցեպցիան եւ իրենց երկերում ամենուրեք շեշտել են այն, որ հայրենիքի դաւաճանը պէտք է պատժուի, շարութիւնը արժանի է կործանման: Ուստի ե՛լ Մլեհը ե՛լ Մելիք Ֆրանգիւլը կրում են իրենց արժանի պատիժը եւ սպանւում:

Դաւաճանների կերպաւորումը «Երկունք Թ. Դարու» վէպում

Մերենցը, ինչպէս «Թորոս Լեւոնի» վէպում Թորոսին, այնպէս էլ «Երկունք»-ում Յովնանին պատկերել է որպէս ռազմական խոշոր գործչի եւ հմուտ զօրավարի, որը Թորոսի նման ամբողջ հոգով ատում էր դաւաճան նախարարներին՝ նրանց անուանելով «բազմագլխեան վիշապ»⁸. Բարձրաստիճան հոգեւորականութեանն արհամարհում էր՝ նախարարների կենտրոնախոյս ձգտումները չվերացնելու համար, իսկ հասարակ ժողովրդին սիրում էր հոգու պարզութեամբ ու անմիջականութեամբ: Պատմական դժնդակ պայմաններում Յովնանի առաջ ծառացել էին մեծ դժուարութիւններ, որոնցից ծանրագոյնը աւատական ներքին երկպառակութեան վերացումն էր, որը ջլատել էր երկրի ուժերը եւ նպաստել օտար բռնակալների տիրապետութեան հաստատմանը: Անշուշտ, բոլոր ուժերի համախմբմամբ թշնամու դէմ պայքարի դուրս գալու պահին էական դեր պիտի կատարեր եւ, ինչպէս ենթադրւում է պատմագիրների բերած փաստերից, կատարել է հայ եկեղեցին այնքանով, որքանով իր շահերը զուգահիշել են ժողովրդի ընդհանուր շահերին ու ձգտումներին: Բայց արդեօք «Երկունք»-ում հոգեւորականները կանգնած են իրենց կոչման բարձրութեան վրայ:

Հոգեւորականութեան մասին խօսելիս Մերենցը միշտ էլ ժողովրդի եւ հոգեւորականութեան, պետութեան ու եկեղեցու շահերը շփման մէջ է դրել եւ ընդգծել նրանց իրարամերժ դրութիւնը: Ըստ նրա գլխաւոր կերպար Յովնանի՝ հայ եկեղեցու հոգեւոր ծառաները կարող էին զօրավիգ լինել իրեն՝ նախարարների կենտրոնախոյս ուժերը զսպելու եւ արտաքին թշնամու դէմ ընդհանուր պայքարի դուրս գալու համար, ուստի աշխատում է գործօն դիրքի մէջ դնել հոգեւորականութեանն ու ներգրաւել նրանց ազատագրական շարժման մէջ: Այդ նպատակով ժողովրդի համար տագնապալի այդ օրերին Յովնանը, կռահելով գալիք վերահաս վտանգը, որոշում է ներկայանալ Դուինում գումարուող վեհաժողովին, որին ներկայ էր նաեւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Դրասխանակերտցին: Յովնանը «Սասնոյ ժողովրդի» անունով թախանձագին խնդրում է կաթողիկոսից՝ «օրհնութեան կոնդակ մը հանել բոլոր Հայաստանի ժո-

⁶ Րաֆֆի, Դաւիթ Բէկ, Վիեննա, 1903, էջ 449:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 682-683:

ղովրդոց, զէն ի ձեռքին յարձակելու ընդդէմ անօրինաց, որ կը պատրաստուին մտնել աշխարհքս բնաջինջ ընելու համար քրիստոնէութեան եւ հայութեան անունը, կը հրաւիրէ իւր սրբութիւնը գալ բնակելու Ս. Կարապետի վանքը մինչեւ պատերազմի վերջը» (էջ 275):

Յովնանի խիզախ ու համարձակ առաջարկութիւնը խիստ զայրոյթ է պատճառում կաթողիկոսին եւ հայրենադաւ նախարարներին. նրանք վախենում էին, որ ժողովուրդը մի օր ապստամբութեան դրօշ կը բարձրացնի նաեւ իրենց դէմ, այդ պատճառով մերժողական պատասխան են տալիս: Յովնանը «անխռով եւ անսասան՝ բայց տխուր վասնզի չի կրցաւ շարժել եկեղեցական խումբը՝ ուսկից ինք յենակէտ մը շինել կը յուսար» (էջ 277), հեռանում է վեհաժողովից՝ հայրենի երկիրը պաշտպանելու համաժողովրդական վճռականութեամբ:

Եթէ եկեղեցին իր բարձրութեան վրայ կանգնած լինէր եւ համագործակցէր հայ աշխարհիկ իշխանութեան հետ, եւ եթէ չլինէին նախարարական տների կենտրոնական իշխանութեանը հակադրուելու, նոյնիսկ նրան դաւաճանելու փորձերը, ապա այդ դէպքում տեղի չէին ունենայ այնքան մեծ արինահեղութիւններ, եւ ժողովուրդը չէր կորցնի իր քաղաքական անկախութիւնը: «Եթէ կաթողիկոսը միայն ուզէր շարժիլ, եթէ իմ խորհրդոյս ուզէր հետեւիլ, գար Ս. Կարապետ, հանէր ոտք եկեղեցական բանակը, ժողովրդոց բանակը հարիւր հազարներով կը կանգնէր անմիջապէս, - ասում է Յովնանը, - եւ մենք հայքս ան ատեն ոչ վատ կը լինէինք, ոչ անմիաբան, ոչ նախանձոտ, այլ քարով միայն զինեալ՝ շուներու պէս կը հալածէինք թշնամին, որուն անարգ ոտից տակ կը հեծեն գերութեամբ մեր գաւակները, մեր կանայքը, մեր իշխանքը, մեր եկեղեցին, մեր հաւատքը...» (էջ 279):

Մեծ խելքի եւ հզօր կամքի տէր զինուորականը խորապէս ըմբռնում էր, որ ո՛չ դաւաճան իշխանները եւ ո՛չ էլ կաթողիկոսը ազգին օգտակար լինել չէին կարող, հետեւաբար պէտք էր դիմադարձ լինել նրանցից եւ ապաւինել ժողովրդին: Այդ ժողովրդ Յովնանի համար մեծ դաս եղաւ. նա այնտեղ տեսաւ մարդկային յարաբերութիւնների ամբողջ քառու, բարձր խաւերի քար անտարբերութիւնը ժողովրդի ճակատագրի հանդէպ, նրանց երեսպաշտութիւնն ու բարոյական անկումը: «Դու Ղեւոնդ մը միայն գտիր, - ասում էր Գուրգէն իշխանը Յովնանին, - ես քեզի տասը Վարդան կը գտնեմ» (էջ 270), «Ղեւոնդ, Ղեւոնդ, ո՛ւր ես, - բացականչում է Յովնանը, - Հայաստան քեզ պէս մեծ մարդ, մեծ քահանայ, մեծ Քրիստոսի ծառայ մէկ հատ մը միայն բերաւ, ափսո՛ս, և հոն իւր ծննդական կարողութիւնը դադրեցաւ» (էջ 276-277):

Ծերենցը ճիշտ չէր, երբ համաժողովրդական ազատագրական շարժման մէջ վրճաւական ուժը համարում էր հոգեւորականութեանը, իսկ Վարդան Մամիկոնեանի նման հայրենիքի եւ ժողովրդի ազատութեան վեհ գործին նուիրուած անձնուէր զօրավարին մղում յետին պլան: Սակայն դժուար չէ բացատրել, ինչպէս Պետրոս Ադամեանը կ'ասէր՝ «պատկառելի վիպասանի»⁸ այդ մօտեցումը: Նրա համոզմամբ, երբ ազգային ինքնուրոյն պետականութեան ստեղծման ենթարկուած զէնքը, իբրեւ զինակից, ստանում է նաեւ խաչը, դառնում է հզօրութիւն, անքակտելիութիւն, ուստի եւ կռուան՝ օտար ներխուժող ուժերի դէմ կռուելու համար:

Վիպասանը Յովհաննէս կաթողիկոսին ներկայացրել է որպէս վերին աստիճա-

⁸ Պ. Ադամեան, Առ պատկառելիմ Ծերենց. իւր վաղամեոյի եւ բարեյիշատակ դուստր. Տիկին Թագունի Մելիք-Ազարեանցի մահուան առթիւ. Ինքնագիր, ԳԱԹ, Ծերենցի ֆոնդ, 51:

նի թուլակամ մի մարդ, որը, հայրենիքին նուիրուած լինելով հանդերձ, չի կարողացել նրա համար որեւէ օգտակար գործ կատարել: Երբ երկիրը տագնապի մէջ էր, նա շարունակ փախչում էր աթոռանիստ քաղաքից եւ ոչ մի վճռական քայլի չէր դիմում ժողովրդին օրհասական վտանգից փրկելու համար, այլ մտածում էր միայն իր անձի մասին: «Դուին քաղաքը այն ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաք՝ գրեթէ 200.000 եւ աւելի բնակիչ ունէր, երեւելի իւր ոստիկանաց պալատով, կաթողիկոսարանով եւ մայր եկեղեցիով,- գրում է Ծերենցը,- թէպէտ կաթողիկոսը հոն բնակելու չէր համարձակեր արաբացի իշխանին երկիւղէն»: Ըստ նրա՝ «Ամէն բան եւ ջանք ուշ էր, միմիայն ճամբայ խոհեմութեամբ թշնամուցն հետ վարուիլն էր եւ նորա շարութիւնն քաղցրացնել» (էջ 369):

Հետաքրքրականն այն է, որ «Գէորգ Մարգալետունի» վէպում նոյնպէս Յովհաննէս կաթողիկոսը պատկերուած է բացասական գծերով: Նրա թուլամորթութիւնը, երկչոտութիւնը հետեւեալ կերպ է բնութագրել Մուրացանը. «Նրա բարեկազմ, յաղթանդամ եւ արտաքուստ զօրաւոր մարմնի մէջ ապրում էր մի տկար սիրտ եւ երկչոտ հոգի»⁹:

Յովհաննէս կաթողիկոսը ազգի օգտին երբեմն գործում էր բարիքներ՝ «միայն փառք վաստակելու» համար, բայց «արգելք չէր դնում հասնող շարիքներին»¹⁰, գրում է Մուրացանը: Նոյն միտքը արտայայտում է նաեւ Ծերենցը «Երկունք»-ում՝ ասելով, որ նախորդ կաթողիկոսի մահից յետոյ նորն է ընտրուում աշխարհական Զաքարիան, «որուն առաքինութիւնը եւ անձնուրացութիւնը յայտնի էր ամէնուն. վասնզի Հայաստան ձանձրացեր էր այդ անտարբեր, թուլամորթ հայրապետներէն, որ իրենց հանգրստութիւնը միայն կը ճանաչէին եւ կը փնտռէին» (էջ 369): «Երկունք» էլ,- գրում է Ա. Տէր-տէրեանը,- թէ՛ Ծերենցը եւ թէ՛ Մուրացանը եկեղեցական իշխանութիւնն իջեցնում են «երկնային» բարձունքից, սակայն Մուրացանի զէնքը շատ աւելի թունաւոր էր, քան Ծերենցինը, որովհետեւ նա սատիրա է բանեցրել Յովհաննէս կաթողիկոսի դէմ»¹¹:

Երկու վիպասաններն էլ փորձել են ընդհանրապէս առաջադէմ հոգեւորականութեան դերը չժխտել, աւելին՝ նրանք ցանկացել են «Մի հօտ եւ մի հովիւ» գաղափարը դարձնել համաժողովրդական շարժման գլխաւոր ուժը ամբողջ ազգի վրայ, որը պիտի ամրապնդէր պետական մտածողութիւնն ու ազգային ինքնագիտակցութիւնը: Սակայն նրանց յոյսերը չեն արդարանում:

Ի տարբերութիւն Ծերենցի եւ Մուրացանի՝ Րաֆֆին «Դաւիթ Բէկ» վէպում բարձրացնում է հայ հոգեւորականութեան անունը եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի թուլակամ կերպարին հակադրում հայրենասէր Ներսէս Արքեպիսկոպոսի կերպարը: Որպէս անկախութեան պահպանման գլխաւոր նախապայման՝ Ներսէս Արքեպիսկոպոսն առաջադրում է ազգային միասնութեան գաղափարը, ինչը անում էին Թորոսը «Թորոս Լեւոնի» վէպում եւ Յովնանը՝ «Երկունք»-ում:

«Ո՛ր որ հայ կայ, պէտք է միաբանին,- ասում է նա Գուրգէն իշխանին,- եւ առանց նախարարաց իրենց գլխուն ճարը տեսնեն, ան ատեն թերեւս հայ ազգը իր փրկութիւն գտնէ» (էջ 218): Մուրացանի հերոսը եւս առաջ է քաշում ազգի միասնական ուժերի համախմբման գաղափարը՝ որպէս երկրի փրկութեան միակ երաշխիք. «Երկրի փրկութիւնը,- ասում է Գէորգ Մարգալետունին,- կախուած է այժմ իշխանների միութիւնից եւ

⁹ Մուրացան, Գէորգ Մարգալետունի, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1977, էջ 182:

¹⁰ Նոյն տեղում, էջ 183:

¹¹ Ա. Տէրտէրեան, Հայ կլասիկներ, Երեւան, 1944, էջ 102:

այդ միութիւնը պէտք է ստեղծել՝ զոհաբերութեան ի՛նչ գնով ուզում է լինի»¹²:

Միաբանութեան իտէալը Ծերենցի վէպերում առանձնակի նշանակութեամբ էր շեշտում, քանի որ հեղինակն արդէն յայտնաբերել էր այն շարիքը՝ երկպառակութիւնն ու անմիաբանութիւնը, որը պատճառ էր դարձել հայկական պետականութեան անկման: Բաֆֆին եւ Մուրացանը եւս իրենց վէպերում հայ ժողովրդի դժբախտութեան հիմնական պատճառը համարել են երկրի ներքին երկպառակութիւնը, աւատական մասնատուածութիւնն ու նախարարների անմիաբանութիւնը: Երեք հեղինակներն էլ խստօրէն ձաղկել են դաւաճանութիւնն ու անմիաբանութիւնը եւ դրանց հակադրել հայրենասիրութեան ամբողջ վեհութիւնը՝ առաջադրելով ազգային միասնութեան գաղափարը՝ իբրեւ հայրենիքի անկախութեան ու ժողովրդի ինքնութեան պահպանման կարեւորագոյն նախապայման: Եթէ հայրենասիրութիւնը, ըստ վիպասանների, գերագոյն առաքինութիւն է եւ արժանի է փառաբանման ու դրուատման, ապա անմիաբանութիւնը շարիք է ժողովրդի համար, իսկ դաւաճանութիւնը յանցանքներից ծանրագոյնն է: Ով դաւաճանում է հայրենիքին եւ պաշտպանում է թշնամուն, նա ամենամեծ ոճրագործն է եւ արժանի է ամենաանողոր պատժի:

Ինչպէս «Թորոս Լեւոնի»-ում, այնպէս էլ «Երկունք»-ում Ծերենցը դարձեալ անողոր քննադատութեան է ենթարկում այն նախարարական տներին, որոնք, ելնելով իրենց շահերից, դաշնակցում են թշնամու հետ եւ իրենց վարքագծով խանգարում երկրի առաջադէմ ուժերի համախմբմանը: Նրանք ոչ մի մասնակցութիւն չեն ցուցաբերում ազատագրական շարժմանը. իւրաքանչիւրը մտածում ու գործում է իւրովի. ոմանք, փառասիրական տենչից դրդուած, համագործակցում էին թշնամու հետ, միւսները՝ փառաբանում եւ արդարացնում արաբների նուաճողական քաղաքականութիւնը, երրորդները՝ չէզոք դիրք գրաւում: Բնական է, որ նախարարական տների այսպիսի մասնատուածութիւնը, նրանց հակամարտ շահերն ու կենտրոնախոյս ձգտումները պարարտ հող էին ստեղծելու թշնամու ծրագրերի իրականացման համար: «Օտար թագաւորներից «բազմականգուն տիտղոսներ» ստանալով,- գրում է Ա. Տէրտէրեանը,- դաւաճանները՝ բոլոր այդ Մերութանները, Վասակները, Գրիգոնները, պատճառ են դարձել ժողովրդի արեան թափուելուն կամ նրա գերութեանը»¹³:

Վէպում Յովնանի եւ Խոսրով իշխանի երկխօսութեան միջոցով հեղինակը ընթերցողի համար որոշակի է դարձնում դաւաճան իշխանների հետապնդած նպատակների եւ նրանց արարքների ազգադաւ էութիւնը: Մերկացնում էր նաեւ նախարարներին, որոնք թշնամու բարբարոսական արշաւանքների ժամանակ փախչում էին իրենց ամրոցները եւ վտանգի պահին ոչ մի օժանդակութիւն ցոյց չէին տալիս ժողովրդին: «Վերէն կը նային թէ անօրէնը ի՛նչ կ'ընէ,- ասում է Կարապետը,- ի՛նչպէս կը սպաննէ, ի՛նչպէս գերի կը տանի, ի՛նչպէս կ'այրէ, ի՛նչպէս կը յափշտակէ: Եւ երբ նա կ'երթայ, կ'իջնեն իրենց ծակերէն, ժողովուրդը կը կսկծան եւ կը յորդորեն, որ նորէն ցանեն, նորէն հնձեն, նորէն շինեն, ահա մեր վիճակը» (էջ 249):

Արաբ բռնակալների ասպատակութիւնների ժամանակ իշխանական դասի այդօրինակ վերաբերմունքի մասին բացասաբար է արտայայտուել նաեւ Մուրացանն իր «Գէորգ Մարգալետունի» պատմավէպում: Նա նոյնպէս խստօրէն քննադատում է դաւաճան նախարարների հակամարդկային էութիւնը, նրանց բարոյական այլասեր-

¹² Մուրացան, Գէորգ Մարգալետունի, Հայ դասականների գրադարան, Երեւան, 1977, էջ 217:

¹³ Ա. Տէրտէրեան, Հայ կլասիկներ, Երեւան, 1944, էջ 102:

լածութիւնը, փառասիրութիւնը, ժողովրդի բախտի ու ճակատագրի հանդէպ նրանց ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքը: «Մենք ոչինչ չենք անում,- ասում է խորապէս զայրացած Մարգարետունին կաթողիկոսին,- կամ անում ենք այն, ինչ որ ամօթ եւ նախատինք է բերում հայ անուանը: Մենք քաշուել, նստել ենք մեր բերդերում, շրջապատել ենք մեզ պահակ զնդերով, ապահովել ենք թշնամու յարձակումից, իսկ ժողովուրդն ու եկեղեցիները թողել անտերունչ, անպաշտպան, կամ աւելի ճիշդն ասած, մատնել նրանց թշնամու սրին...»¹⁴:

Բաֆֆին եւս իր «Խենթը» վէպում դատապարտել է կղերականութեան ու աւատական վերնախաւի անտարբեր վերաբերմունքը սեփական ժողովրդի եւ հայրենիքի հանդէպ. «Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք...,- ասում է Վարդանը,- տունը աչքի առջեւ այրում են, զաւակները կրակի մէջ խորովում են, կինը, աղջիկը քաշում տանում են... Տղամարդը տեսնում է այդ բոլորը եւ ինքը ամենայն խոնարհութեամբ պարանոցը դէմ է անում թշնամու սրին... Տօ, անիծեալ, դու էլ մարդ ես, դու էլ սպանիր, յետոյ մեռիր...»¹⁵:

«Երկունք»-ի դաւաճան իշխաններ Մուշեղ Վահեունին, Վահրամ Տրունին եւ Վահրամ Գնունին թշնամու բանակի մէջ բարձր դիրք էին գրաւում եւ հանդէս էին գալիս իբրեւ Բուղայի հաւատարիմ ծառաներ ու գործակալներ: «Սոքա երեքը,- գրում է Ծերենցը,- միաբան գրեալ եւ կնքեալ նամակով առ Բուղա մատնեցին իրենց իշխանը Աշոտ Արծրունի ի կապանս եւ ի գերութիւն, եւ Վասպուրական երկիրն ի հուր եւ ի սուր» (էջ 324): Բուղային ուղղուած դաւաճան իշխանների նամակի բովանդակութիւնը տալիս է Թովմա Արծրունին, որից էլ օգտուել է Ծերենցը. «Եւ արդ մենք՝ Վասպուրականի ազատների ու իշխանների նահապետներս, Վահեունեաց տոհմից Մուշեղը, Տրունեաց տոհմից Վահրամը, միւս Վահրամը, որը եւ իշխանի թիկնապահն է, եւ բազում ուրիշ ազատներ ու պետութեան զօրականներ, որոնց ձեռքն է մեր աշխարհի հոգաբարձութիւնը, գրեցինք քեզ, Բուղա, արաբացոց զօրապետների գլխաւոր եւ բարձակից մեծն Թագաւորի: Միայն թէ ազատ արձակի մեզ եւ մեր ազգատոհմին մեր տները եւ թոյլ տուր իւրաքանչիւրիս խաղաղ ապրելու այնտեղ: Մենք Աշոտին կու տանք քո ձեռքը, առանց զէնքի, մարտի ու ճակատ կազմելու, եւ չես չարչարուի նրա պատճառով»¹⁶:

Վէպի՝ «Աշոտ Արծրունի եւ դաւաճանք», «Վրէժ», «Դարան» գլուխներն ամբողջութեամբ խարսխուած են այս փաստի վրայ:

Փառասէր, գոռոզ ու իշխանատենչ նախարարները, դառնալով Բուղայի հայաջինջ քաղաքականութեան պաշտպանն ու հովանաւորը, մինչեւ վերջ էլ մնում են հաւատարիմ իրենց գլխաւորած հակահայրենասիրական հոսանքի հակաժողովրդական բնոյթին: Սակայն Բուղայի դէմ տարած յաղթանակից յետոյ Յովնանի առաջ ծառացել էր մի դժուարին հարց՝ շուտափոյթ յայտնաբերել դաւաճաններին, բանտարկել եւ դատաստան տեսնել նրանց հետ: Եթէ միւս երկու մատնիչ իշխանները տակաւին յայտնաբերւած չէին, ապա Մուշեղ Վահեունին՝ «այդ չարագործը, այդ արիւնարբու գազանը, որ բոլոր Վասպուրական արեան եւ սուգի համակեց» (էջ 314), ինչպէս ճիշտ բնութագրել է նրան հեղինակը, իւրացրել էր քծնանքի եւ կեղծիքի բոլոր նրբութիւնները, նպատակին հասնելու միջոցների անխտրականութիւնը, դաւելու հնարքները: Դաւաճանը հասկանում էր իր վիճակի անելանելիութիւնը. համոզուած էր, որ մինչեւ միւս մատնիչ իշխան-

¹⁴ Մուրացան, Գեորգ Մարգարետունի, Հայ դասականների գրադարան, Երևան, 1977, էջ 214:

¹⁵ Բաֆֆի, Խենթը, Արկածներ վերջին ռուս-թուրքական պատերազմից, Պոսթըն, 1937, էջ 10:

¹⁶ Թովմա Արծրունի եւ Անանու, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, ներածութիւնը, քաղգամութիւնը եւ ծանօթագրութիւնները Վ. Վարդանեանի, Երևան, 1978, էջ 150:

ների ձերբակալումը մնացել են հաշուած ժամեր: Ի՞նչ անել, ինչպէ՞ս դուրս գալ այդ դրութիւնից: Նա գիտէր, որ արդարանալու որեւէ միջոց չունի, անզօր է, այլեւս չի կարող կեղծել եւ ժողովրդից թաքցնել իր կատարած արարքները:

Շուտով հայրենիքի դաւաճան այդ երեք իշխանները, որոնք «զինուորական օրինաց մատնիչ եղան վատութեամբ, տիրադաւ եղան իրենց տէրը մատնեցին, իրենց բարերարներու երախտեաց ապերախտութեամբ պատասխանեցին» (էջ 321), կանգնում են ժողովրդական դատարանի առջեւ, որպէսզի պատասխան տան իրենց ազգադաւ գործունէութեան համար: Վերջիններս խորամանկութեամբ ձգտում էին քողարկել բոլոր այն չարագործութիւնները, որ կատարել էին իրենց ձեռքերով, եւ ամբաստանում էին Յովնանին՝ «իբրեւ խարդախի եւ դաւաճանի, որ իրենց կենաց դէմ թշնամութեամբ գրգռուած՝ ո՛ր գիտէ ուստի, զիրենք կապանաց եւ բանտի մատներ էր ամենայն դիւական նենգութեամբ» (էջ 321): Բայց Յովնանի բնածին խելքն ու զգուշութիւնը նրանց փաստի առաջ են կանգնեցնում եւ բացայայտում նրանց հոգու ամբողջ գարշելիութիւնը: Մի ակնթարթ նա վերյիշում է բազմաթիւ գիւղերի ու քաղաքների աւերումն ու կողոպուտը, անմեղ ժողովրդի գերեվարումը, բազում զինակից ընկերների կորուստը եւ շատ ու շատ այլ սարսափելի տեսարաններ, որոնք դաւաճանների մատնութեան հետեւանքներն էին: «Կրնայի զիրենք կախել առաջին փայտէն... բայց չուզեցի... որովհետեւ գրուած է. Մի՛ սպանանէր, այլ դատէ եւ դատապարտէ» (էջ 322):

Եւ ահա Խութեցու մէջ բորբոքւում է ցասման հուրը: Նա շատ կտրուկ, վճռական հրամայում է հրապարակայնօրէն դատել եւ տալ նրանց արժանի պատիժը: Բոլոր ներկաները, աջ ձեռքները Աւետարանի վրայ դրած, ձախը՝ սրտներին, խոստովանում էին, թէ «յանցաւոր եւ մատնիչ էին՝ հաւասար ուրացելոցն Մերութանայ Արծրունւոյ եւ Վասակայ Սիւնւոյ եւ Յուդա Իսկարիօթացւոյ» (էջ 323), ապա միահամուռ ընդունելով Յովնանի որոշումը՝ վճռում են. «Մենք զիրենք արժանի դատեցինք մահու եւ այս վճռին ու նրա գործադրութիւնը յանձնեցինք Յովնանու Խութեցւոյ,՝ ասում են լեռների պարզամիտ գիւղացիները,՝ որ ո՛ր տեղ եւ ո՛ր կողմ արժան եւ հարմար դատի՝ այս մեր պատժոյ վճիռն ի գործ դնէ յօրինակ եւ ի զգուշութիւն չարագործաց եւ միամտաց» (էջ 324):

Պատմաբան Լէոն, իր «Ռուսահայոց գրականութիւնը» նշանաւոր աշխատութեան մէջ քննելով Ծերենցի վէպերը, կարծում է, որ գրողը բոլորովին անտեղի է ներկայացրել այդ դատը. «Մենք տեսնում ենք Հայաստանի լեռներում եւրոպական մի դատարան իր բոլոր ձեւականութիւններով: Եւ այս անպատեհութեան պատճառը հասկանալի է. Ծերենց, ինչպէս ասացինք, մի անկախ ազգի առաջնակարգ գործը որոշ օրենսդրութիւնն է համարում: Եւ ահա իր այդ գաղափարը նա գործադրել է տալիս իր գլխաւոր հերոսի միջոցով, որ առհասարակ նրա բոլոր աշխարհայեցողութիւնների համագումարն է ներկայացնում»¹⁷: Սակայն, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Ա. Տէրտէրեանը, «թէ՛ Յովնանը եւ թէ՛ հեղինակը խնդրին նայել են դաստիարակչական տեսակէտից: Դաւաճաններին «ոչ միայն պէտք է յիշել,՝ ասում է Ծերենցը,՝ այլ նաեւ կրակով գրել, ժայռերու վրայ փորագրել, մանր եւ փոքրիկ տղայոց ուսուցանել, որ նոցա անունը նզովեն եւ նոցա օրինակին քստմենել սովորեն եւ մեծ հասակաւոր մարդիկ առաջին առթիւ զանոնք պատուհասեն»¹⁸:

¹⁷ Լէօ, Ռուսահայոց գրականութիւնը սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Վեմետիկ, 1904, էջ 270:

¹⁸ Ա. Տէրտէրեան, Հայ կլասիկներ, Երեւան, 1944, էջ 108:

Ինչպէս տեսնում ենք, դաւաճան նախարարների վարքագիծը թէ՛ Մերենցի, թէ՛ Մուրացանի եւ թէ՛ Րաֆֆու ստեղծագործութիւններում խիստ քննադատութեան է ենթարկուած: Նրանք երեքն էլ հայ գրականութեան եւ հասարակական մտքի պատմութեան մէջ մեծ հետաքրքրութիւն հանդէս բերեցին դէպի պատմական անցեալը եւ ցոյց տուեցին հակադիր դասերի ու դասակարգերի միջեւ եղած խոր հակասութիւնը, պատուեցին քամահրանքի քօղը, որով պարուրուած էին ազնուականների անմարդկային արարքները տուեալ դարաշրջանում:

Ազնուական դասի քննադատութեան, հասարակական այդ կարեւոր խնդրի հասկացողութիւնը ժողովրդի եւ իշխանական դասի միջեւ գոյութիւն ունեցող անհաւասարութեան վերացումն է եւ հասարակ մարդկանց հասարակական ու քաղաքական իրաւունքների ճանաչումը, այսինքն՝ հասարակութեան անդամների իրաւահաւասարութեան հաստատումը: Այստեղից էլ բխում են երկու մեծ վիպասանների ժողովրդասիրութիւնն ու մարդասիրութիւնը: Այս եւ համանման շատ գծերով էլ մօտ են իրար գեղարուեստական մտքի այդ երկու կարկառուն ներկայացուցիչները:

Դաւաճանների կերպատրումը «Թէոդորոս Ռշտունի» վէպում

«Թէոդորոս Ռշտունի» վէպում Մերենցը դիմել է հայոց պատմութեան մի ծանր եւ անյուսալի ժամանակաշրջանի, երբ պարսկական ու բիւզանդական իշխանութիւնների տակ հեծող Հայաստանը քայքայուած ու կազմալուծուած վիճակով ենթարկուում էր արաբական արշաւանքներին: Այստեղ եւս Մերենցը մեծ դեր է յատկացրել հայ վերնախաւի՝ նախարարների, բարձրաստիճան հոգեւորականների եւ ժողովրդի միջեւ եղած յարաբերութիւնների բնութագրմանը: Ցոյց տալով ազատագրական շարժման ընթացքում ազնուականների մի որոշ մասի կատարած դրական դերը՝ վիպասանը չի քօղարկում նախարարների պառակտողական, քայքայիչ գործողութիւնները: Մերենցը սպառնիչ համոզութեամբ նկարագրում է ազգադաւ նախարարների վարած քաղաքականութեան բացասական էութիւնը: Հայրենադաւ իշխանները, ըստ Մերենցի, յանցագործներ են, որոնք, գաղտնի կապերի մէջ մտնելով արաբական ու բիւզանդական վերնախաւի ներկայացուցիչների հետ, բացայայտօրէն դաւաճանում են ժողովրդին, ոտնահարում նրա կենսական շահերը: Ազգային արժանապատուութիւնից զուրկ այդ իշխաններն իրենց գործունէութեամբ հանդէս են գալիս ոչ միայն որպէս ժողովրդի թշնամիներ, այլեւ նրանք, շատ յաճախ նախանձութիւնից զրդուած, միմեանց դէմ են դուրս գալիս. «Նախարարք եւ իշխանք հարստահարող, կասկածոտ, տգէտ, նախանձոտ միմեանց դէմ» (էջ 537):

Ազգադաւ նախարարների նկատմամբ հեղինակի ունեցած այսօրինակ վերաբերմունքն արտայայտուում է վէպի բազմաթիւ էջերում. այդ երեւոյթը նրա բոլոր երկերում բացայայտուած է վարպետօրէն, ուժեղ եւ անհերքելի մերկացումներով: Մերենցը ցոյց է տալիս, որ հայրենադաւ իշխանների ամէն մի արարք, համագործակցութիւն օտար նուաճողների հետ, մի նոր դժբախտութիւն էին բերում ժողովրդին, թէ ինչպէս այդ բոլորին աւելանում էին նաեւ ներքին տիրապետող դասերի կամայականութիւններն ու բռնութիւնները բուն ժողովրդի մէջ, որն ստեղծում էր ընդհանուր ատելութիւն դէպի այդ ներքին հարստահարիչները, դէպի այն ամէնը, ինչը երաշխաւորում էր իշխող վերնախաւի անսանձ կամայականութեան բռնի շահագործմամբ: «Ինչպէս բնական է ազնուատոհմութեանց,՝ գրում է վիպասանը,՝ ամէն տեղ արհամարհ աչօք նայիլ հասարակ ժողովրդեան վրայ եւ հարստահարել, նոյնը սովորաբար կ'ընէին հայոց նախարարք եւ

ազատք: Վասնզի այդ երրորդ մասը՝ ժողովուրդը, որուն մէկ իրաւունքը չիշուիր մէկ տեղ մը, չի կար հաստատութիւն մը, որուն վրայ ինք յենուէր, չի կար կազմակերպեալ օրէնք մը, որ զինք պաշտպանէր» (էջ 481):

Ծերենցը, դատապարտելով ներքին երկպառակութիւնները, ինչպէս «Երկունք»-ում, այնպէս էլ այս վէպում առաջ է քաշել ազգային միասնութեան գաղափարը՝ իբրեւ հայրենիքի անկախութեան գլխաւոր նախապայման: «Այդ նախարարական իշխանութիւնը, որ մեծ եւ պզտի բռնաւորութեանց բաժանելով երկիրը կենտրոնական իշխանութիւն կը տկարացնէր, եւ այդ բռնաւորները գործիք կ'ընէր օտարին բանսարկութեանց եւ միջամտութեանց», - գրում է Ծերենցը (էջ 482): Հեղինակը կարծում է, որ նախարարների անմիաբանութեան հետեւանքով է, որ Հայաստանը կռուախնձոր էր դարձել արաբական եւ բիւզանդական պետութիւնների ձեռքին. եթէ նախարարները միաբանէին, ստեղծէին մի ամուր միասնական իշխանութիւն, ապա թշնամին երբեք չէր կարող ոտնակոխ անել հայոց աշխարհը եւ բնաջնջէր անմեղ ժողովուրդին: Այս գաղափարն ընկած է Ծերենցի բոլոր վէպերի հիմքում. այն իր լայն լուսաբանութիւնն է ստացել նաեւ «Թէոդորոս Ռշտունի» վէպում:

Գրողը խստօրէն քննադատում է աւատատէր իշխանների տարանջատուածութիւնը, նրանց գաղտնի համագործակցութիւնը արաբական իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ, ժողովրդի ճակատագրի հանդէպ նրանց ունեցած անտարբեր վերաբերմունքը: Նա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս նախարարներից շատերը թշնամու հետ միասին ճնշում ու հարստահարում էին ժողովրդին՝ օտար մեծամեծների աչքում իրենց դիրքն ու հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար: Հեղինակի բնութագրմամբ՝ ազգադաւ նախարարները ժամանակի ամենայետադիմական ուժերն էին, որոնք, հակադրուելով կենտրոնաձիգ առաջադէմ ուժերին, ոչ միայն խանգարում էին երկրի կենտրոնական ուժեղ պետութիւն ստեղծելուն, այլեւ նպաստում ներքին ուժերի ջլատմանը, հնարաւորում թշնամուն հեշտութեամբ կենսագործելու իրենց նուաճողական ծրագրերը: Ծերենցը, քննադատական վերաբերմունք հանդէս բերելով դաւաճան իշխանների նկատմամբ, ընդհանուր գծերով մերկացնում է նրանց ոչ միայն կենտրոնախոյս ձգտումները, այլեւ դասակարգային-շահագործողական էութիւնը: Անգթօրէն ճնշելով ժողովրդական զանգուածներին՝ նրանք ոտնահարում էին ժողովրդի իրաւունքները, եւ վերջինս, «Ոսկւոյ եւ արծաթի հարկապահանջների տակ կքած», կրկնակի ենթարկւում էր աւատական բռնութեան օրէնքի նուաստացուցիչ ազդեցութեանը: «Կային ժամանակներ, - գրում է Ծերենցը, - որ նախարարական ձեռքը այն աստիճան կը ծանրանար ժողովրդեան վրայ ոսկւոյ եւ արծաթի հարկապահանջներ դնելով, որ հեղինակ մը կը նմանեցնէ այդ խեղճ շինականը, այսինքն ժողովուրդը «մարդու», որ կ'ընկնի ի ծով հնարք չի գտնէր ելլելու, «հիւանդի», որ ցավէն տագնապեալ խօսելու նաեւ կարողութիւն չունի» (էջ 481):

Ծերենցի կարծիքով՝ հիւանդ ժողովրդի վէրքերը բուժելու համար անհրաժեշտ էր հեռանկարային լայն գործունէութիւն ծաւալել, որի հիմնական նպատակը պէտք է լինէր կրթել եւ դաստիարակել հայրենակիցներին՝ բարձրացնելով նրանց ազգային ինքնագիտակցութիւնը:

Կենտրոնախոյս ուժերի պառակտիչ քաղաքականութիւնը ցոյց տալով՝ վիպասանը զուգահեռ է անցկացրել հայերի ու յոյների պատմական ճակատագրերի միջեւ եւ յանգել այն եզրակացութեան, որ Հայաստանի՝ պետականօրէն հզօր չլինելու հիմնական պատճառը նախարարների վարած կենտրոնախոյս քաղաքականութիւնն է, որը օտարերկրեայ ծանր լծի հետ միասին խանգարում է ժողովրդի միաւորմանը, մինչդեռ

յոյնների մօտ «ուսմունքը բնական մարդը բարձրացրել է» ազգային ընդհանուր շահերը ճանաչելու եւ համախմբուելու գիտակցութեանը: «...Հայերը նոյնչափ անմիաբան եղած են, ինչչափ ամէն ազինք,- գրում է վիպասանը,- որ զօրաւոր կառավարութիւն չեն ունեցել երբեք: Իրենք ոչ երբեք ունեցել են Յունաց պէս 25 տարի քշող քաղաքական պատերազմը Պելոպոնեսեան պատերազմի պէս թէպէտ նախարարութեանց անմիաբանութիւնը յար եւ նման էր այդ Յունաստանի փոքր, փոքր հասարակապետութեանց, միայն այն տարբերութեամբ, որ հոն ժողովուրդն ազատ եւ ամէն բան էր, եւ ուսմունքը բնական մարդը բարձրացուցեր էր, իսկ Հայաստան՝ ժողովուրդը ոչինչ էր, եւ իր բռնաւորներն ամէն ինչ» (էջ 483):

Վիպասանն ընդգծում է, որ միայն կրթութեան ու դաստիարակութեան խնդիրը կարող է ազգային ինքնաճանաչողութեան արթնացման եւ ազատագրական բոլոր ուժերի միաւորման ու համախմբման գլխաւոր ազդակը դառնալ: Նա ամէն կերպ ձգտում էր կրթութեան ու դաստիարակութեան միջոցով ժողովրդին դուրս բերել իր թշուառ վիճակից: Ներշնչուելով Ֆրանսական լուսաւորիչներից եւ գրողներից՝ Ծերենցը նախ իր հրապարակախօսական յօդուածներում, այնուհետեւ վէպերում արծարծում է այն հարցը, որ լուսաւորութիւնը առաջին եւ ամենագլխաւոր նախապայմանն է ազգային-քաղաքական նպատակների իրականացման համար: «Ժողովրդական միաբանական ոգի եւ ուսումնարան, այս երկու բան կարող են հայ ազգին կենդանութեան շունչ բերել», - գրում է նա (էջ 638):

Ծերենցին զբաղեցնող հիմնական հարցերից մէկն էլ բարձրաստիճան հոգեւորականութեան խնդիրն էր:

Ներսէս կաթողիկոսը վէպում պատկերուած է իբրեւ հմուտ քաղաքագէտ, հեռատես, փորձառու, խելացի, աշխարհ տեսած, բազմակողմանի զարգացած, եկեղեցական օրէնքների քաջ գիտակ մի անձնաւորութիւն: Նա հասկանում էր, որ երկիրը օտար ասպատակողներից պաշտպանելու համար առաջին հերթին պէտք էր ամրապնդել հայրենիքի սահմանները, վերականգնել բոլոր այն քաղաքները, որոնք քարուքանդ էին եղել բարբարոսների ձեռքերով, բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը պէտք է վերանորոգուէին. ահա այս նպատակով նա ձեռնարկում է քաղաքաշինարարական մեծ աշխատանքներ: «...Այրած եկեղեցիները եւ կաթողիկոսարանը ու հիւրանոցը նորոգեց,- գրում է Ծերենցը,- պարիսպներն ամրացուց, պարտէզներ եւ այգիներ տնկեց եւ Գառնոյ գետէ ջուր բերաւ ոռոգելու համար: Դուին շունչ առաւ կենդանացաւ քանի մը տարուայ համար, աւերակաց վրայ պալատներ, տուներ եւ շուկաներ բարձրացան» (էջ 538):

Եթէ Ներսէս կաթողիկոսի կերպարը վէպի սկզբում բնութագրուում է դրական գծերով, ապա վերջում հեղինակը նրա կերպարը մեկնաբանում է այլ դիրքերից՝ ներկայացնելով նրան այլ հոգեբանութեան եւ վարքագծի տէր մարդու: Հայոց կաթողիկոսը հայրենասէր է, սիրում է իր հայրենիքն ու ժողովրդին, այդ բանը չի ժխտում հեղինակը: Բայց ի՞նչ դիրք է բռնում նա հայրենիքը վտանգի մէջ եղած ժամանակ: Հէնց այս հարցում էլ հեղինակը մեղադրում է նրան՝ հայրենադաւ իշխանների հետ միանալու եւ հայրենիքին ու ժողովրդին դաւաճանելու համար:

Թշնամու կողմից սպառնացող վտանգի պահին, փոխանակ իր հայրենիքին ու ժողովրդին օգնի, նա Յովհաննէս կաթողիկոսի նման իր անձը փրկելու համար թողնում է աթոռանիստ քաղաքը եւ Սմբատ Կիրողապատի հետ փախչում Տայոց գաւառը՝ պատճառաբանելով, որ իրենք հեռանում են Դուինից ոչ թէ իրենց կեանքի ապահովութեան

համար, այլ Թէոդորոս Ռշտունու երկիւղից, որ իբր հայոց սպարապետը մի նոր դաւադրութիւն է նախապատրաստել իրենց դէմ: Թէոդորոս Ռշտունու դէմ յարուցուած մեղադրանքները բոլորովին անհիմն էին, որովհետեւ վէպում ոչ մի տեղ նշուած չէ հայոց զօրավարի կազմակերպած դաւադրութեան մասին. դա Ներսէս կաթողիկոսի կողմից յօրինուած միտք էր՝ վատաբանելու Թէոդորոս Ռշտունուն, քանի որ վերջինս ամէն կերպ աշխատում էր իր ուժն ու կարողութիւնն ի սպաս դնել հայրենիքի պաշտպանութեան սրբազան գործին:

Վէպում ծաւալուող իրադրութիւնների եւ դրանցում հանդէս եկող գլխաւոր գործող անձերի միջոցով Ծերենցը ստեղծում է մի պատմավէպ, որում շօշափում է բազմաթիւ խնդիրներ թէ՛ տուեալ դարաշրջանի հասարակական-քաղաքական կեանքի, թէ՛ հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող տարբեր դասակարգերի եւ թէ՛ հայ ժողովրդի ճակատագրի վերաբերեալ:

Վիպասանի կերտած դրական հերոսներն ամբողջանում են իրականի եւ իտէալականի, իրենց ապրած դարաշրջանի վշտերի ու պատրանքների, ներկայի ու գալիքի պատկերացումներից: Գլխաւոր կերպարներին վերցնելով վերնախաւից՝ Ծերենցը հակադրել է նրանց հէնց իրենց դասակարգի մարդկանց հետ, ցոյց տուել, որ նրանք իրենց հոգեբանութեամբ ու բնաւորութեամբ տարբերում են ազգադաւ նախարարներից, եթէ հայրենասէր իշխաններն իրենց մտքերն ու զգացմունքները միաւորել եւ միասնական ուժերով դուրս են եկել թշնամու դէմ, ապա հայրենադաւ իշխանները իրենց արարքներով միշտ ձգտել են խանգարել նրանց հայրենանուէր գործունէութիւնը:

Եզրակացութիւն

Ծերենցն իր երեք վէպերում խստօրէն քննադատել է դաւաճան իշխանների հակաժողովրդական գործունէութիւնը: Նրանց քաղաքական վարքագիծը բնութագրելու համար հեղինակը առանձնացրել է գլխաւոր յատկանիշները՝ դրանով իսկ հասնելով իւրաքանչիւրի բացասական կողմերի պատկերմանը: Հայրենիքի դաւաճանները հոգով այլասերուած, բարոյական անազնիւ սկզբունքներով ղեկավարուող անհատներ էին, որոնք, հովանաւորուելով արտաքին թշնամու կողմից, վարում էին կենտրոնախոյս քաղաքականութիւն:

Ծերենցի, Րաֆֆու եւ Մուրացանի պատմավէպերում ներկայացուած դաւաճան նախարարների, իշխանների ու հոգեւորականների կերպարների համեմատական ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ հայրենիքի, ժողովրդի, կրօնի ուրացումը, օտար բռնակալների հետ դաշնակցելը՝ հակառակ ժողովրդի շահերի, ծանրագոյն յանցանք է՝ դաւաճանութիւն, եւ արժանի է ամենաանողոք պատժի: Երեք վիպասաններն էլ ձաղկել են դաւաճանութիւնն ու անմիաբանութիւնը եւ դրան հակադրել հայրենասիրութեան ամբողջ վեհութիւնը՝ առաջադրելով ազգային միասնութեան գաղափարը՝ իբրեւ հայրենիքի անկախութեան եւ ժողովրդի ինքնութեան պահպանման կարեւորագոյն նախապայման:

ՆԵՐՍԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏԵԱՆՅԻ (1833-1911)****ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ**

XIX դարի հայ տեղագիր-հեղինակ, ճանապարհորդ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանցը մեծ ներդրում ունի հայագիտության մէջ: Իբրեւ ժամանակի նշանաւոր հոգեւորական Մ. Սմբատեանցը աւելի քան յիսուն տարի հոգեւոր, շինարարական, վիճաբարական ակտիւ գործունէութիւն է ծաւալել Արեւելեան Հայաստանում, Աղուանքում, ինչպէս նաեւ յարակից երկրներում: Մեզ են հասել նրա տպագիր եւ անտիպ ուսումնասիրութիւնները, որտեղ կան պատմական, վիճաբարգիտական, ազգագրական, ժողովրդագրական, բանասիրական նիւթեր:

Ուսումնասիրութեան է արժանի հեղինակի նամականին՝ ժամանակաշրջանի անլանի հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչների՝ Վենետիկի Մխիթարեան միաբաններ Ղեւոնդ Ալիշանի, Գաբրիէլ Այվազովսկու, ինչպէս նաեւ Քերովբէ Պատկանեանի, լեզուաբան, պատմաբան, հնագէտ Լեւոն Մարեանցի (1867-1933 թթ.), գրող, մանկավարժ Պերճ Պռոշեանի, Սմբատ Շահազիզի¹, հայագէտներ Երուանդ Լալայեանի², Մկրտիչ Էմինի եւ այլ հոգեւոր եւ մշակութային գործիչների հետ:

Արժէքաւոր եւ ծաւալուն տեղեկութիւններ կան Մեսրոպ Սմբատեանցի անտիպ գործերում³. հայագիտութեանը նուիրուած բազմաբնոյթ նիւթեր, տեղագրական քարտէզներ, եկեղեցիների յատակագծեր, մէկ տասնեակի հասնող չափածոյ ստեղծագործութիւններ: Այդ առումով հետաքրքրութեան են արժանի նրա անտիպ բանաստեղծութիւնները: Դրանք ներկայացուծ են առաջին անգամ եւ առանց քերականական փոփոխութիւնների:

Ղեւոնդ Ալիշանի եւ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի ջերմ ու սիրալիր բարեկամութեան մասին են վկայում մեզ հասած երեք տասնեակ նամակները, որտեղ Ալիշանը դիմում է նրան «գերագոյն եւ սիրելի, գերապատիւ, գերարդար, մեծարգոյ, Տէր դիտապետ» մակդիրներով եւ շնորհակալութիւն է յայտնում իր ուսումնասիրութիւնների համար Էջմիածնի Մատենադարանի եւ Հայաստանի այլ վայրերում պահպանուած ձեռագրերից, հնութիւններից նիւթեր տրամադրելու համար: Մ. Սմբատեանցը ոչ միայն սիրաջօժար ուղարկում էր ձեռքի տակ եղած բոլոր նիւթերը, այլեւ գոհանում էր Հայր Ալիշանի հեղինակած ամէն մի հատորի տպագրութեամբ⁴: Ղ. Ալիշանին նուիրուած իր ձօն-ուղեր-

¹ Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնդ 429, Մեսրոպ Սմբատեանցի արխիւ, ցուցակ 1 (այսուհետ՝ ՀԱԱ), գործ 144, նամակներ:

² ՀԱԱ, գործ 146, Մ. Սմբատեանցի գրագրութիւնը Կարապետ եւ Երուանդ Լալայեանների հետ:

³ Հայաստանի ազգային արխիւի ֆոնդում կայ 247 գործ, եւս 17 վաւերագիր պահուծ է Մատենադարանի պահոցներում: Մատենադարան, Մեսրոպ Արք. Սմբատեանցի արխիւ, թղթապանակ 217:

⁴ ՀԱԱ, գործ 135, Ղեւոնդ Ալիշանի նամակները՝ ուղղուած սրբազանին: Ղեւոնդ Ալիշան, Գրական ժառանգութիւն, նամակներ, հ. 5, Երեւան, 1969: Մ. Աղամեան, Ղեւոնդ Ալիշանի անտիպ նամակներից, Բանբեր Հայաստանի արխիւներից, 1965, թիւ 3, էջ 112-115:

ձուլմ⁵ Մեսրոպ Արք. Սմբատեանցը գովաբանում է յոբելեարին որպէս հայ դպրութեան լոյսի՝ համեմատելով նրան Մովսէս Քերթովաչօր, Եղիշէի եւ Մամբրէի⁶ հետ: Բանաստեղծութեան տողերում փառաբանում են Ալիշանի մարդկային ու մասնագիտական արժանիքները՝ բնութագրելով նրան որպէս հզօր ու փառաւոր գրիչ, մեծահամբաւ ու քաջ բանաստեղծ, որպէս քերթովաչայր ու տեղագիր:

Ուղերձ⁷

Ի Շնորհաւորութի յիսնամեայ յոբելինի մեծահամբաւ Հ. Ղևոնդեայ վարդապետի Ալիշան

Ղամբար լուսոյ Հայ դպրութեան՝ յայսմ ի դարուս լուսաւոր,
Նման աստղն ասաւարեան՝ փայլեալ փառօք փառաւոր.
Այն որ ստեղծ բանս գողտրիկ՝ գրչօք հզօր զօրաւոր,
Որոյ զանունն հանրահռչակ՝ գովին բերանք բիւրաւոր:
Եւրոպա ծանեալ զիրկ և վաստակ՝ հռչակաւոր քերթողիս,
Որով նաև Հայ դպրութեան՝ ծանօթ գտաւ լիովիս.
ԶՂևոնդ ասեմ մեծ վարդապետն՝ մեծահամբաւ Ալիշան,
Փառք և պատիւ Հայ դպրութեան՝ քաջ բանաստեղծ աննման:
Որ երջանիկ ոսկէդարուն՝ բերիս ի գրիչ քաջ ճարտար,
Պէս Գողթնեցի բանաստեղծից՝ զերգ գեղգեղիս ի քնար.
Ի բա՛ց, ի բա՛ց կացցին մուսայք՝ բանաստեղծից ողիմբեան,
Թող հնչէսցի հռչակ անուանդ՝ ի գլուխս լերանց Արամեան:
Նոր մեր Մովսէս Քերթովաչայր՝ նոր Եղիշէ, նոր Մամբրէ,
Որ նորոգմամբ ոսկէդարուն՝ ոսկէգրչաւ նոր փայլէ.
Որոյ տօնէ իմաստնոց խումբ՝ արդիւնալից յիսնամեակ,
Եւ իրաւամբ կողմ՝ զնա՝ ոսկիաբան հեղինակ:
Գու երջանիկ Հայր պատուական՝ ստեղծող բանից գիտնական,
Յնծա ի փառս նոր մատենագրաց՝ զի փայլի արտ Քե Սիսուան.
Գեղեցկահիւս յուշիկք Հայոց՝ սա պէս նշմարքն Հայկական,
Եւ Տեղագիրն Հայոց Մեծաց՝ և նուագբըն պատուական:
Ինքնայայտին նաև Շիրակ և Շնորհալուոյն պարագայ,
Ճառք և Քերթուածք և տաղք գողտրիկ՝ ապացոյցն են և վկայ.
Թէ ի տարուս պսակ գետնոյ՝ մեծ իրաւամբ ճանաչիս,
Եւ պատմութի Հայ դպրութեան դու վայելես զարժանիս:
Էին շնորհք եօթնարթենի՝ ըստ թարգմանչաց մեր մեծաց,
Ի Քեզ արդեամբք իսկ տեսանիմք՝ մեծանուն Հայր քերթողաց.

⁵ Ձօնը գրական կամ երաժշտական ստեղծագործութեան սկզբում ընծայական ուղերձն է՝ նուիրուած որեւէ մէկին, որպէս սիրոյ եւ յարգանքի նշան: Ուղերձը քնարական ժանրի ստեղծագործութիւն է, որի մէջ հեղինակն իր խոհերն ու յոյզերը արտայայտում է չափածոյ մասնակի ձեւով: Տե՛ս Էդ. Ջրբաշեան, Գրականութեան տեսութիւն, Երևան, 1980, էջ 363:

⁶ Այստեղ հաւանաբար խօսքը գնում է Մամբրէ Վերձանողի մասին, ով ապրել է 5-րդ դարի երկրորդ կեսին, եղել է հայ թարգմանիչ, հառախօս եւ մեկնիչ: Ըստ աւանդական տեղեկութիւնների՝ Մովսէս Խորենացու եղբայրն է եւ Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտներից մէկը: Տե՛ս <https://hy.wikipedia.org/>

⁷ ՀԱԱ, գործ 44, Պատմական տեղեկանք Նորս, Բաղամիւ, Ղարաբաք, Շխմահմուդ գիւղերի մասին: Սմբատեանի ընտանիքի տոհմագրութեան ուրուագիծը, թերթ 82-83:

Ընկալ զնուէր այս քաղցրութիւն՝ թէև ոչ ըստ արժանեաց,
 Փոխանականց պատուականայ և մեծագին նուիրաց:
Մեսրոպայ մեծ մեր թարգմանչի՝ անուանակից նոր Արհին,
 Ի մեծարել զյիսնամեակդ՝ նուերէ զերկտողս փանաքին,
 Որ ի վարձ տալ աշխատութիդ՝ գանձուց պէտքին մեծագին,
 և պատմութեանց յէջս դրոշմել՝ զանուն, զվաստակ Քո անգին:
Երախտագէտ Հայ գրագետք՝ հրճուին այսօր խինդ ի սիրտ,
 Զի նոր մուգայն Արարատայ՝ պատուի յաւետ այժմ և միշտ,
 Կեցցե՛ն յաւերժ բազմավաստակն՝ կեցցէ նորա մեծ վաստակ,
 Կեցցե՛ն և Հայք, և որք սիրին՝ զգիր և զգրիչ փառունակ:
Տասք Հայկական նոր պարտեզի՝ գրագանութեան հանդեսի,
 Ի լուսաւոր յայսմ տարուս՝ ՔՍ ծաղկեցաւ պտղալի,
Քոյդ Ավարայր՝ յորում Վարդան՝ Քոյդ Շաւարշան, ուր Սանդուխտ,
 Մագնիսաբար կրեն զսիրտ՝ Հայ որիւրոյն անդ ի յուխտ:

Վերոնշեալ բանաստեղծութիւնը բաղկացած է տասը քառատողից եւ իր կառուցուածքով ակրոստիքոս է (բարդ ծայրակապ): Յօրինուածքը փոքր-ինչ տարբերում է ընդհանուր սխեմայից⁸, քանի որ հեղինակը ակրոստիքոսը կազմել է ոչ թէ տողերի, այլ իւրաքանչիւր քառեակի առաջին սկզբնատառերով՝ վերելից ներքեւ, եւ կարդում ենք Ղևոնդի էմ ետֆ, այսինքն՝ Ղևոնդից յետոյ եմ: Դրանով նա շեշտում է անուանի հայագէտի անուրանալի դերը գիտութեան ասպարէզում:

1886 թ. մանկավարժ, հնագէտ Մկրտիչ Էմինի հայագիտական բեղմնաւոր գործունէութեան յիսուն ամեակին նուիրուած Լազարեան ճեմարանը կազմակերպեց հանդէս: Գէորգեան ճեմարանի վերատեսուչ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Սմբատեանցը ճեմարանի սաների կողմից շնորհաւորական ուղերձ է յղել մեծանուն հայագէտին⁹:

Ուղերձ

Ի շնորհաւորութեան յիսնամեայ յոբելեանի մեծավաստակ մշակի գրականութեան ազգիս՝ Մկ. Էմինն նուիրեն Սանուր ճեմարանի սրբոյն Էջմիածնի

Զի՛նչ այս համբաւ՝ զի՛նչ այս ուրախ աւետիս
 'ի հիսնաւոր ծագաց երկրի գայ ազգիս,
 Հի՛մ այս հանդէս՝ կազմեալ շքեղ փառացի,
 Անցին անտեօք աւուրք ոգոյ աշխարհիս:
 Է՛մին 'ի մէջ ազգասիրաց օրինակ
 որ բազմազան գրոց եկաց հեղինակ,
 Թարգմանութեան նա՛ և քաջիկ ընդունակ,
 Որոյ գրական երկանց տօնի յիսնամեակ:
 Որ զմայրենին ընդ այնքան ամ զլեզու

⁸ Ակրոստիքոսը (յուն. Akros – եզրային եւ stichos – տող) անտիկ պոեզիայից սկիզբ առնող բանաստեղծական ձև է, որի տողերի առաջին տառերը, վերելից ներքեւ կարդալիս, կազմում են որեւէ բառ կամ արտայայտութիւն: Յանախ սկզբնատառերից կազմում է այն անձի անուն-ազգանունը, որին ձօնուած է բանաստեղծութիւնը: Անցեալում ակրոստիքոսի ձևն օգտագործուել է գրաֆնությունը շրջանցելու կամ երկի հեղինակի անունը թաքուն տարածելու համար: Կիրառուել է նաեւ շափածոյ հանելուկների մէջ, որի առաջին տառերից կազմուել է պատասխանը: Տե՛ս Էդ. Զրբաշեան, Հ. Մախչանեան, Գրականագիտական բառարան, Երևան, 1980, էջ 11:

⁹ ՀԱԱ, գործ 232, Հրապարակիչ՝ Մկրտիչ Էմինի գրական գործունէութեան յիսնամեակի առթիւ, 1886-1896 թթ.:

Քրտնեալ 'ի ջան հեշտ կացոյց Հայ որերոյն
 Վասիլ 'ի սէր և 'ի նախանձ հայրենեաց
 Կազմել զպսակ փառաւոր Հայ ճակատու:
 Քեզ՝ որ ընդ վիշտ մեր սեւազգեաց աշխարհին
 Հարեալ 'ի սիրտ՝ ելեր նմա լոյս վառել,
 և յաթողաց պսակեալ փառօք կրկնակի
 Ետուր նմա զայնտ՝ զսիրտ քո անձին:
 Ու՞մ Հայրենիք փութայ 'ի պսակ երախտեաց
 Զօնել զփառս՝ վեհ ճակատուն 'ի նոր զարդ,
 Քեզ՝ ժիր մշակ՝ գրականութեան Հայկազեանց,
 որ չքնաղ ազգին քան զօտարին սիրիս վարտ:
 Անմահ երկանց քոց գրաւոր զի՞նչ այս շուք
 անմահութեան լիցի՞ պսակ վաղանձուկ,
 Զի՞նչ և բանք մեր աս քոյտ վաստակ մտաւոր
 զոր արտ հիւսին ճեմարանիս մեր Սանունք:
 Մշակդ արի՛ կա՛ց դու ուրախ և զուարթ
 Ընկա՛լ 'ի մէնջ և զմեր այս փունջ 'ի գազաթդ,
 'ի Հայրենի դաշտաց բերեալ քեզ պսակ
 'ի մէջ աս Քեզ այսքան նուէր, այս Քեզ զարդ:
 'ի դիմաց մեր ճեմարանիս
 նուիրի այս զոյգն ուղերձ,
 ընկա՛լ ուրեմն Հա՛յ Հոմերոս
 ջերմ Մաղթանացս հաւատիս:

Մ. Սմբատեանցը իր ուղերձում Մ. Էմինին համեմատում է Հոմերոսի հետ, ներկայացնում է նրան որպէս ազգասիրութեան վառ օրինակ, հայ ճակատի փառաւոր պսակ, Հայկազեան գրականութեան ժիր մշակ: Ուղերձի միջոցով նա ոչ միայն մեծարում է անուանի հայագէտին, այլեւ ներկայացանում է նրա անսահման նուիրումը հայագիտութեանը:

Մ. Սմբատեանցն ունի նաեւ հայկական պատմական բնակավայրերին նուիրուած ստեղծագործութիւններ: Աշխատանքի բերումով նա շատ էր շրջագայում, անմնացորդ սիրում էր իր հայրենիքը, զմայլում էր հայրենի բնութեամբ, պատմական կոթողներով: Պատահական չէ, որ Քերովբէ Պատկանեանը նշում է. «Եթէ Ձեր սէրը դեպի ազգային հնութիւնները կարողանայիք ներշնչել հայ գիւղերի վարժապետներին..., գուցէ Ձեր գիւտերը բազմանային եւ մեր նորատունկ Հայ գիտութեան մեծ օգուտ եւ արդիւնք բերէին»¹⁰:

1887 թ. յունիսին Մ. Սմբատեանցը եղել է Շիրակում, Կարս քաղաքում, ինչպէս նաեւ միջնադարեան Անի մայրաքաղաքում: Նա երեք օր ճարտարապետ Թ. Թորամանեանի ուղեկցութեամբ շրջել է Անիում, ծանօթացել պեղումների արդիւնքներին: Այդ ընթացքում Թ. Թորամանեանը ներկայացրել է քաղաքի հետ կապուած ապագայ ծրագրերը: Այդ ժամանակ պեղումներից յայտնաբերուած հնագիտական գտածոները

¹⁰ Մ. Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ՝ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 772:

պահում էր մի շինություն մէջ, «որին թանգարան էին անուանում»¹¹, ուստի քաղաքի արեւմտեան ձորաբերանին, տափարակ վայրում, միջնաբերդի դիմաց նախատեսում էր կառուցել նոր թանգարան: Այդ նպատակով Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհուրդը նուիրաբերել է 5000 ռուբլի: Յետագայում առաջարկ կար ազգային թանգարան բացել էջմիածնում, «որ թէ՛ ապահով կը պահուի, եւ թէ՛ ամենայն Հայ եւ օտար մարդիկ կը տեսնեն այն հնութիւնները»¹²: Անի քաղաքից ստացած իր տպաւորութիւնների մասին Մ. Սմբատեանցը գրում է. «Անին այսօր թէեւ վերջին աւերածութեան եւ աւերակութեան է հասել ամէն շինուածքներովը, բայց դարձեալ կանգուն կան մի քանի եկեղեցու շինուածքներ՝ կիսաքանդ, որոյ նկարները տարածուած են ամէն աշխարհ»¹³: Մ. Սմբատեանցի ձեռագրում պահպանուել է ստեղծագործութիւն՝ նուիրուած Անի քաղաքին¹⁴:

ՈՂԲԵՐԳ՝ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ

Միշտ պէտք է հիշենք, և միշտ էլ կրկնենք
Սաղմոսերգոյի հոգով գրուածը.
«Եթէ ոչ պահէ Տէր զտուն, քաղաք,
Ընդունայն տքնին շինողք, պահապանք»:
Երբ Անի քաղաքը ճոխ, փարթամ, հարուստ
Պճնում էր, ցնծում ինչպէս մի նոր հարս,
Երբ հազար ու մի տաճարով պարծում,
Մոռացաւ Աստուծոյ ձայնն, որ յերկնուստ:
Սէ՛ր, անեցիք ունեցէք անկեղծ,
Սէր կատարեալ և եղբայրական,
Բայց ընդ է ալս ալն՝ ամեն մի լավ բան,
Դարձուցին խաղալիք և ճիշտ ծաղրական:
Քոպէք, ժամեր երբ անեցիք ծախսեցին
Շռայլում է՝ կեանքն ու օրերը մատնեցին,
Ուստի եղան յօգուտ աշխարհէ ցիրուցան,
Անին դարձավ մի աւերակ արւարձան:
Ո՛հ Անի, Անի, մինչև երբ աւիրած,
Մինչև երբ այցելուաց սրտերը կոտրած,
Գան, գնան, տեսնեն Քո փառքը կորած
Երբ պիտ տեսնեն Անին նորոգուած:
Քայց ինչ է դեղը ազգային ցաւին,
Սէ՛ր, սէ՛ր եղբայրական, անկեղծ, անխարդախ,
Սիրով միանալ խօսքի, գործքի մէջ,
Եւ այնպէս տեսնել նորոգուած Անին:

Ողբերգի առաջին մասում հեղինակը գովերգում է Անի մայրաքաղաքի երբեմնի փառքը, ճոխութիւնն ու հարստութիւնը՝ համեմատելով նրան պճնուած նորահարսի հետ: Սակայն կատարեալ եւ անկեղծ սիրոյ պակասութեան պատճառով քաղաքի շռայլ

¹¹ ՀԱԱ, գործ 65, թերթ 29 բ:

¹² ՀԱԱ, գործ 65, թերթ 31 բ:

¹³ ՀԱԱ, գործ 65, թերթ 39 ա:

¹⁴ ՀԱԱ, գործ 65, թերթ 29 ա եւ բ:

կեանքը դադարում է, բնակիչները ցիրուցան են լինում, Անին դառնում է աւերակ: Լաւատեսական հնչերանգով հեղինակն աւարտում է ողբերգը, յոյս ու ցանկութիւն է յայտնում մի օր նորոգուած կը տեսնի Անին՝ «սիրով միանալով խօսքի ու գործի մէջ»:

Մ. Սմբատեանցը չի նշում, որ բանաստեղծութեան հեղինակն ինքն է, սակայն քառեակների առաջին տողերի սկզբնատառերով կարգում ենք ՄԵՍՐՈՒՔ: Ստեղծագործութիւնն ունի ակրոստիքոսի կառուցուածք:

Ակրոստիքոս է նաեւ Պարսամ Վարդապետին նուիրուած բանաստեղծութիւնը¹⁵: Պարսամ կամ Բարսամ, Բորսիմ Վարդապետի մասին տեղեկանում ենք ձեռագիր մատեններից¹⁶, ինչպէս նաեւ Մ. Սմբատեանցի արխիւային «Պատմութիւն և տեսիլ Պարսամ վարդապետի, 1444-1557 թթ.» ձեռագրից¹⁷:

Մեզնից քիչ առաջ՝ կար մի վարդապետ
հասակը ծերունի և ինքը վարժապետ
Երբեմն քարոզիչ՝ բազմիցս դպրապետ,
Բարսամ անունով՝ յայտնի բանագէտ:
Սբ. էջմիածնին՝ էր սա միաբան,
ունէր գովանի՝ համբաւ բաւական:
Րաբունի էր սա՝ յայտնի գիտնական
բանականութեան կեանքն էր համաձայն:
Ո՛վ չէր ճանաչում Բարսամ րաբունոյն,
որ ճշմարտախօս էր և բանիբուն:
Քաւական գրքեր գրեց նա գիտուն
թողեց յիշատակ՝ և բարի անուն:

Ի տարբերութիւն նախորդների՝ Պարսամ Վարդապետին նուիրուած վերոնշեալ ակրոստիքոսը կազմուած է իւրաքանչիւր երկրորդ տողի սկզբնատառերով: Ստեղծագործութեան մէջ Պարսամ Վարդապետը բնութագրուած է որպէս դպրապետ, բանագէտ, քարոզիչ, գիտնական, որը հեղինակել է բազմաթիւ գրքեր՝ թողնելով վառ յիշատակ եւ բարի անուն:

Մ. Սմբատեանցի ձեռագրերում կան նաեւ պատմագրական հարուստ նիւթեր հայոց պատմութեան տարբեր դարաշրջանների վերաբերեալ: Նա կազմել է 1800-1896 թթ. պատմական իրադարձութիւնների ժամանակագրութիւնը¹⁸, իբրեւ ականատես գրառել է XX դարասկզբին Նախիջեւանում եւ Վայոց ձորում հայ-թաթարական ընդհարումների պատմութիւնը¹⁹: Ազդուած լինելով Նախիջեւանի հայկական բնակավայրերում տեղի ունեցած ոճրագործութիւններից՝ նա գրել է բանաստեղծութիւն²⁰, որի իւրաքան-

¹⁵ ՀԱԱ, գործ 92, Անյայտ հեղինակի «Պատմութիւն և տեսիլ Պարսամ վարդապետի, 1443-1557 թթ.», քերթ 4:

¹⁶ Մատենադարան, **Ձեռագիր 84**, ժողովածոյ 1614 թ., Վարժ Պարսամայ ճգնաւորի, գրիչ Զաւարիա Երզնկացի: **Ձեռագիր 1661**, ժողովածոյ 1594 թ., Վարժ Պարսամայ, Թոխաթ, գրիչ Պետրոս Արեղայ: **Ձեռագիր 1952**, ժողովածոյ Ժէ դար, Վարժ Պարսամայ ճգնաւորին, Արղւնոյ վանք, գրիչ Ղազար: **Ձեռագիր 9622**, ժողովածոյ 1858թ., Վարժ Պարսամայ, Երուսաղէմ, գրիչ՝ Յակոբոս Զիլինկերեան:

¹⁷ ՀԱԱ, գործ 92, «Անյայտ հեղինակի «Պատմութիւն և տեսիլ Պարսամ վարդապետի, 1443-1557 թթ.», 33 քերթ: Գործ 93, «Անյայտ հեղինակի «Պատմութիւն և տեսիլ Պարսամ վարդապետի, 1443-1557 թթ.», 24 քերթ:

¹⁸ ՀԱԱ, գործ 82, Ժամանակագրութիւն 1800-1890 թթ:

¹⁹ Մատենադարան, թղթապանակ 217, վաւերագրեր 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11:

²⁰ ՀԱԱ, գործ 97, Նախիջեւանի կտակը 705-1905 թթ., 1905 թ., մայիսի 12-25:

շիւր քառեակի առաջին սկզբնատառերով բացուում է ստեղծագործութեան վերնագիրը՝ «Նախիջեւանայ կտակը»:

Նախիջեւան մեր էինք քաղաք՝ Նախիջեւան անուանի
 Քեզ մէջ ունես նոյեան տապան՝ հռչակաւոր գովանի,
 Քանի, քանի ազգ և ազգինք տեսել ես դու չար բարի
 Օ, ինչ փառք, պատիւ, ինչ դէպք՝ կրել ես դու ցաւալի:
 Այն պատմական եօթ հարիւրհինգ դժնեայ տխուր թուական,
 Երբ այրւեցան Նախիջեւանում՝ ութ հարիւր գունդն հայկեան
 Եւ չորս հարիւրը Խրամում, որպէս գրէ պատմաբան
 Վարդանակերտի վրէժը հազարացիք այսպէս առան:
 Խաղաղութեան ժամանակն էր, հազար ինն հարիւր հինգ տարին
 Երբ Նախիջեւանի կրակը՝ դարձեալ նորոգեց ուժգին
 Կանաչ մայիսը արնոտւեց, սև օր դարձաւ հայերին
 Մնաց պատմութեան էջերում, թուք ու մուրը պատճառին:
 Ինչպէս գրեմ, ինչպէս պատմեմ այս մեծ դէպքը տխրալի,
 Որ լսողի սիրտն է այրւում, յիրաւի անտանելի,
 Խաղաղութեան օրէնսդիրն՝ խռովութեան ետ տեղի,
 Հայ գիւղացիք մարտնչեցին՝ թուրք վայրենի գազանին:
 Ջանք ու հնար հայերը յետոյ՝ գործ դրեցին փրկութեան,
 Երբ հասկացան դէպքի պատճառն՝ և արմատն չարութեան,
 Պատրաստւեցին ինքնապաշտպան միջոցներով պատժել թուրքերի...
 Եւ կարացին Հայ խմբերը առաջն առնել չարութեան:
 Եւ ոչ միայն առաջն առին՝ պարսկա-թրքական վտանգին
 Այլև դաս ու խրատ տուին անհ...տիս սև թուրքին
 Մեր նիւթական վնասի տեղ՝ թուրքերը մեծ զոհ տուին
 Փռճմանեցին, շատ զղջացին, հայհոյեցին պատճառին:
 Այսպէս կրկնեց Նախիջեւանի՝ հռչակաւոր կրակը,
 Որ ո՛չ պակաս քան զառաջինն՝ ունեցաւ մեծ հռչակը,
 Ահա օրէնք, արդարութիւն, որոց չկայ տեսակը,
 Եթէ գրուեն ամէն մէկը՝ չկայ թիւն ու քանակը:
 Նահատակներ Հայ ազգիցը՝ շունէինք քանի դարեր,
 Նոր նահատակ կարծես պէտք էր՝ եկեղեցին զարդարէր,
 Որոց անուանք յիշում են միշտ՝ մեր ազգային շատ գրքեր,
 Եւ գովեստով փառաւորում, մեր պատմութեան շատ էջեր:
 Ահա՛ միութեան արդիւնքը՝ որպէս սիրոյ սուրբ շաղկապ,
 Որ փայլեցաւ Հայերիս մէջ՝ օտարին տուեց սարսափ,
 Կեցցէն մեր Հայ քաջերը՝ աշխատեցին շատ, անշափ,
 Թուրք, քուրդ և այլ թշնամու դէմ, կանգնեցին որպէս քարափ:
 Յաւիտեան չեն մոռացուիլ, Հայ խմբեր, խմբապետներ,
 Որք անձնագոհ մեծ քաջութեամբ՝ պաշտպանեցին շատ գիւղեր,
 Որոց շնորհիւ մեր գիւղացի՝ քանի քանի խեղճ Հայեր
 Ազատուեցին այն փորձանքից, որ տալու էին թուրքեր:

Կրակ թափեցին թուրքի զլխին՝ կրակ ու բոց ահագին
 Կրակ փոխանակ այն կրակին՝ որ Նախիջևանում վառեցին
 Սպասալար մեծ Զաքարէ այն՝ առաւ վրէժն ուժգին
 Հայ, վրացի քաջ զինուորներ երբ Արտաւիլն առին:
 Տաբունեաց քանիսները՝ հանդէսից յետ չմնացին,
 Որք օգնեցին խօսքով, գործքով՝ խիստ նեղութեան միջոցին
 Նախիջևանայ Հայ համայնքը՝ չի մոռանալ ամէնին:
 Ի թիւս որոց և ողբագիրս՝ արժանացայ նոյն վիճակին:
 Այսպէս փորձանք՝ այսպէս վտանգ հայր երբեք տեսած չէր,
 Այն էլ լուսաւորութեան դարում, ուր ամէն մարդ ազատ էր
 Ուրեմն պէ՛տք է զգուշանա՞նք, տեսնենք թշնամուն չարը
 Աստուած կանչենք, զիրար սիրենք, այս է մեր փրկութեան ճարը:
 Կրակը կրկին վառեց, խանձեց, Նախիջևանի Հայերին,
 Բայց այս անգամ ո՛չ թէ իշխանք, և՛ նախարարք այրուեցին
 Այլ խեղճ միամիտ գիւղացիք, որք զուր տեղը տուժեցին
 Տեղական իշխանութեան հակառակ վարուեց օրէնքին:
 Ընդհարումը Հայ-թուրքական՝ լաւ կրկեց Հայ ազգին
 Ընդհարումով ճանաչեցին՝ Հայերը իրենց թշնամին
 Այսուհետեւ կը՛զգուշանան՝ իրենց կեանքին ու կայքին
 Ինքնապաշտպան պատրաստութեամբ կը սիրեն ուսումն ու ազգին:

Ստեղծագործութեան մէջ Մ. Սմբատեանցը գովաբանում է յայտնի Նախիջևան քաղաքը, ապա անդրադառնում է դժին 705 թ., երբ թշնամին այրում է հայկական 800 հոգանոց զորագունդ: Հեղինակը մէջ է բերում քաղաքի պատմական անցուդարձերը՝ թուրք-պարսկական յարձակումները, հայ ժողովրդի ընդվզումները, հերոսական դիմադրութիւնը եւ այլն: Որպէս հոգեւորական՝ հեղինակը փրկութեան ելքը տեսնում է միայն աստուածավախութեան, աստուածասիրութեան եւ իրար սիրելու մէջ:

Մ. Սմբատեանցը հեղինակ է նաեւ մի քանի տապանագրերի: Նրա պապը՝ Կարապետ Քահանայ Սմբատեանցը, ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով հաստատուել է Նախիջևանում: Նա մահացել է 1833 թ., թաղուած է Փորադաշտի գերեզմանատանը: Ենթադրում ենք, որ Կարապետ Սմբատեանցի տապանագիրը գրուել է ուշ, քանի որ Մ. Սմբատեանցը ծնուել է 1833 թ. եւ չէր կարող տապանագիրը գրել: Տապանագրում երեւում է նոյն գրելաոճը՝ ակրոստիքոսը, քառատողերի առաջին տառերով կարդում ենք ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ: Դրականագիտութեան մէջ գերեզմանաքարերի վրայ արուած չափաժոյ մակագրութիւնը կոչւում էր էպիտաֆիա: Աւելի ուշ այդպէս սկսեցին անուանել առհասարակ մահուան առթիւ գրուած բանաստեղծութիւնները, որոնց մէջ տրւում է մահացածի կեանքի ու գործի համառօտ բնութագիրը²¹:

Մ. Սմբատեանցը իր պապի տապանագրում ներկայացնում է հանգուցեալի տոհմագրութիւնը, տեղեկութիւններ հաղորդում վերջինիս ծննդավայրի եւ անցած ուղու մասին: Տապանագիրը խօսում է կեանքի անցողիկութեան մասին, որ մարդն այսօր զարգարուն է, իսկ վաղը՝ անգարդ, անարգ դի:

²¹ Էդ. Ջրբաշեան, նշ. աշխ., էջ 363:

Ի վրա դամբարանի Կարապետ քահանայի Սմբատեանց²²

Սմբատեանց տոհմին՝ վերջին շառաւիղ
հոգւովը սլացել ի յերկնիցն շաւիղ
աստ մարմնով հանգչի ի Խորս ի բաւիղ
երգէ, որպէս թե՛ ի ձեռին տաւիղ:
Մարդ ծնեալ սնել՝ ի Վան-Տոսպ գաւառ
Ժառանգ Հօհաննու՝ տիկին Բարեփաս
Կարապետ անուն՝ քահանայ անփառ
ծանօթ ամենից իբրու ճրագ վառ:
Քայց ի պատերազմին ռուսաց և տաճկաց
գաղթեալ յայս քաղաք՝ Նախիջևան փառաց
ծնանի նա զթիւս՝ ուստերց-դստերաց
լինի հայր բազմաց որդւոց և թոռանց:
Ահա պատմագիր (ձայն տայ եղկելիս)
այս դամբան այս քար՝ իմ մարմնոյ շիրիմիս
յոր ազգ ու ազգինք հային ակնապիշ
ասանուն օրինակ՝ յիշել զիւեանց հոգիս:
Տես, հայեաց մտօք՝ ո՛վ հողածին մարդ,
ծանի՛ր, իմացի՛ր, որ դու իբրև մարդ,
այսօր աննման՝ տեսքով, հոտով արդ
վաղն թառամիս՝ և լինիս անզարդ:
Եկա՛յք, կարդացէ՛ք, այս արձանագիր,
աշխատէ՛ք լինիլ՝ սբ. Հօրն որդէգիր,
խրատ ահա ձեզ խրատ անձնագիր
կարդայ իմ անշունչ՝ քար ու փորագիր:
Այսօր խոսուն մարդ՝ վաղը դի անարգ
այսօր փառօք լի՝ վաղն ամենանհագ
այսօր ուսարուք՝ մարդիկ բարեկարգ
յաղկել աշխարհի՛ լինիլ փառունակ:
Նայիր այս աշխարհ՝ անձաւորս և մեք
փառք, վայելչութիւն՝ ունայն և բեկ-բեկ
ահա ամք կենացս ութսուն և երեք
անձին, գնացին այսօրն ու երեկ:
Յաւ, աշխարհ ու լաց անպակաս մնաց
մինչև հասի ցայս թիւ՝ իմ վերջին կենաց,
հազար ու հարիւր երեսունհինգ ամաց
թիւն չափեցաւ՝ գրեցաւ սա անանց:

Մ. Սմբատեանցը իր ծնողներին՝ Աբրահամ Քահանայ Սմբատեանցի²³, մօր՝ Զաւա-

²² ՀԱԱ, գործ 44 , թերթ 38, թերթ ա եւ բ:

²³ ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 12, 20: Ա. Այուազեան, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգութիւնը, Ճանուկ-Շահապոնի գաւառ, հ. 2, Երեւան, 2010, էջ 58, արձ. 241:

հիրի²⁴, եղբոր՝ Հայրապետի²⁵ տապանագրերի հեղինակ է, որոնք իբրեւ վիմագրական պատառիկներ հրատարակուել են պատմավիմագրագիտական ուսումնասիրութիւններում:

Այսպիսով՝ Մ. Սմբատեանցի բանասիրական ժառանգութիւնն իրենից ներկայացնում է քնարական ժանրի այնպիսի ստեղծագործութիւններ, ինչպիսիք են ուղերձը, ներբողը, ողբերգը, էպիտաֆիան կամ դամբանական բանաստեղծութիւնը: Հայ գրականութեանը բնորոշ քնարական այս ժանրերի ստեղծագործութիւններն արտացոլում են հեղինակի վերաբերմունքը հայագիտութեան այնպիսի նուիրեալներին, ինչպիսիք են Ղ. Ալիշանը եւ Մ. Էմինը, արտայայտում են իր վիշտն ու կարեկցանքը Անի եւ Նախիջեւանի քաղաքների աւերմանն ու ամայացմանը, ինչպէս նաեւ իր որդիական պարտքն ու ակնածանքը Սմբատեանց տոհմի՝ իր հարազատների ու բարեկամների նկատմամբ:

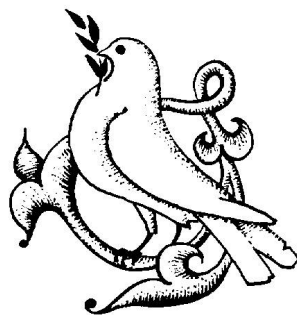
Բազմակողմանի գործունեութեան արդիւնքում Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանցի տպագիր եւ անտիպ ուսումնասիրութիւններից ունենք հարուստ հայագիտական ժառանգութիւն, որն օրըստօրէ նոր նիւթեր է հաղորդում մեզ:

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԴԱՄԵԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտաշխատող

ՅԱՍՄԻԿ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ գիտաշխատող

²⁴ ՀԱԱ, գործ 44, թերթ 12: Ա. Այուզեան, նշ. աշխ., էջ 57, արձ. 240:

²⁵ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, Տփղիս, 1896, էջ 277: Ս. Կարապետեան, Բուն Աղուանի հայերէն վիմագրերը, Երեւան, 1997, էջ 59, 298:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

**ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐԵԱՆՅԻ
ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ
(1832-1906)**

XIX դարը նշանաւորուեց գիտական մտքի վերելքով, որի արդիւնքում ձեւաւորւեցին եւ սկզբնաւորուեցին գիտական նոր ուղղութիւններ: Դրանցից մէկն էր վիմագրագիտութիւնը՝ յուշարձանների որմերին պահպանուած հայատառ գրերի գրառումն ու վերծանութիւնը: Պատմական Հայաստանի ողջ տարածքում պահպանուել են շինարարական, նուիրատուական, իրաւականոնական, յիշատակագրային բնոյթի աւելի քան տասը հազար արձանագրութիւն: Վիմական արձանագրութիւններ են պահպանուել նաեւ հայրենիքից դուրս՝ գաղթօճախներում: Որպէս հաւաստի պատմական աղբիւրներ՝ դրանք հարուստ տեղեկութիւններ են հաղորդում ժամանակի հասարակական յարաբերութիւնների մասին¹:

Վիմագրերի հաւաքման, ուսումնասիրման գործընթացն իրականացնելու համար կարեւոր է ազգային, մշակութային եւ հոգեւոր գործիչ, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ներսէս Աշտարակեցու դերը (1843-1857 թթ.), ով կարգադրել է հաւաքել Հայաստանում սփռուած պատմական յուշակոթողների վրայ փորագրուած «ամենայն զիշատակագրութիւնն»²:

Արդիւնքում, Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի պատմամշակութային կոթողներից ու խաչքարերից գրի առնուեցին հարիւրաւոր վկայագրեր: XIX դարի կէսերին այդ գործում աննախագէտ ներդրում ունեցան տեղագիր-ճանապարհորդները՝ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Շահխաթունեանը, Սարգիս Արքեպիսկոպոս Զաւլաբեանցը, Մինաս Վարդապետ Բժշկեանցը³, Մկրտիչ Էմինը⁴, Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Սմբատեանցը, Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարեանցը, Կարապետ Կոստանեանը, ինչպէս նաեւ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Յովսէփեանցը⁵ (յետագայում՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս), ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանը եւ ուրիշներ, ովքեր ծաւալեցին հայագիտական բեղուն գործունէութիւն: Իւրօրինակ ներդրում ունեցաւ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Ղեւոնդ Ալիշանը, ով արդէն հրատարակուած եւ հայաստանեան թղթակիցներից իրեն ուղարկուած նորայայտ վիմագրերն ամբողջացնելով՝ ստեղծեց կարեւոր եւ մինչ օրս գիտական մեծ արժէք ունեցող ստուար հատորներ:

Տեղագիրներից է պատմաբան, ազգագրագէտ, բանասէր, մանկավարժ, գրող Մակար (Գէորգ) Եպիսկոպոս Բարխուդարեանցը, ով տարիների ընթացքում ձեռք բերեց

¹ Ս. Բարխուդարեան, Ն. Մառն ու վիմագրութիւնը, «Մառն եւ հայագիտութեան հարցերը», Երեւան, 1968, էջ 41:

² Դիւան հայ վիմագրութեան (այսուհետ՝ ԴՏՎ), Անի ֆաղաֆ, կազմեց Հ. Օրբելին, պրակ I, Հայկական վիմագրութիւն, Երեւան, 1966, էջ XVIII:

³ Մինաս Վրդ. Բժշկեան, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830:

⁴ Н. О. Эмин, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, Москва, 1881.

⁵ Գ. Յովսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռթեանք հայոց պատմութեան մէջ, հատոր Գ, Նիւ Եորք, 1942/43, 248 էջ:

հարուստ կենսափորձ եւ հիմնարար գիտելիքներ:

Մակար Բարխուդարեանցը ծնունդ է 1832 թ. Արցախի Խաչէն գաւառի Խանաժախում (Խնաժախ), որի ստուգաբանութեան վերաբերեալ պատմագրութեան մէջ կայ մի քանի տեսակէտ⁶: Բնակավայրը յիշատակուում է Շուշի գաւառում⁷: Այստեղ բնակիչները հաստատուել են 1686 թ. Սիւնեաց Խանաժախ գիւղից⁸, սակայն XVII դարի ձեռագրերից մէկում Խանաժախը յիշատակուում է «Քաշթաղու» երկրում⁹:

Գրիգոր եւ Նղիսապէթ Բարխուդարեանցների ընտանիքում¹⁰ մեծանում էր ութ երեխայ՝ Կարապետը, Ստեփանը, Գէորգը (Մակար Եպիսկոպոսը), Յակոբը, Անթառամը, Շահազատը, Հերիքնազը, Վարվառան: Խանաժախի Ս. Աստուածածին եկեղեցու յարակից գերեզմանատանը թաղուած են տոհմի ներկայացուցիչներից Մակարի պապը՝ Քեանդիսուտա-Խաչատուրը, տատը՝ Մարիամը, հայրը՝ Գրիգորը, մայրը՝ Նղիսապէթը, Սարգիս, Թէոս եւ Մկրտիչ հօրեղբայրները, վաղաժամ մահացած եղբայրը՝ Ստեփանը:

Գիւղում դպրոց չլինելու պատճառով պատանի Գէորգը արհեստ ու գրաճանաչութիւն է սովորել Արցախում, իսկ 1862-1868 թթ. Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց¹¹ վարժարանում՝ աշակերտելով վանքի միաբան եւ հոգեւոր վարժարանի տեսուչ Մելիքսեդեկ Արք. Մուրատեանի մօտ: Յետագայում նա դարձել է Երուսաղէմի Ս. Յակոբ վանքի միաբան, ապա՝ վանքի հոգեւոր վարժարանի տեսուչ: 1869 թ. Յունիսի 22-ին ձեռնադրուել է սարկաւագ, իսկ 1870 թ.՝ վարդապետ: Վերադառնալով հայրենիք՝ 1875 թ. Մ. Բարխուդարեանցը ստանձնել է նախ էջմիածնի տպարանի տեսուչի, իսկ 1876 թ.՝ Զմիւռնիայի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը՝ միաժամանակ վարելով քարոզչի, լուսարարի¹² եւ հիւանդանոցի տեսուչների պաշտօնները: 1880 թ. Գէորգ Դ Կաթողիկոսի (1866-1882 թթ.) կոնդակով դարձել է Մայր Աթոռի միաբան, իսկ 1892 թ. ստանձնել է Ալեքսանդրապոլի թեմի առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը:

1894 թ. Մ. Բարխուդարեանցը ձեռնադրուել է Եպիսկոպոս, դարձել է Ս. էջմիածնի Սինոդի անդամ¹³: 1894-1896 թթ. նշանակուելով Շամախու հայոց թեմի հոգեւոր առաջ-

⁶ Համաձայն յիշատակութեան իբր խաներից մէկը բնակավայրը ծախել է, որից էլ առաջացել է ԽԱՆԱՅԱՅԱՆ անուանումը: Մէկ այլ տեսակէտի՝ թշնամին յարձակուել է տարածքի խանի վրայ, ով ասել է, թէ մի գաղ (բոյսի տեսակ է) էլ չի տայ, որից էլ առաջացել է ԽԱՆԱՅԱՅԱՆ անունը: Ոմանք էլ կապում են Խոնաժախ այսինքն՝ խունկ ծախողների հետ: Տե՛ս Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՅԵՏԲ) հ. 2, Երեւան, 1988, էջ 743:

⁷ Ա. Առաքելեան, Մակար Եպս. Բարխուդարեան, էջմիածին, 1974, Ը, էջ 66-74: Ի. Յարութիւնեան, Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, Ազգագրական հանդէս, Թիֆլիս, 1906, գիրք 13, էջ 227:

⁸ Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Երեւան, 2018, էջ 153:

⁹ ՄՄ ձեռագիր 4281, Ներսէս Շնորհալի, Բանբ չափաւ, 1647, Խանաժախ, Քաշթաղու երկիր: Գրիչ՝ Մարիամ ապաշխարող, ստացող՝ գրչի հօրեղբայր՝ Մարկոս Եպիսկոպոս: Ձեռագիր 7840, Աւետարան, 1693 թ., գրիչ՝ Նիքիւս Քահանայ, Խանաժախ:

¹⁰ Մակար Եպս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Երեւան, 2018, էջ 154:

¹¹ Ժառանգաւորաց վարժարանը Բաղդադում էր: Աշակերտները ստանում էին դպրութեան համապատասխան աստիճան: Վարժարանի նպատակն էր կրթել միաբաններ, ովքեր կը նուիրուէին հայոց հաւատին ու հոգեւոր կեանքին: Տե՛ս Մ. Օրմանեան, Հայկական Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, 1931, էջ 190-193:

¹² Լուսարար եկեղեցական պաշտօնէյ է, ով հսկում է եկեղեցու ներքին բարեգործութիւնը, կարգ ու կանոնը, մաքրութիւնը, լուսատուութիւնը եւ այլն: Տե՛ս Հայերէն բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ՀԲԲ), հ. 2, Երեւան, 1944, էջ 215:

¹³ Սինոդը բացուել 1837 թ. Յովհաննէս Ը Կարբեցի (1831-1842 թթ.) կաթողիկոսի կողմից: Այն բաղկացած է Մայր Աթոռի միաբանութեան չորս եպիսկոպոսներից ու չորս վարդապետներից: Հիմնականում կատարում էր եկեղեցավարչական ու տնտեսական գործառնայ, հոգեւորականների դատական գործերը եւ այլն: Գործել է մինչեւ 1917 թ.: Քրիստոնեայ Հայաստան հանրագիտարան (այսուհետ՝ ՀԳՀ), էջ 907-908:

նորդ՝ նա շրջագայել է պատմական Աղուանքում, Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան նահանգներում՝ փնտրելով «թանկագին հարստութիւններ հայ պատմութեան համար»¹⁴։ Հաւաքած նիւթերի հիման վրայ նա շարադրել է պատմագիտական եւ աղբիւրագիտական արժէք ունեցող «Աղուանից երկիր եւ դրացիք»¹⁵ եւ «Պատմութիւն Աղուանից»¹⁶ ուսումնասիրութիւնները, որոնք առ այսօր օգտագործւում են նորագոյն շրջանի ուսումնասիրողների կողմից։ Մ. Բարխուդարեանցը փորձել է մանրամասն ուսումնասիրել երկրամասը, «բայց դարձեալ գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ սխալներ շատ է արել, որոնց ուղղելը դարձեալ իրեն կը յանձնենք, որովհետեւ մենք ժամանակ չունէինք նրա գիրքը քննադատելու»¹⁷։ Թէեւ նման տեսակէտի գիրքն առ այսօր չի կորցրել իր արժէքը, իսկ Մ. Բարխուդարեանցի վերծանութիւնները ստացել են բացառիկ նշանակութիւն, քանի որ դրանց շնչին մասն է ուսումնասիրուել մինչեւ XX դարի 80-ական թթ. կէսերը։ Կարելոր համարելով աղբիւրագիտական նիւթերի հաւաքումը՝ նա նշում էր, որ ամէն գաւառից նիւթերը պէտք է հաւաքեն գրագէտ մարդիկ եւ դրանք թողնել անփոփոխ, չպէտք է առաջնորդուել սեփական սկզբունքներով¹⁸։ Այդ առումով նա սիրում էր իր գործը եւ «ամբողջ հոգուով նուիրուած էր դրան՝ չնայելով իւր թերի ուսմանը եւ կարելոր պատրաստութիւնից զուրկ լինելուն»¹⁹։

Մ. Բարխուդարեանցն ուսումնասիրել է նաեւ Արցախ նահանգն իր 24 գաւառների տեղագրութեամբ՝ օգտագործելով պատմական փաստերը, վիմագրերը, ձեռագիր յիշատակարանները, կաթողիկոսական կոնդակները, հրովարտականները։ Յատկապէս հարուստ է Արցախի վիմագրական ժառանգութիւնը. Մ. Բարխուդարեանցը գրառել է 405 վիմագիր, որից 165-ը պահպանուել է միայն իր յիշատակութեամբ։ Յաւելենք, որ նորագոյն շրջանի հրատարակութիւններում Արցախից գրառուած վիմագրերի թիւը հասնում է 1071-ի։ Ընդհանուր առմամբ Մ. Բարխուդարեանցի վիմագրական ժառանգութիւնում հաշուում է մօտ 550 վիմագիր, 32-ը՝ Տաւուշից (մեզ են հասել անաղարտ), 101-ը՝ Աղուանք աշխարհից (մի մասը ոչնչացուել էր մինչեւ XX դարի 80-ական թթ.), 405-ը՝ Արցախից (228-ը մեզ չեն հասել)։ Անշուշտ, Մ. Բարխուդարեանի վերծանութիւնները եւս զերծ չեն թերութիւններից, քանի որ XIX դարի 80-90-ական թթ. դեռ կիրառութիւն չունէին վիմագրերի գիտական վերծանութեան սկզբունքները, ուստի հեղինակը դրանք վերծանել է առանց տողանշատման՝ չիշատակելով տողերի քանակը։ Երբեմն ժամանակի սղութեան կամ վիմագրի դժուարընթեռնելիութեան պատճառով արձանագրութեան ամբողջական տողեր դուրս են մնացել տեքստից, կամ էլ դրանք խմբագրել է իր հայեցողութեամբ։ Կան արձանագրութիւններ, որոնք դուրս են մնացել նրա ուսումնասիրման շրջանակներից, որը պայմանաւորուած էր մի շարք հանգամանքներով. ե՛ւ խստաշունչ կլիման, ե՛ւ յուշարձանների կիսաւեր վիճակը, ե՛ւ ճանապարհների բացակայութիւնը դժուարացնում էին դրանց ուսումնասիրումը։

Մ. Բարխուդարեանցը զբաղուել է նաեւ գրականութեամբ։ Գրական մի քանի աշխատանքներում հանդէս է գալիս «ուստա Գէորգ Բարխուդարեան» անուամբ։ Մեզ է հա-

¹⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (վերահրատարակութիւն), Երեւան, 1999, էջ Ա։

¹⁵ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, Թիֆլիս, 1893, 303 էջ։

¹⁶ Մ. Բարխուդարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատոր Ա, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 1902, 224 էջ։ Պատմութիւն Աղուանից, հատոր Բ, Թիֆլիս, 1907, 192 էջ։

¹⁷ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի, Տիֆլիս, 1896, էջ ԺԱ-ԺԲ։

¹⁸ Արարատ, 1887, թիւ 26, էջ 382-385

¹⁹ Ի. Յարութիւնեան, նշ. աշխ., էջ 227։

սել նաեւ նրա հեղինակած կրօնական գործերը²⁰, գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները²¹, որոնցից մի քանիսը գրուած են Ղարաբաղի բարբառով: Ըստ նրա՝ գրականութեան մէջ կայ երկու ուղղութիւն, առաջինը մեծ կարեւորութիւն է տալիս անցեալին ու պատմական հնութիւններին, իսկ միւսն ապրում է նորով, սակայն փորձում է ուսումնասիրել անցեալում եղած երեւոյթները: Մեծ տեղ տալով հէքեաթներին՝ նա նշում էր, որ հէքեաթը պէտք է ներկայացնել այնպէս, ինչպէս գրի է առնուել: Հէքեաթը երեւակայութեան արդիւնք է, որը ժամանակի ընթացքում ենթարկուել է ներքին եւ արտաքին փոփոխութիւններին: Հէքեաթ հաւաքելը պահանջում է մեծ հմտութիւն եւ պատրաստակամութիւն²²: Մ. Բարխուդարեանցը նշում է, որ բանահիւսութիւնը ստեղծում է ժողովուրդը հազարամեակների ընթացքում: Դրա զարգացմանը նպաստում են բարբառները, որոնք էլ աւելի են հարստացնում այն: Նմանօրինակ ժառանգութիւն կարելի է համարել Պըլը-Պուղու 189 զուարճախօսութիւնները, որոնք Ղարաբաղի բարբառով առաջինը գրառել է Մ. Բարխուդարեանցը²³: Պըլը-Պուղին (իրական անունը Պօղոս, իսկ Պէլ նշանակում է գիծ, խենթուկ, ապուշ²⁴, 1731-1810 թթ.), ծնունդով Վարանդայի Աւետարանոց գիւղից էր, թէեւ անգրագէտ էր, սակայն անսահման նուիրուած էր իր հովանաւորին՝ Մելիք Շահնազարին:

1886 թ. տպագրում է Մակար Եպիսկոպոսի պատմագեղարուեստական մէկ այլ ուսումնասիրութիւն «Գաղտնիք Ղարաբաղի» գիրքը, որտեղ ներկայացւում է Արցախի պատմութիւնը: Ժամանակին այն դարձել է «հետաքրքրական գրական վիճաբանութեան առարկայ»²⁵, քանի որ գրքում տեղ գտած փաստերն ու իրադարձութիւնները քիչ չափազանցուած են²⁶:

Մ. Բարխուդարեանցը զբաղուել է նաեւ մանկավարժական գործունէութեամբ: 1881-1882 թթ. նա աստուածաբանութիւն է դասաւանդել Շուշիի ռէալական եւ թեմական դպրոցներում: Շամախու թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Արք. Սմբատեանցը, ջերմ կապեր ունենալով Մակար Բարխուդարեանցի հետ, նրան առաջարկել է թեմի Սաղիանի վանական դպրոցի տեսուչի եւ կրօնի ուսուցչի պաշտօնը²⁷: Յետագայում, 1888 թ. Մակար Ա. կաթողիկոսի (1885-1891 թթ.) կոնդակով նա նշանակուել է թեմի Սաղիանի վանքի վանահայր եւ երկգասեայ վանական դպրոցի տեսուչ՝ «ազգային այս կարեւոր գործը

²⁰ Մ. Բարխուդարեանց, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, Քննադատութիւն քննադատութեանց, Տիֆլիս, 1888: Նախապաշարմունք, Աստուածային հրահանգ հանրապարտուց, Թիֆլիս, 1902: Մատչելի ֆարձներ հայ ժողովրդականաց կարդալու համար, Բ. տետրակ, Վաղարշապատ, 1901:

²¹ Մ. Բարխուդարեանց, Միրզա եւ Ամնա, Զմիւռնիա, 1876: Արագը տարին կտարի, Շուշի, 1883: Զոբանն ու նըշանաձը, Թիֆլիս, 1896: Զնաշխարհիկ տղայ, Շուշի, 1886: Բարոյական առածներ, Թիֆլիս, 1898:

²² Արձագանք, 1884, թիւ 21, 321-323:

²³ ՀՄՀ, հատոր 9, էջ 288: Միջնադարում արեւելեան մի շարք երկրներում իշխաններն ունէին խեղկատակներ, ծաղրածուներ, որոնց «խօսքը լի էր խելով ու բարոյականութիւնով եւ հասարակութիւնը բերնէ բերան եւ որդւոց որդի» փոխանցում էր նրանց խօսքն ու զրոյցը: Յետագայում այդ սովորութիւնը տեղափոխուեց Արեւմուտք: Հայոց Արշակ Բ արքան ունէր Յոհան անունով խեղկատակ, ով զուարեացնում էր թագաւորին, եւ վերջինս «գիւղեր էր ընծայում անվայել ծաղրածուին»: Ընտանեկան հաւաքոյթների ժամանակ հրափրում էին խեղկատակի, որին Թիֆլիսում անուանում էին եսվայ, խօշտաբչի, մագալու, եարամագ, հանաֆչի, մասխարայ, լօթի եւ այլն: Արձագանք, 1883, թիւ 13, էջ 178-180: Մ. Բարխուդարեանց, Պըլը-Պուղի, Թիֆլիս, 1883: «Պըլը Պուղի», Մակար Բարխուդարեանց, Վաղարշապատ, 1904:

²⁴ ՀԲԲ, հատոր IV, Երեւան, 1945, էջ 92:

²⁵ Ի. Յարութիւնեան, նշ. աշխ., էջ 228:

²⁶ Լեօ, Վէպ, թէ պատմութիւն, Շուշի, 1887, էջ 116:

²⁷ ՀԱԱ, ֆոնտ 429, ցուցակ 1, գործ 78, Տեղեկութիւններ՝ Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս եւ Մէլսարի Ս. Աստուածածին վանքերի մասին, թերթ 32: Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 103:

յառաջ տանելու»²⁸։

Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարեանցն աշխատակցել է զանազան թերթերում եւ մահուանից յետոյ շատ անտիպ կարեւոր աշխատութիւններ է թողել²⁹։ Ժամանակակիցները նրան բնութագրել են իբրեւ բարի, հեզահամբոյր, խոնարհ, ներողամիտ, առաքինի, «չերմ հաւատացող քրիստոնեայ, անշահասէր, անկաշառ»³⁰։ Իր համեստ դրամական կարողութիւնը 3000 ռուբլու չափով կտակել է ազգային կազմակերպութիւններին։

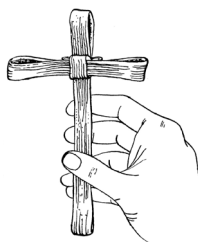
Իր կեանքի վերջում Մ. Բարխուդարեանցը հրաժարուել է էջմիածնի Սինոդի անդամութիւնից՝ ցանկանալով ճգնել Ազգուլիսի Ս. Թովմա վանքում։ Սակայն 1906 թ. փետրուարի 6-ին նա մահացել է էջմիածնում, իսկ աճիւնն ամփոփուել է էջմիածնի Մայր Աթոռին կից միաբանական գերեզմանատանը։ Տապանաքարին համեստ արձանագրութիւն կայ, 4 տող³¹։

ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊ/ՊՈՍ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐ/ԵԱՆ ԽՆԱԾԱԽՅԻ/ 1834-1906 ԹԹ.

Մակար Եպիսկոպոս Բարխուդարեանցը մինչեւ իր կեանքի վերջը հաւատարիմ մնաց իր ազգին եւ հայրենիքին, «որոնց շահերի, փառքի ու պատուի համար՝ ըստ չափու կարողութեան կէս դարուց աւելի, աշխատել է, տանջուել է, քարոզել է»³²։

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԴԱՄԵԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկ., ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅ գիտաշխատող

²⁸ Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի, էջ 19։

²⁹ Ա. Բէկ-Յովսէփեան, Մակար Եպս. Բարխուդարեան, Գեղունի, 1906, էջ 1-10, էջ 63։ Յաւոֆ, Մ. Բարխուդարեանցի արխիւային նիւթերի գտնուելու վայրի մասին տեղեկութիւններ չունենմ։

³⁰ Նոյն տեղում։

³¹ Մակար Բարխուդարեանցի կենսագրութեանը նուիրուած յօդուածներում նրա ծննդեան թիւը յիշատակում է 1832 թ., սակայն տապանագրի վրայ նշուած է 1834 թ.։ Տե՛ս՝ Ա. Յարութիւնեան, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմական արձանագրութիւնները, Ս. էջմիածին, 2016, էջ 234, արձ. 500։

³² Ա. Բէկ-Յովսէփեան, նշ. աշխ., էջ 63։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

**THE HISTORICAL CONTEXT, NATURE, AND MAIN MESSAGE
OF THE OLD TESTAMENT
APOCALYPTIC LITERATURE
(THE BOOK OF DANIEL, CHAPTERS 7 – 12)**

The Old Testament Apocalyptic Literature

At the closing stages of the Old Testament period (ca. 2nd century BC), the Jewish eschatology, which had developed during the Late Old Testament period (post-exilic period, 530 – 350 BC)¹, began expressing itself in an apocalyptic form. The term “apocalypse” comes from the Greek word *apokalypsis* (ἀποκαλύπτω, Rev. 1.1) and it means “revelation,”² “disclosure” or “unveiling”³: the description of future events, especially the end-time⁴. The authors of such writings (apocalyptic and pseudegraphic) clearly emphasized the future events⁵ and believed that the struggle between God and satan was reaching its climax⁶ and thus an age was coming to its end. This theme is present in the second part (chapters 7 – 12) of Daniel⁷.

There are several characteristics of the apocalyptic literature, such as revelation (Jer. 23.18; Dan. 2.23, 5.11, 14), symbolism (1 Enoch 86.1-4, 89.1)⁸, pessimism (Dan 12.1; 4 Ezra 8.1)⁹, the shaking of foundations, the triumph of God (Isa. 66.22), determinism (2 Baruch 85.7)¹⁰, dualism (2 Esdras 7.50; 1 Enoch 45.4f., 72.1, 91.16f; 4 Ezra 7.28f.)¹¹, pseudonymity¹², rewritten history (1 Enoch chapters 85 – 90; 4 Ezra 14.11f.)¹³, ethical teaching (1 Enoch 5.4 – 6)¹⁴, prediction and historical perspective (Dan. 11.36)¹⁵, theology of history¹⁶, personal salvation and often bodily resurrection (Dan. 12.2; Isa. 26.14, 21, 66.24; Ezra 37.1 – 14; Job 14.12, 19.25; Hos 6.2)¹⁷, and especially the figure of cosmic redeemer, “The Son of Man” (Dan 7.9 – 14; 1 Enoch 48.9f., chapter 51, 69.26 – 29)¹⁸.

It is still under debate whether there was any foreign influence on Jewish apocalyptic literature¹⁹ or not²⁰. If there was any influence on Jewish apocalyptic thinking, it shows how Israel adopted it and made it her own²¹. But the evidence suggests to me that the apocalyptic literature developed within the Jewish context²², taking some elements from its Persian and

¹⁵ Bright, *History*, p. 443; Gottwald, *Hebrew Bible*, p. 583; Howley G. C. D., ed., *The Pickering Bible Commentary for Today*, (London/Glasgow; Pickering and Inglis, 1984), p. 903.

¹⁶ Freedman, “Daniel,” p. 34.

¹⁷ Gottwald, *Hebrew Bible*, pp. 583, 593; Xavier, “Resurrection,” pp. 495 – 496; Bromiley, “Daniel,” p. 865; Collins, *The Apocalyptic*, p. 9; Hastings, “Daniel,” p. 200; Freedman, “Daniel,” p. 35.

¹⁸ Bright, *History*, pp. 444 – 445; Gottwald, *Hebrew Bible*, pp. 586, 592; La Sor, *Old Testament*, pp. 673 – 674; Xavier, “Son of Man,” pp. 563 – 564.

¹⁹ Gottwald, *Hebrew Bible*, p. 587; Bromiley, “Daniel,” p. 865; Freedman, “Apocalypses,” p. 283.

²⁰ Morris, *Apocalyptic*, pp. 26 – 32; Freedman, “Apocalypses,” p. 281.

²¹ Bright, *History*, p. 445.

²² Russel D. S., *The Method and Message of Jewish Apocalyptic Literature*, (London: SCM Press Ltd, 1964), pp. 29 – 30.

Hellenistic environments. The core “of apocalyptic thought is a radically new summing up and evaluation of history as having run its course”²³. Even so, the apocalyptic literature is “no less the word of God and no less authoritative than other types of scripture”²⁴.

a) Historical Background of the Book of Daniel

From 404 BC to 333 BC, the Persian Empire gradually declined because of internal rebellions and assassinations, and, ultimately, fell to Alexander the Great²⁵. After his death (323 BC), when his empire was divided among his generals, Judah became a battleground between two rival kingdoms: the Ptolemies of Egypt and the Seleucids of Syria²⁶. During this political, military, and economic struggle, especially after a victory at Gaza, in 312 BC²⁷, the Ptolemies ruled Judah for more than a century (312 – 198 BC), but had little influence over Israel’s religious and cultural heritage²⁸. After the battle of Panium, however, 198 BC, the Seleucids gained control of Judah. The Jewish population welcomed Antiochus III the Great (223 – 187 BC), because he allowed them to live according to their Jewish laws, such as “the priests were exempted from taxation” and Antiochus even assisted in repairing the Temple²⁹. During the reign of Seleucus IV (187 – 175 BC), while the Jewish population enjoyed their internal freedom (2 Macc., 3.3), Hellenism, however, was gaining ground among the Jewish population and conservative Jews viewed it with increasing suspicion.

The situation got worse during Antiochus IV Epiphanes’ reign (175 – 163 BC), who canceled his father’s concessions (1 Macc., 1.41 – 62; 2 Macc., 6.1 – 11)³⁰. Antiochus, facing the threat of Roman expansion and needing the unity and all financial resources of his empire, began promoting Hellenism on a large scale and with vigor³¹. His policies met with strong opposition from the Jewish population of Jerusalem³². He forced upon the population harsh policies, like selecting the High Priest, taking gold and rifling the vessels from the Temple (1 Macc., 1.17 – 24; 2 Macc., 5.15 – 21), treating Jerusalem as an enemy city, erecting an altar to Zeus, offering swine sacrifices³³, which the Book of Daniel calls the “abomination that makes desolate” (Dan. 11.31; 12.11), suspending the Sabbath, the traditional feasts, the circumcision of male children, and burning copies of laws³⁴. On one hand, liberal thinking Jews welcomed these policies with

²³ Gottwald, *Hebrew Bible*, pp. 584 – 585.

²⁴ La Sor, *Old Testament*, p. 495; Xavier, “Revelation”, p. 500.

²⁵ Flanders, Henry J., Jr. Crapps, Robert W., Smith David A., *People of the Covenant*, (New York/Oxford: Oxford University Press, 1988), pp. 419 – 420.

²⁶ Flanders, *People*, p. 422; Howie C. G., *Ezekiel*, (London: SCM Press Ltd, 1961), p. 93.

²⁷ Buttrick, *Interpreter’s Bible*, p. 342.

²⁸ Flanders, *People*, pp. 422 – 423; Bright, *History*, p. 404; Buttrick, *Interpreter’s Bible*, pp. 341 – 342; Howie, *Ezekiel*, p. 93.

²⁹ Flanders, *People*, pp. 423 – 424.

³⁰ Flanders, *People*, p. 424; Bright, *History*, pp. 402 – 403; Buttrick, *Interpreter’s Bible*, p. 342.

³¹ Flanders, *People*, pp. 424 – 425; Bright, *History*, pp. 402 – 403; Buttrick, *Interpreter’s Bible*, p. 342.

³² Bright, *History*, p. 404; Buttrick, *Interpreter’s Bible*, p. 342; Howie, *Ezekiel*, p. 93.

³³ Flanders, *People*, p. 425; La Sor, *Old Testament*, p. 487; Bright, *History*, pp. 404 – 405; Gottwald, *Hebrew Bible*, p. 590.

³⁴ Bright, *History*, p. 406; Howie, *Ezekiel*, p. 94.

open arms³⁵ (1 Macc., 1.43, 52), and on the other hand, with hostility and zealous opposition by Hasidic Jews, who were looking for religious freedom³⁶.

Rebellion broke out in the village of Modein by the Hasmonean family³⁷ and the family was joined by other Hasidim (1 Macc., 2.42f). the rebellion was headed by Judas Maccabeus and lasted for three years (167 – 165 BC)³⁸, until the Seleucid general Lysias “was forced to negotiate the proscriptions of Epiphanes against Yahweh worship”³⁹. Judas entered Jerusalem, purged the Temple, and rededicated it to Yahweh⁴⁰ (hence the story and tradition of Hannukah). After achieving religious freedom, the revolt continued under Jonathan (161 – 143 BC) and Simon (143 – 135 BC) until political freedom was also achieved⁴¹. “The achievement of both religious and political independence under the Maccabees made heroes of the family”⁴². The Maccabees ruled Judah until 63 BC, when Rome captured Jerusalem⁴³.

b) The Nature and the Date of the Book of Daniel

The Book of Daniel is one of the latest apocalyptic literary works of the Old Testament (Zachariah chapters 9 – 14 and parts of Isaiah are the others) and its popularity may have influenced others to use this type of literary genre⁴⁴. Some think of it as history⁴⁵, while others rule out its prophetic nature⁴⁶. It is a different kind of prophecy⁴⁷. That is why the book of Daniel was placed in the “Writings” section of the Jewish Biblical Canon.

The Book is divided into two parts: chapters 1 – 6, a collection of stories about Daniel and his friends, and chapters 7 – 12, a collection of visions by Daniel. Some scholars think that the book has one author⁴⁸, while others think that there are perhaps two or more authors⁴⁹.

The date of the book of Daniel is widely debated. Some put the date in the 6th century

³⁵ Bright, *History*, p. 407; Howie, *Ezekiel*, p. 94.

³⁶ Flanders, *People*, p. 425; La Sor, *Old Testament*, p. 487; Bright, *History*, p. 410; Gottwald, *Hebrew Bible*, p. 590.

³⁷ Bright, *History*, pp. 410 – 411; Howie, *Ezekiel*, p. 95; Gottwald, *Hebrew Bible*, p. 590.

³⁸ Bright, *History*, pp. 410 – 411; Howie, *Ezekiel*, p. 95; Gottwald, *Hebrew Bible*, p. 590.

³⁹ Flanders, *People*, p. 426.

⁴⁰ Flanders, *People*, p. 426; Bright, *History*, p. 411; Howie, *Ezekiel*, p. 95.

⁴¹ Bright, *History*, p. 412.

⁴² Flanders, *People*, p. 426 – 428; La Sor, *Old Testament*, p. 487.

⁴³ Flanders, *People*, p. 428 – 429; La Sor, *Old Testament*, p. 487.

⁴⁴ Morris, *Apocalyptic*, p. 76; Harrison R. K., *Introduction to the Old Testament*, (Toronto: Inter-Varsity Press, 1977), p. 1107; Howley, *The Pickering*, p. 903; Weiser Arthur, *Introduction to the Old Testament*, (London, Darton, Longman & Todd, 1961), p. 317; Buttrick, *Interpreter's Bible*, pp.345, 350; Montgomery James, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, (Edinburgh: T.&T. Clark, 1964), p. 78; Russel, *The Method*, pp. 28 – 29; Freedman, “Daniel,” p. 31.

⁴⁵ La Sor, *Old Testament*, p. 659.

⁴⁶ Harrison, *Introduction*, p. 1106.

⁴⁷ La Sor, *Old Testament*, p. 661; Howley, *The Pickering*, p. 903; Weiser, *Introduction*, p. 317; Montgomery, *Critical*, pp. 78 – 80.

⁴⁸ Morris, *Apocalyptic*, p. 77; Harrison, *Introduction*, p. 1109; Buttrick, *Interpreter's Bible*, p. 346; Bromiley, “Daniel,” p. 862; Hastings, “Daniel,” p. 200; Freedom, “Daniel,” p. 30.

⁴⁹ Harrison, *Introduction*, p. 1107 – 1110; Weiser, *Introduction*, pp. 316 – 317; Collins, *The Apocalyptic*, pp. 70 – 71.

BC⁵⁰, while others put it during the Maccabean period⁵¹, since the Book tries to encourage the people to resist alien, not native, religious influences and teachings and be faithful to the religion of Yahweh⁵². The Book was written “to hearten God’s people in difficult days with a ‘tract for the times’⁵³”. In La Sor’s words, “the Book of Daniel is neither ‘history written in advance’ nor ‘prophecy after the event.’ It is apocalyptic, which is always trans-historical; it seems to spring from history, but its purpose goes beyond history and provides a timeless message”⁵⁴.

c) The Message of the Book of Daniel

The main message of the Book of Daniel is a religious message⁵⁵ and that message is the ultimate triumph of the Kingdom of God over the kingdoms of the earth (Dan. 2.44)⁵⁶. While the prophets gave a glimpse of future events, the message of Daniel is as clear as it is sustained⁵⁷. For the Jewish population of that time and for all, in later centuries, who were living under difficult situations of oppression, the message of Daniel is that the final victory will be for the religious and the pious⁵⁸, because of their loyalty to God and His Law⁵⁹, because God is the Sovereign Lord of the world⁶⁰, because God has a plan⁶¹ and the Kingdom of God is eternal⁶² and spiritual and includes all the people of the earth⁶³. The Kingdom of God is a kingdom of peace, happiness, and righteousness⁶⁴. The vision of a divine purpose and plan gave Daniel great hope⁶⁵. The kingdoms of the earth will end when the Kingdom of the Most High comes and with it the Last Judgment will come (Dan. 7.17, 27)⁶⁶.

⁵⁰ Morris, Apocalyptic, p. 78; Harrison, Introduction, p. 1110 – 1127; Bromiley, “Daniel,” pp. 861 – 862; Eissfeldt, Otto, Old Testament, (Oxford: Basil Blackwell, 1965), pp. 527 – 529.

⁵¹ La Sor, Old Testament, p. 666; Harrison, Introduction, pp. 1110 – 1127; Howley, The Pickering, p. 903; Weiser, Introduction, p. 315; Buttrick, Interpreter’s Bible, pp. 348 – 350, 355; Howie, Ezekiel, p. 89; Childs Brevards S., Introduction to the Old Testament as Scripture, (Philadelphia: Fortress Press, 1979), p. 615; Gottwald, Hebrew Bible, p. 590; Montgomery, Critical, pp. 76 – 77; Collins, The Apocalyptic, p. 70; Hastings, “Daniel,” p. 200; Freedman, “Daniel,” p. 30.

⁵² Buttrick, Interpreter’s Bible, pp. 356 – 358; Howie, Ezekiel, pp. 92, 96; Childs, Introduction, p. 614; Eissfeldt, The Old Testament, p. 520.

⁵³ Morris, Apocalyptic, p. 77.

⁵⁴ La Sor, Old Testament, p. 672.

⁵⁵ Buttrick, Interpreter’s Bible, pp. 345 – 346.

⁵⁶ La Sor, Old Testament, pp. 659, 668 – 669; Xavier, “Kingdom,” Dictionary, pp. 292 – 293; Buttrick, Interpreter’s Bible, pp. 344, 350 – 351; Hastings, “Daniel,” p. 200; Freedman, “Daniel,” p. 34.

⁵⁷ La Sor, Old Testament, p. 659; Howley, The Pickering, p. 903; Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 350.

⁵⁸ La Sor, Old Testament, p. 670; Xavier, Dictionary, p. 293; Howley, The Pickering, p. 901; Buttrick, Interpreter’s Bible, pp. 350, 355.

⁵⁹ Buttrick, Interpreter’s Bible, pp. 356 – 357; Freedman, “Daniel,” pp. 34 – 35.

⁶⁰ Howie, Ezekiel, pp. 96 – 97; Howley, The Pickering, pp. 901, 903; Weiser, Introduction, p. 316; Bromiley, “Daniel,” p. 861; Eissfeldt, The Old Testament, p. 528.

⁶¹ Eissfeldt, The Old Testament, p. 528; Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 356; Bromiley, “Daniel,” p. 861; Freedman, “Daniel,” p. 34.

⁶² La Sor, Old Testament, p. 670; Howley, The Pickering, p. 901; Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 350.

⁶³ Howley, The Pickering, p. 901; Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 357.

⁶⁴ Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 350.

⁶⁵ Ibid, p. 357.

⁶⁶ Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 357; Gottwald, 7; Gottwald, Hebrew Bible, p. 592.

In chapters 7 – 12, Daniel describes what will happen (8.17, 19, 26; 9.25 – 27; 10.14; 11.3, 31). The main message, however, comes in chapter 12, when “your people shall be delivered” (12.1), and the resurrection of the dead will take place (v. 2)⁶⁷. The Book of Daniel is a call to devotion, a challenge to faithfulness and an attempt to stop the falling away of God’s people⁶⁸. In the book, the term and the concept of “Son of Man” has a different meaning than that of Ezekiel’s (Ez. 2.3, 3.4). The concept symbolizes the “tribunal of God and receives universal royalty” (Dan. 7.13f). But the term also contains a far larger context than the Messiah and the Son of David⁶⁹. The Book of Daniel “was intended ‘for the time of the end’, and to proclaim to any who believes that during such a time of dire persecution that ‘the Most High rules,’ and that the saints of the Most High will inherit a kingdom, which shall never be destroyed”⁷⁰.

Thus, the Book of Daniel comes to us with a message of persistence and of great hope for a brighter and glorious future in the Kingdom of God. Its message is not for the past, but for all generations, especially for those who suffer under persecution and oppression, bringing hope and self-confidence, and assurance that “whenever any earthly ruler persecutes the people of God, his times are limited, and his destruction is assured. Saints of every age have found comfort in their own interpretations, and still the vision retains its age-long message of hope and assurance”⁷¹.

NAVASART MARDOYAN

Cited Works

1. Bright John, A History of Israel, London: SCM Press Ltd, 1962.
2. Bromiley, Geoffrey, (ed.), The International Standard Bible Encyclopedia, Vol. 1, Grand Rapids: W. B. Eerdmans Publishing Co., 1980.
3. Buttrick George A., (ed.), The Interpreter’s Bible, Vol. 6, New York: Abington Press, 1965.
4. Childs Brevards S., Introduction to the Old Testament as Scripture, Philadelphia: Fortress Press, 1979.
5. Collins John J., The Apocalyptic Imagination, New York, Crossroad, 1984.
6. Eissfeldt Otto, Old Testament, Oxford: Basil Blackwell, 1965.
7. Flanders Henry J., Jr. Crapps, Robert W., Smith, David A., People of the Covenant, New York/Oxford: Oxford University Press, 1988.
8. Freedman David N., (ed.), The Anchor Hebrew Bible, vol. 1, New York, Doubleday, 1992.
9. Gottwald Norman K., The Hebrew Bible, Philadelphia: Fortress Press, 1987.

⁶⁷ Howie, Ezekiel, pp. 97 – 98; La Sor, Old Testament, pp. 467 – 469, 660 – 661; Gottwald, Hebrew Bible, p. 593.

⁶⁸ Buttrick, Interpreter’s Bible, p. 355.

⁶⁹ Xavier, “Kingdom,” “Son of Man,” Dictionary, pp. 293, 564; Gottwald, Hebrew Bible, p. 592; Freedman, “Daniel,” p. 35.

⁷⁰ La Sor, Old Testament, p. 662; Bromiley, “Daniel,” p. 865, Montgomery, Critical, pp. 317 – 324; Freedman, “Daniel,” p. 35.

⁷¹ La Sor, Old Testament, p. 670.

10. Harrison R. K., Introduction to the Old Testament, Toronto: Inter-Varsity Press, 1977.
11. Hastings James, (ed.), Dictionary of the Bible, New York: Charles Scribner's Sons, 1963.
12. Howie C. G., Ezekiel, London: SCM Press Ltd, 1961.
13. Howley G. C. D., (ed.), The Pickering Bible Commentary for Today, London/Glasgow; Pickering and Inglis, 1984.
14. La Sor, William Hubbard, D. A. Bush, F. W. M., Old Testament Survey, Grand Rapids, Eerdmans, 1982.
15. Montgomery James, A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel, Edinburgh: T.&T. Clark, 1964.
16. Morris Leon, Apocalyptic, Grand Rapids: W. B. Eerdmans Publishing Co., 1974.
17. Russel D.S., The Method and Message of Jewish Apocalyptic Literature, London: SCM Press Ltd, 1964.
18. Weiser Arthur, Introduction to the Old Testament, London, Darton, Longman & Todd, 1961.
19. Xavier Leon-Dafour, "Revelation," Dictionary of Biblical Theology, London: Geoffrey Chapman, 1973.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

THE DATE AND THE ROUTE OF EXODUS

For the last century and the half, biblical scholars tried to determine the date and the route of the Exodus based on historical and archaeological evidence. From exceedingly early on, Egyptian and Hebrew writers tried to determine the date of the Exodus. Egyptian writer Manetho (early 3rd century BC, preserved in Josephus) assigns Moses to the reigns of Amenophis and his son Ramesses of the 18th and the 19th Dynasties. Artapanus (2nd century BC, preserved in Eusebius) assigns him to Chenephres of the 5th Dynasty. Lysimachus (2nd-1st centuries BC, also in Josephus) assigns him to Bocchoris of the 17th Dynasty. The expulsion of alien leprous Jews occurs in Hecareus of Abdera (about 300 BC), Lysimachus, and Apion (1st century AD). Equally propagandistic are the pro-Jewish accounts in Philo (1st century AD), where Moses is presented as an idealized Hellenistic philosopher-king. In Josephus, the antiquity and nobility of the Jews are portrayed for the benefit of his Roman audience¹.

The Bible states that Moses was the leader of the Exodus, which took place during the reign of the unnamed pharaoh of Egypt. Tradition names this pharaoh as Rameses, probably the second from the 19th Dynasty, because Exodus (1.11) mentions the building of the store-city called Pi-Pareses. We must remember, through, that for the Hebrews the Exodus was not recorded as *an historical* event, but as *a religious experience*. The emphasis in these religious experiences “is on the theological interpretation, not on historical detail. The biblical narratives are essentially documenting of faith, not records of the past.”² Having said that, there are many chronological difficulties surrounding the Exodus event. These difficulties arise from the fact that the compilers of the Hebrew records did not have the same outlook on exact dating that we of the twentieth century have³. Since the whole issue is so fascinating, I will try to go through the thesis regarding the date and the route of the Exodus.

Historical background:

The historical background of the Exodus is Egyptian. Therefore, it is important to have a brief historical background. From historical and social point of view, some scholars argued that “the total migration of people from northern Mesopotamia at the time of the patriarch Abraham was far more numerous than the tiny family of Abraham. Just as it may be argued that the total movement of Semitic peoples into Egypt was far more numerous than the family of Jacob⁴.

¹ Johnston W., Exodus, (JSOT Press, 1990), pp. 17-18 (Anti-Jewish feeling is evident in Manetho’s account of Moses as a deposed prince of the god Seth, leader of a band of leprous mine-workers in Sinai and ally of the Hyksos invaders from Jerusalem).

² Sarna Nahum, Exploring Exodus, (Schoken Books, New York: 1996), p. 7.

³ Thompson J.A., The Bible and Archaeology, (William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids: 1982), p. 57.

⁴ Ibid., p. 58.

The history of Israel begins with the patriarchs. One of those patriarchs, Joseph was sold into slavery in Egypt by his brothers. After a difficult period, he was appointed as second to the Pharaoh and governor⁵. In Egypt, this appointment might have never taken place if the rulers of the land were native Egyptians. Since biblical scholars establish Joseph's time in Egypt during the Second Intermediate Period in the history of Egypt, during the Hyksos occupation, then his appointment as chief overseer seems very natural, because both the pharaoh and Joseph were foreigners⁶. During a great famine, Joseph's brothers came and lived with him in the land of Goshen (Gen. 46.57)⁷. Goshen was known also by the name of 'land of Rameses (Gen. 47.11) or "the field of Zoan" (Psa. 78.12)⁸. The land was mentioned by this name in the Egyptian records during the time of Joseph. But later, in the early thirteenth century, it was known as "the land of Rameses", when the city of Zoan or Tanis was rebuilt by Rameses II⁹. This land was the riches of all in Egypt, as it is described in Gen. 47.11.

Two Egyptian inscriptions indicate that it was customary to allow Bedouins from Palestine and Sinai to enter Egypt¹⁰ during the hard times and live in the Goshen¹¹ area or to trade there¹². The Pharaohs of the Nineteenth Dynasty employed these semi-nomadic shepherds and cattle-breeders in the building projects as well as to keep the stability of their North-Eastern border¹³. One of these inscriptions dates from 1350 BC and the other from 1230 BC. The latter mentions the district of Succoth¹⁴ and the city of Pithom. These two names are mentioned in the Bible (Ex. 1.11, 13.20). When Joseph entered Egypt, the country was in a so-called "dark ages." Egyptian inscriptions mention a group of people called *Apiru*¹⁵, which some scholars tried to tie it with the

⁵ Joseph's title is often assumed to be that of vizier, but some scholars think it more likely that he was put in charge of a certain task, perhaps as minister of agriculture (Heorth Alfred J., Archaeology and the Old Testament, (Baker Books, Grand Rapids:), p. 151).

⁶ Ibid., p. 149-150.

⁷ "The land of Goshen extended from Zoan-Tanis to the store-city of Pithom and to the depression of the Wadi Tumilat east of the Delta (Cornfeld, Gaalyah, Archaeology of the Bible, (Harper & Row Publishers, New York: 1976), p. 35).

⁸ Wright G. Ernest, Biblical Archaeology, (The Westminster Press, London: 1957), p. 56.

⁹ "While we cannot be certain that Goshen covered exactly the same territory as these two geographical terms, we are sure that it was in this area, and comprised at least the region now known as the Wadi (Arabic for river bed) Tumilat. This Wadi is a narrow valley between thirty and forty miles long, connecting the Nile with Lake Timsah" p. 56): Cornfeld, p. 34.

¹⁰ The Interpreter's Dictionary of the Bible, George Buttrick, ed., (Abington, Nashville: 1980), p. 191.

¹¹ "The land of Goshen where the Hebrews lived was close to Avaris, now known to have been sited at Tell el-Dab'a and not at Tanis as have been thought for many years" (Thompson, p. 58; New Century Bible Commentary, Clements, Ronald E. and Black Matthew, editors, (Eerdmans Publication Co., Grand Rapids: 1980), p. 38.

¹² Thompson, p. 58.

¹³ The Interpreter's Dictionary of the Bible, p. 191.

¹⁴ "Other inscriptions found there recently suggest the identification of the tell with Teku, probably biblical Succoth, the Israelites' first station after their flight from Per-Rameses. Some scholars believe that the city was known by both names, Per-Amun and Teku" (Cornfeld, p. 35); Wright, Biblical Archaeology, p. 61.

¹⁵ "It is improbable, however, that the name [apiru] indicated a nationality during the second millennium BC. Instead, it was probably used for landless aliens who were not citizens of the particular legal community in which they resided. The biblical tradition speaks of a "mixed multitude" or "rabble" (Num. 11.4) who left Egypt" The Interpreter's Dictionary of the Bible, p. 191; "In the time of Thutmose III, they are engaged in making of wine; Amenothep II lists 36,000 apiru among captives taken in Syria-Palestine": New Century Bible Commentary, pp.39, 41-42. There seems to be close relation between the apirus and the hapiru in the cuneiform text. Whatever the relationship, they cannot be related to the Hebrews.

Hebrews. This argument, however, never found acceptance by most biblical scholars.

Shortly before 1700 an Asiatic people, known in Egyptian inscriptions as Hyksos (*“Rulers of Foreign Countries”*) invaded and conquered Egypt. They ruled from around 1700 to 1550 BC. The Hyksos created a great empire, which included Palestine and southern Syria. They built a new capital, Avaris¹⁶, in the Delta region. Avaris was well suited to be a focus for communication between Canaan and Egypt on both economic and strategic grounds¹⁷. The book of Numbers gives an interesting information: “Now Hebron was built seven years before Zoan (Tanis) in Egypt” (13.22). The question that poses now is that why the Hebrews be concerned about Tanis? The natural answer is that there must have been Hebrews who were connected with Hyksos activity and who were in Egypt when Tanis was founded¹⁸. Further information from Exodus and Genesis tell us that the children of Israel “dwelt in Egypt” for 430 years (Ex. 12.40). Genesis reduces that to 400 years (15.13). These and other reasons have caused the majority of scholars to place the entry of Joseph, his father and brothers into Egypt in the time of Hyksos. Before and after the Hyksos era, the Egyptian capital was in Upper Egypt, in Thebes. Tanis was used by the Hyksos, from 1720 - 1580 BC, and by the Nineteenth Dynasty pharaohs, after 1300 BC¹⁹.

Gen. 47.13ff. contains another hint of Joseph’s story, when he bought the land of Egypt for Pharaoh: *“And Joseph bought all the land of Egypt for Pharaoh; for every Egyptian sold his field, because the famine prevailed over them. So the land became Pharaoh’s. And as for the people he made them bondmen from one end of the border of Egypt to the other. Only the land of the priests bought he not, for there was a subvention for the priests from Pharaoh and they lived off their portion which Pharaoh had given them....”* (Gen. 47.20-22). After the Hyksos era, instead of noblemen, we find a strong bureaucracy came into existence²⁰. These information hints that Joseph might have lived during the time of the Hyksos. And if the Hyksos ruled Egypt between 1720 and 1580 BC and the children of Israel lived there for 430/400 years, then they must have left Egypt between 1320 and 1290 BC, during the Nineteenth Dynasty and the reign of Rameses II (1290 – 1224 BC)²¹.

The middle of the sixteenth century was the time of emerging new states. Around 1550, the Hurrian state of Mitanni was on the rise. In Asia Minor, the Hittite Empire was recovering and in Northern Mesopotamia Assyria was emerging as a nation. The most important of these states was Egypt, who just threw the rule of the Hyksos, the Asian invaders, who swept Egypt and ruled

¹⁶ “For many years the exact location of Avaris was the subject of much discussion. It was probably located at San el-Hagar in the Delta, a site which is now thought to have possessed the successive names of Avaris before 1500 BC, “House of Rameses” from about 1300-1100 BC, and finally Tanis (which is the same as Zoan) after 1100 BC. One of the most important objects found at the city of Avaris-Rameses-Tanis was the stele or monumental stone of the year 400. It was erected by an official of Rameses II by the order of the Pharaoh to commemorate the 400th anniversary of the founding of the city by a Hyksos ruler. Thus Avaris was founded 400 years before the date on which the anniversary fell. This date has been fixed somewhere between 1320 and 1300 BC, the establishment of Avaris as the Hyksos capital having occurred, therefore, about 1720-1700 BC.

¹⁷ Thompson, p. 58.

¹⁸ Wright, Biblical Archaeology, p. 57.

¹⁹ Ibid., p. 57-58.

²⁰ Ibid., p. 58.

²¹ “For purposes of dating the best are the possible connection between Israelite tradition and the Tanite era (especially Num. 13.22) and the implication of the Bible story that the Egyptian capital was in or near the Nile Delta in Joseph’s day” Ibid., p. 58.

her from around 1700 – 1550 BC. Under Ahmoses (1550 – 1525 BC), Egypt threw off the Hyksos yoke with a determination to secure its north-eastern borders by defeating the enemy in its own territory of Asia. “The main focus of the early eighteenth Dynasty was on the subjugation of Nubia and the Sudan in the south.” Later, however, Thutmose III (1490 – 1436 BC), directed his attention to Asia. In a famous battle at Megiddo, ca. 1468, he defeated the Hyksos, whose center was at Kadesh on the Orontes in southern Syria”²². In later decades, Amenophis III’s opulence and Akhnaten’s religious innovations had bad influence on the Egyptian Empire. The Hittite Empire, by this time, was at the prime of its power. The Hittites defeated the Hurrian Kingdom and subjected the Mitanni Kingdom. By 1350 BC, the Mitanni were no more. Assyria, under Assur-uballit I (ca. 1356 – 1321 BC) and the Hittites divided the country between them.

The once powerful Eighteenth Dynasty was weak against these threats. The emergence of Assyria, however, saved Egypt. While the Hittites were engaged with Assyria, the Nineteenth Dynasty came into power with Rameses I, a descendent of the old Hyksos kings²³. For quick access to Asia, he relocated his capital at Avaris, the old Hyksos capital, in the northeastern Delta. His son Seti I, recaptured the lost territories. He defeated the Hittite king Muwattalis. Under Rameses II (1290 – 1224 BC), Egypt and the Hittites fought for years. After Hattusilis III (1275 – 1250 BC) ascended the Hittite throne, a peace treaty was signed between the two countries. Both countries now faced other enemies; the Hittites were being menaced by Assyria and the Indo-Europeans, while Egypt by the Sea Peoples. Ramses’ reign was best remembered for its colossal building projects²⁴. The most famous of his buildings was Pi-Rameses, “The House of Rameses,” (or “Domain of Rameses”) north of Avaris, where his father built a summer palace, as the books of Exodus (1.11; 12.37) and Numbers (33.3,5) mention²⁵. Under Rameses’ son, Merneptah, Egypt campaigned in Canaan, around 1220, against the Sea People. He recorded his victory on a stele, where he mentions “Israel is laid waste, her seed is not”²⁶. After his death, Egypt control over Palestine was over.

Biblical Evidence of the Exodus:

Although, the Exodus is THE EVENT in the history and religion of Israel, it poses historical, geographical, and cultic questions²⁷. For decades, biblical scholars tried to determine the date of the Exodus. Since the time of the Egyptian historian Manetho (250 BC) until recently, the date of the Exodus was placed in the sixteenth century²⁸. Some scholars think that neither Exodus 1.11 nor the artificial framework of chronology of Exodus 12.40, especially 1 Kings 6.1 can help set the date of Exodus²⁹.

²² La Sor W. S., Hubbard D. A., Bush F. W, Old Testament Survey, (second edition, Grand Rapids, Michigan: 1996), p. 53.

²³ Ibid., p. 55.

²⁴ Thompson, p. 59.

²⁵ Thompson, p. 59, 62: see also Bietak M, Tell el-Dab’a II (1975); Kitchen K. A., The Egyptian Nineteenth Dynasty (1980).

²⁶ La Sor, W. S., p. 56.

²⁷ The Interpreter’s Bible, The Book of Exodus, Rylaarsdam J. C., (Abington, Nashville: 1952), p. 836.

²⁸ Ibid., p. 836.

²⁹ Ibid., p. 836; (Heorth, p.178-181; Sarna Nahum M., Exodus, The JPS Torah Commentary, (The Jewish Publication Society, Philadelphia: 1991), p. xiv.

The Bible itself presents some clues about the possible date of the Exodus, which led the scholars to determine two possible dates of the Exodus. According to 1 Kings 6.1, “*In the four hundred and eightieth year after the people of Israel came out of the land of Egypt, in the fourth year of Solomon’s reign over Israel, he began to build the house of the Lord,*” suggests an event that took place in the fifteenth century and the only other biblical reference, which gives weight to 1 Kings 6.1, is found in Judges 11.26: “*While Israel lived in Heshbon and its villages, and in Aroer and its villages, and in all the towns that are along the Arnon, **three hundred years**, why did not recover them within that time?*”. This means that, if the Exodus took place in the fifteenth century, around 1441, by the time of the Judges, Israel was having problems conquering the land. If they left Egypt in 1441 and wandered in the wilderness for forty years, they must have entered Canaan in the beginning of the fourteenth century. After Joshua’s military campaign, probably for forty years, the period of the Judges must have begun in 1360. If we agree that the period of the Judges was a little more than 200 years, than this statement of Judges 11.26, suggests that Israel was governed by the Judges for more than 300 years, which brings that time of Solomon building the Temple into acceptable date. However, we cannot establish the date of the Exodus on biblical evidence at this point. On the other hand, the history of Egypt does not support any Exodus date in the fifteenth century. We will return to this later.

On the other hand, the Bible and archaeology produce enough statements, which suggest another date for the Exodus. According to Exodus 1.8, “*Now a new king arose over Egypt, who did not know Joseph,*” a new king or a new dynasty came to power in Egypt, after Joseph and Israel settled there. The time of Joseph is sometime in the sixteenth century, when the Hyksos ruled Egypt. The other information that the book of Exodus gives is that the Hebrews were made slaves and built cities for the new king: “*Therefore they set taskmasters over them to afflict them with heavy burdens; and they built for Pharaoh store cities, Pithom and Ra-amses*” (Ex. 1.11). The reading of this verse suggest that the slavery of the Hebrews and the building of the store cities happened in noticeably short time. However, we must examine this “new king” and then the store cities. When the Egyptians drove the Hyksos out of power, they moved their capital back to Upper Egypt, to Thebes, abandoning Avaris. During the Eighteenth Dynasty (around 1570 – 1310 BC), the building program hardly reached the Delta region. Only a limited number of royal buildings were erected in the east Delta region³⁰. But when the Nineteenth Dynasty came to power in 1310 BC, Seti I moved the capital back to the Nile Delta, to be close to the eastern frontier³¹. He began massive building projects all over Egypt, for example, the great hall of sixty-six columns at the Karnak temple of Amun at Thebes³². In this new capital was the seat of the government, the great building operations were carried on and a splendid temple was erected to the old Hyksos god, Seth.

Who was the Pharaoh who oppressed the Israelites? The book of Exodus seems to imply

³⁰ Thompson, p. 58; The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190.

³¹ “About 1290 BC Rameses the Great came to the throne and moved his capital to the Delta site. We are not sure of the reason, but presumably it was either to be in a better position to control his Asiatic empire, or to live in a city with which his family had had connections for some generations, or both” p. 58; The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190-191.

³² Thompson, p. 58-59.

that the “new king over Egypt who knew not Joseph” (1.8) died before the Exodus, which took place under one of his successors (Ex. 2.23; 4.19). Some suggested that Thutmose III (1479 – 1425 BC) was the pharaoh of oppression and the Exodus took place during the reign of his son and successor Amenhotep II (1425 – 1400 BC)³³. Some think that Rameses II was the oppressor, and that the Exodus took place under his son and successor Merneptah (1224 – 1212 BC)³⁴. Others think that the Pharaoh who began the oppression might have been Seti I (1308 – 1290 BC), father of Rameses II and that the Exodus took place under Rameses II³⁵. It was Seti I, who brought the capital back to Tanis and began to reorganize it, as well as began the reorganization of the empire. This task was continued by his son, who renamed the capital after himself, restored the empire and fought with the Hittites, until a peace treaty was signed in 1270 BC³⁶. As much as Seti seems to be the Pharaoh of oppression, I believe that the oppression began long before the Nineteenth Dynasty came into power. The most probable Pharaoh of the oppression could be Ahmoses (1550 – 1525 BC). When the Egyptians expelled the hated Hyksos, their rage turned also against those to whom the Hyksos gave favors and raised them to power. The Israelites could easily be placed in this category since their leader, Joseph was a prisoner and was raised to become second only to the Pharaoh. The Eighteenth Dynasty (1570 – 1310 BC) did little, if any, building in the Nile Delta³⁷. However, the biggest building projects were undertaken by Seti I and Rameses II. The narrative of Exodus 5 is matched in the Anastasi papyri from Memphis dating to the thirteenth century where reference is made to men “making their quota of bricks daily” (cf. Exodus 5.8, 13-14, 18-19)³⁸.

In 1224, when Merneptah succeeded his father, on the fifth year of his reign, he campaigned in Palestine and recorded his “victory” on a stone *stele*, where he mentions his enemies, among them Israel: “Israel is desolated, her seed is not”³⁹. This extra biblical evidence indicates without the shadow of doubt that Israel was in possession of central southern portions of Palestine⁴⁰ in the last quarter of the thirteenth century. “Archaeological evidence from the sites of Bethel, Lachish, Debir and probably Hazor suggests a thirteenth century date for the Israelite conquest of Canaan and may be taken to be in accord with the information of Merneptah’s *stele*”⁴¹. A quick mathematical calculation indicates that if Israel was in Palestine in 20 BC, after being in the wilderness for forty years (1260-1220 BC), and they stayed around Mount Sinai for a year, then the Exodus must have taken place around 1262 BC.

Of those store cities, much debate went into their identity and place in the Nile Delta. As we saw earlier, Pithom is identified with Tell er-Retabeh⁴² in Wadi Tumilat and Raamses

³³ Heorth, pp. 160-161; Peake’s Commentary on the Bible, Black, Matthew, ed., (London: 1962), vol. 1, p. 208

³⁴ The Interpreter’s Bible, p. 836.

³⁵ Ibid., p. 836; New Century Bible Commentary, p.42-43.

³⁶ Wright, Biblical Archaeology, p. 60.

³⁷ The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190.

³⁸ Wright, Biblical Archaeology, p. 60.

³⁹ The Interpreter’s Bible, 836; The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190.

⁴⁰ The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190.

⁴¹ Ibid., p. 190.

⁴² “In the beginning of this century, Pithom was identified with Ramese, but latest research showed that it was a mistake. Pithom was found to have been an old town, but the finest structure on the site was the temple built by the great builder, Rameses II. No other royal building of an earlier Pharaoh was found there, so we must conclude on

with San el-Hagar⁴³. Excavations at Tell er-Ratabeh revealed massive structures including a fine temple from the days of Rameses II, but no traces of Eighteenth Dynasty constructions. Pithom may have been originally Per-Amun (“House of Amun”)⁴⁴.

Returning to the fifteenth century exodus theory, biblical scholars argued that the Exodus took place in 1440 BC. The basis of this theory is the statement in 1 Kings 6.1: *“In the four hundred and eightieth year after the people of Israel came out of the land of Egypt, in the fourth year of Solomon’s reign over Israel, he began to build the house of the Lord.”* There are several gaps with this theory:

If we take the biblical narrative of the Exodus seriously, and we should, then the capital of Egypt must in the north, in the Delta region. Only twice, in Egypt’s history it was there. First during the Hyksos period and second, during the Nineteenth Dynasty. The Hyksos period is too early for the Exodus. It fits Joseph’s story. It is evident, then, the Exodus must have taken in thirteenth century, during the period of the Nineteenth Dynasty.

As we saw earlier, the rulers of the Eighteenth Dynasty hardly build anything in the Delta region, while the rulers of the Nineteenth Dynasty were known for their massive building projects. Modern excavations demonstrate that clearly⁴⁵.

During their forty-year wondering in the deserts, the Israelites encountered several kingdoms, mentioned in the Pentateuch. Those kingdoms were Edom (Num. 20.14-21), Moab (Num. 22.1-25.9; Deut. 2.8-18), Ammon (Deut. 2.18-23), the Amorites and their rulers Sihon and Og (Deut. 2.26-36). Historical and archaeological evidence suggest that the Trans-Jordanian area was settled toward the end of the late Bronze Age (thirteenth century) and certainly in the Iron I Age (1200-1000 BC)⁴⁶. N. Glueck’s archaeological surveys have shown that there was little settled occupation of the area in previous centuries. Therefore, Edom, Moab, and Ammon could not have been in existence at an earlier time⁴⁷.

The 1 Kings 6.1 is “supported” by another biblical reference, namely 1 Chronicles 6.3-8, which includes eleven priests between Aaron and Zadok, the priest in Solomon’s time. A comparison with the Greek Septuagint shows that there was a difference of opinion in the minds of the translators about the time when this text was prepared. The Septuagint gives a period of four hundred and forty years as the time lapse between the Exodus and Solomon. If this is only a round number for a generation and if in fact the generations were something less than forty years, we may arrive at a date for the Exodus closer to the thirteenth century⁴⁸.

These arguments suggest that the fifteenth century theory of the Exodus is not supported by historical, social or archaeological evidence. On the other hand, as we have seen earlier, a

the basis of our present evidence that if the Israelites worked on royal projects at the site, it must have been in the time of Rameses II” p. 58. “At the end of the last century E. Neville had already identified the great mound of Tell el-Mashkuteh as Pithom” (Cornfeld, p. 35; Wright, Biblical Archaeology, p. 61).

⁴³ The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190; Thompson, p. 61.

⁴⁴ Thompson, p. 61-62; Cornfeld, p. 35.

⁴⁵ Thompson, p. 61.

⁴⁶ Ibid., p. 62-63.

⁴⁷ Cornfeld, p. 35; New Century Bible Commentary, p.39; Peake’s Commentary on the Bible, Black, vol. 1, p. 208; The Interpreter’s Dictionary of the Bible, p. 190.

⁴⁸ Thompson J.A., p. 63; Cornfeld, p. 36.

thirteen-century theory is more than likely, due to historical and archaeological evidence.

One thing is clear and certain that the Israelites WERE IN CANAAN, no later than 1220 BC. Pharaoh Merneptah's (1224-1216 BC) stele mentions that on the fifth year of his reign he campaigned in Canaan and Israel was one of the tribes he submitted to his rule:

“The princess are prostrate, saying, “Mercy,”
Not one raises his head among the Nine Bows.
Desolation is for Tehenu; Hatti is pacified;
Plundered is Canaan with every evil;
Carried off is Askelon; seized upon is Gezer;
Yanaom is maid as that which does not exist;
Israel is laid waste, her seed is not;
Hurru is become a widow for Egypt;
All lands together, they are pacified.⁴⁹”

Merneptah's stele is also the first document outside the Bible, which mentions Israel for the first time in history. Therefore, the Exodus must have taken place prior to 1220 BC. As I suggested, if we make a simple mathematical calculation, the most probable date for the Exodus is between 1265-1260 BC, during the reign of Rameses II.

The naming of the “Rameses” as one of the cities built by the Israelites in Goshen (Ex. 1.11).

Joshua 12 mentions the cities, which the Israelites captured or destroyed. Among them are Jerico, Ai, Lachish, Gezer, Debir, Taanach, Megiddo and Hazor⁵⁰.

Some scholars suggested 1280 BC as the probable date of the Exodus⁵¹. Rameses was in war with the Hitties during the first two decades of his reign. If he ascended the throne of Egypt in 1290, then the war lasted until 1270 BC. After the battle of Kadesh, Egyptian power in Canaan declined. The struggle between the Egyptians and the Hitties for Canaan sapped the energy of both great powers, leaving both too weak to completely dominate the land. Rameses left no stone unturned to regain control and ensure communications along this major trade route⁵².

Exodus 1.8-10 presents the time when the Egyptians threw the invading Hyksos out of Egypt and they had no sympathy to those associated with them. Therefore, the pharaoh said, *“Behold, the people of Israel are too many and too mighty for us. Come, let us deal shrewdly with them, lest they multiply, and if war befall us, they join our enemies and fight against us and escape from the land”* (1.9-10). “Too mighty for us” indicates that the Egyptians were not yet strong enough as they were during the 19th Dynasty. Also, “Lest they multiply” indicates that they were not as numerous, and this must have been shortly after Joseph's death.

⁴⁹ Thompson J.A., p. 63; Sarna, p. xiv; New Century Bible Commentary, p. 39; Peake's Commentary on the Bible, vol. 1, p. 208

⁵⁰ Thompson, p. 63.

⁵¹ Ibid., p. 63.

⁵² Cornfeld, p. 36; Sarna, p. xiv.

Exodus 1.11 shows their oppression might have began much later and not immediately. Since the 18th Dynasty moved the Egyptian capital back to the south. It was the 19th Dynasty that began massive building projects (Pithom and Rameses)⁵³ and they enslaved the Israelites. Most probably the oppressor was Seti I and the pharaoh of the Exodus was Rameses II.

Politically speaking, between the 16th and the 13th centuries, Egypt had a tight grip over Canaan. There was no way for Israelite to leave Egypt and enter the country less than almost fifty years of their departure⁵⁴. The thirteenth century theory seems the most acceptable for the moment. Even this theory is not completely free of difficulties. Perhaps one day more evidence will enlighten us about this subject.

The Route of Exodus:

The route of the Exodus remains a difficult and tantalizing problem. However, I will try to summaries the data about the route rather than suggesting another alternative. According to the Book of Exodus, *“The Israelites journeyed from Rameses to Succoth”* (12.37: 32 miles south-east) and then continues, *“When Pharaoh let the people go, God did not lead them by the way of the land of the Philistines, although that was nearer; so, God led the people by the roundabout way of the wilderness toward the Reed Sea. They set out from Succoth and camped at Etham, on the edge of the wilderness”* (Ex. 14.17-18, 20). Before crossing the sea, *“the Lord said to Moses, ‘tell the people of Israel to turn back and encamp in front of Pihahiroth, between Migdol and the sea, in front of Baalzephon”* (Ex. 14.2). After crossing the sea, *“they went into the wilderness of Shur. Then they came to Elim, where there were twelve springs of water and seventy palm trees”* (Ex. 15.22, 27). Afterwards, *“The whole congregation of the Israelites set out from Elim; and Israel came to the wilderness of Sin, which is between Elim and Sinai, on the fifteenth day of the second month after their departure”* (Ex. 16.1) and then *“from the wilderness of Sin⁵⁵ the whole congregation of Israelites journeyed by stages, as the Lord commanded. They camped at Rephidim”* (17.1) and *“on the third new moon after the Israelites had gone out of the land of Egypt, on that very day, they came into the wilderness of Sinai. They had journeyed from Rephidim, entered the wilderness of Sinai, and camped in the wilderness; Israel camped there in front of the mountain”* (19.1-2).

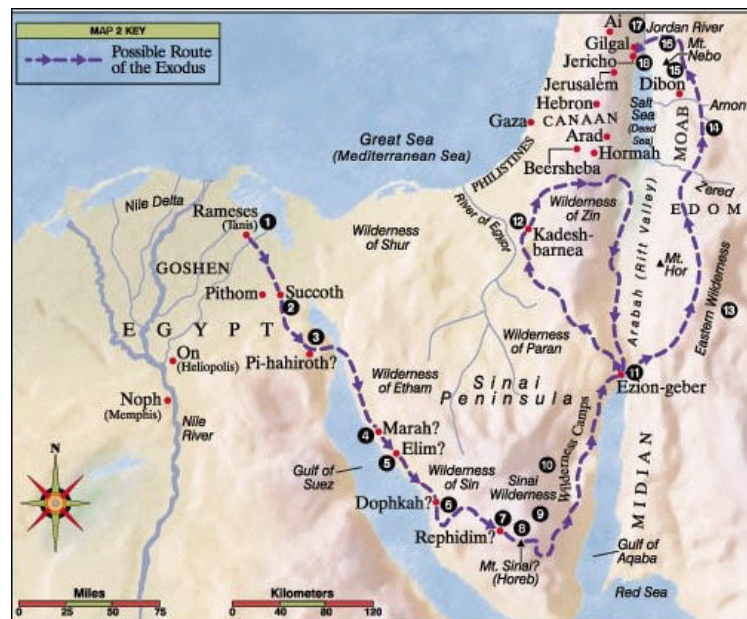
Thus, the Exodus happened. The chronicle tells us about the route of the Exodus, but his narrative presents many difficulties. We will see these difficulties in order.

The normal route from Egypt into Canaan is known as the way of the Philistines (Ex. 13.17). The main trade route between Egypt and the Middle East was the way Moses avoided by the command of God. Moses took the people through the “Way of the Wilderness” (v.18). We will center our attention to some points only.

⁵³ Sarna, p. xiv.

⁵⁴ Sarna, Nahum M., Exodus, The JPS Torah Commentary, (The Jewish Publication Society, Philadelphia: 1991), p. xiv.

⁵⁵ The name Sin is spelled Tsin in Hebrew and carries no connotation of wrongdoing (Heorth, p.168).

Mount Sinai: The Bible gives two names for the mountain: Sinai (J and P use this name) and Horeb (E. and Deuteronomy use Horeb extensively). Deuteronomy 1.2 states that Mount Sinai was eleven days from Kadesh-barnea to the south (Num. 33). The name Sinai is associated to several mountains (at least 11!)⁵⁶. Elijah made the same journey from Beersheba (1 Kgs. 19.1-8) to Sinai in “forty days and forty nights”⁵⁷. Three, though, must be considered. First, in the south, where traditionally Mount Sinai lies. The Mount is still known in Arabic as Jebel Mousa. The second location is in the region of Kadesh-barnea, where the Israelites spent much of their forty years wilderness period. This area is also known as the wilderness of Paran⁵⁸. The third location, suggested by M. Noth, is in the Arabian Peninsula, according to Exodus 19, which indicates that the mountain must have had volcanic activity⁵⁹. According to other theories, through the “northern” route, Sinai should be close to Kadesh-barnea (Ex. 15.22), the well watered oasis. The incident of the quails in Numbers 11.31-32 (also Exodus 16.13) suggests the same location also⁶⁰. According to the “southern” route, Sinai is located almost at the tip of the peninsula, which was an ideal place for Moses to bring the people, away from the Egyptians and other contacts. However, we know from the Bible, that the quail’s incident took place when the Israelites left Sinai.

The identification of Etham, Mogdol and Pi-hahiroth is still debated⁶¹. Baal-zephon, on the other hand, has been located. A Phoenician letter mentions the god “Baal-zaphoon and all the gods of Tahpanhes.” The letter was located at modern Tell Defneh; it was the Egyptian town to which Jeremiah was taken after the fall of Jerusalem and the murder of Gedaliah (Jer. 43.7-9). Baal-zephon was a Canaanite God, and the letter proves that a temple of his existed in this

⁵⁶ Gunther Plaut W., *The Torah*, (Union of American Hebrew Congregation, New York: 1981), p. 378.

⁵⁷ La Sor W.S., p.61; *The Interpreter’s Bible*, p.837; Wright, *Biblical Archaeology*, p. 63-64.

⁵⁸ *The Interpreter’s Bible*, p. 837.

⁵⁹ Johnston, pp. 29-30; *The Interpreter’s Bible*, p.837; Wright, *Biblical Archaeology*, p. 63.

⁶⁰ Cornfeld, p. 40; *New Century Bible Commentary*, p.346; Wright, *Biblical Archaeology*, p. 65.

⁶¹ Thompson, p. 68.

place⁶².

Identifying all the locations of the journey is still open for debate. We will stop here from further speculation and conclude that the Israelite went to Egypt sometime in the beginning of the eighteenth century, where they lived comfortably for centuries. With the overthrow of the rulers, they were reduced to second class citizens and put to harsh work until the end of the fourteenth century and the beginning of the thirteenth, when they were heavily burdened and were enslaved. Under the leadership of Moses, they left Egypt in the first quarter of the thirteenth century and went to Sinai. Wandering for forty years in the wilderness strengthened their national and religious identity. Later, sometime in the last quarter of the thirteenth century, they entered the promised land where they established their kingdom.

NAVASART MARDOYAN

Cited Works

1. Bietak, M, Tell el-Dab'a II 1975.
2. Buttrick, Geoge, ed., The Interpreter's Dictionary of the Bible, Abington, Nashville: 1980.
3. Cornfeld, Gaalyah, Archaeology of the Bible, (Harper & Row Publishers, New York: 1976.
4. Heorth, Alfred J., Archaeology and the Old Testament, (Baker Books, Grand Rapids:1976.
5. Johnston, W., Exodus, JSOT Press, 1990.
6. Kitchen, K.A., The Egyptian Nineteenth Dynasty, 1980.
7. Peake's Commentary on the Bible, Black, Matthew, ed., London: 1962.
8. Rylaarsdam, J.C., The Interpreter's Bible, The Book of Exodus, Abington, Nashville: 1952.
9. Sarna, Nahum M., Exploring Exodus, Schoken Books, New York: 1996.
10. Sarna, Nahum M., The JPS Torah Commentary, The Jewish Publication Society, Philadelphia: 1991.
11. Thompson, J.A., The Bible and Archaeology, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids: 1982.
12. Wright, G. Ernest, Biblical Archaeology, The Westminster Press, London: 1957.

⁶² Wright, Biblical Archaeology, p., 62.

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ**2467/92¹
ԱԻԵՏԱՐԱՆ**

Ալշխան (Կիլիկիա)

ՌՃԾԹ=1711

Նորայր Արք. Պողարեան 1966-էն 1991 թուականներու ընթացքին «Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց» տասնմէկ հատորներու մէջ ամփոփած է Պատրիարքութեան Սուրբ Թէոդորոս Ձեռագրատան մէջ պահուող շուրջ չորս հազար ձեռագիր մատեանները՝ մանրամասն նկարագրութիւններով: Սակայն «Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց»-ի Ը. Հատորին մէջ ամփոփուած թիւ 2559/4-էն 2669/114 գրչագիր մատեաններու նկարագրութիւնները Երախտաշատ Սրբազանն ինք չէ ըրած, այլ առած է Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի՝ 1907 թուականին կատարած յոյժ հակիրճ նկարագրութեան ձեռագիր տետրակէն: Յիշեալ թուակիր մատեանները կը պահուին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի Գանձատան մէջ: Եւ չնայած Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի կատարած նկարագրութեան կարեւորութեանը, անոնք շատ հակիրճ են եւ կարօտ են մանրամասն նրկարագրութեան:

Բնաւ չստուերելով Մեսրոպ Վրդ. Նշանեանի կատարած հակիրճ նկարագրական աշխատանքը՝ անհրաժեշտ կը նկատենք առաւել մանրամասն նկարագրութիւններով «Սիոն»-ի մէջ պարբերաբար ներկայացնել Գանձատան մէջ պահուող մատեաններու եւ Սուրբ Թէոդորոս Ձեռագրատան մէջ պահուող տակաւին չնկարագրուած եւ նոր ձեռք բերուած գրչագիր մատեաններու եւ արխիւային նիւթերու նկարագրութիւնները:

Ստորեւ նկարագրած ենք մոմագնի համար 1867 թուականին Եսայի Պատրիարքին կողմէ շնորհուած օրհնութեան կոնդակը եւ 2467/92 թուակիր գրչագիր Աւետարանը:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.-

Մեծութիւն՝ 9x6x4, 297՝ թերթ, դատարկ
1. 2. 3ա. 4բ. 5ա. 6բ. 7ա. 8բ. 9ա. 10բ.
11ա. 12բ. 13ա. 14բ. 15. 16ա. 17բ. 18ա.
19բ. 20ա. 21բ. 22ա. 24բ. 26բ. 27ա. 150ա.
228. 289ա: Պրակք՝ Ա. 10 Բ. 2 Դ. 10 ԺԸ 10²:
Հանգամանք՝ լաւ, միայն որոշ պրակներ
թուլցած եւ պրակաթելերը փրթած են:
Մագաղաթ՝ կոկեալ, գրութիւն՝ վարժ բո-
լորգիր, երկսիւն, 23 տող, սեւ թանաքով,

գլխագրերը՝ ոսկետառ եւ կապոյտ ներ-
կով, զարդագրեր՝ թռչնագիր, հանգուցա-
գիր եւ կենդանագիր լուսանցազարդ հա-
տուածներու սկիզբը: Գրիչ՝ Մահտեսի
Ղաբլան ատանացի, հայրն իւր Սարգիս
գրագիր եւ Գրիգոր: Ծաղկող՝ Մահտե-
սի Ղաբլան ատանացի եւ Սարգիս գը-
րագիր: Մանրանկարիչ՝ Ստեփանոս
Վրդ. Կաֆայեցի: Լուսանցազարդք՝
առատ, բուսական եւ կենդանական

¹ Առաջին թիւը Ս. Յակոբեանց Ձեռագրատան գրչագիր մատեաններու հերթական թուահամարն է, իսկ երկ-
րորդը՝ Գանձատան գրչագիր մատեաններու հերթական թուահամարը: Սոյն գրչագիրը ի պահ դրուած է Ս. Յա-
կոբեանց Գանձատան մէջ:

² Քանի որ ձեռագիր մատեանի գրութեան եւ մանրանկարներու ստեղծման ժամանակի միջեւ բաւական տար-
բերութիւն կայ, մեր կարծիքով, հաւանականաբար քանի մը պրակներ աւելցուած են մանրանկարներու ստեղծ-
ման ժամանակ:

յօրինուածքներով: Մանրանկարք մեծ վարպետութեամբ եւ ինքնատիպ ոճով: Տէրունական պատկերները զետեղուած են ձեռագրի սկիզբը, իսկ աւետարանիչներու պատկերները իւր սարօքն՝ ըստ կարգի՝ իւրաքանչիւրը համապատասխան աւետարանին սկիզբը, իսկ Գրիգոր Շղթայակրի եւ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքներու դիմանկարները ձեռագրին վերջը: Խորանք՝ էջ 16բ. 17ա. 18բ. 19ա. 20բ. 21ա. 22բ. 23ա. 23բ. 24ա. 28ա. 101ա. 151ա. 229ա: Պահպանակ՝ մագաղաթ դատարկ, 2-էջ առջեւից, 2-էջ վերջից:

Կազմը՝ տախտակ, աստառը՝ արծաթաթել հիւսուածք, կրկնակազմը զարդարուած հիւսկէն (ֆիլիգրի) արուեստով նրբաճաշակ բուսական յօրինուածքներով եւ էմալէ (մինայ) գոյնզգոյն զարդարանքներով, Ա. փեղկի կեդրոնը խաչեալ Քրիստոսի բարձրաքանդակը, Բ. փեղկի կեդրոնը Ս. Կոյսը: Ձեռագրի երեք կողմերը զարդարուած է գոյնզգոյն զարդանկարներով: Ստացող՝ Գրիգոր՝ Պատրիարք Երուսաղիմայ:

1. էջ 3բ. Աւետում
2. էջ 4ա. Մոգերու երկրպագութիւն
3. էջ 5բ. Ընծայումն ի տաճարի
4. էջ 6ա. Մկրտութիւն
5. էջ 7բ. Պայծառակերպութիւն
6. էջ 8ա. Մատնութիւն Տեառն
7. էջ 9բ. Խաչելութիւն
8. էջ 10ա. Յարութիւն
9. էջ 11բ. Համբարձում
10. էջ 12ա. Հոգեգալուստ
11. էջ 13բ. Վերջին Դատաստան
12. էջ 14ա. Տեսիլք Եզեկիէլ Մարգ.
13. էջ 27բ. Մատթէոս Աւետարանիչ
14. էջ 100բ. Մարկոս Աւետարանիչ
15. էջ 150բ. Ղուկաս Աւետարանիչ
16. էջ 228բ. Յովհաննէս Աւետարանիչ
17. էջ 289բ. Տր. Գրիգոր Պատրիարք Սբյ. Եմի.

18. էջ 290ա. Տր. Յովհաննէս Պատրիարք

Բուզանդիոյ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.-

- 1-2 դատարկ.
- 3բ.-14ա. մանրանկարք.
- 15-դատարկ
- 16-17 թուղթ Եւսեբիոսի՝ նկարազարդ խորանով.
- 18-24 համաբարբառի. տախտակներ՝ նկարազարդ խորանօք.
- 25ա.-26բ. սկիզբն գլխոց Մատթէոսի աւետարանի.
- Վասն մոգուցն, Վասն կոտորածի մանկանցն, վասն յառաջընթաց քարոզութեան Յովհաննու...:
- 26բ. համաձայնութիւն նախասացեալ գլխոցս.
- Ի հինգ տեղուցն՝ չորս աւետարանիչ³ն համաձայնին...:
- 26բ.-27ա նախադրութիւն Մատթէոսի աւետարանին.
- Աւետարանս որ ըստ Մատթէոսի՝ գրեալ է զինքն Մատթէոս աշակերտ Տեառն...:
- 29 խորանազարդ տիտղոսաթերթ Մատթէոսի աւետարանի.
- Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյ դաւթի...:
- 97բ. Մատթէոսի աւետարանի վերջաւորութեան՝ յիշատակարան գրչի.
- Ով սրբազան հայրք և եղբայրք իմ, մեղաւոր և անարժան զՍարգիս գրիչս յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր, մեղաց թողութիւն խնդրելով և Տէրն մեր Քրիստոս զձերն թողցէ ամէն. Հայր մեր:
- 98ա.-99 սկիզբն գլխոց աւետարանին որ ըստ Մարկոսի.
- Վասն դիւահարին, վասն Պետրոսի զոգնչին, վասն բժշկութեան պեսպէս հիւանդութեան...:
- 99.-նախադրութիւն Մարկոսի աւետարանին.
- Աւետարան որ ըստ Մարկոսի գրեալ է...:

³ SIC <այս նշանով կը վկայենք, որ հաւատարիմ ենք մնացած բնագրին>

101. խորանազարդ տիտղոսաթերթ Մարկոսի աւետարանի.

-Սկիզբն Աւետարանի Յիսուսի Քրիստոսի Որդւոյ Աստուծոյ. որպէս եւ գրեալ է յեսայի մարգարէ ահաւասիկ ես առաքեմ զհրեշտակ իմ...

146բ-Մարկոսի աւետարանի վերջաւորութեան յիշատակարան գրչի.

-Ով հայրք և եղբայրք իմ, յիշեցէք լի սրտիւ զՍարգիս դպիրս առանց ծուլանալոյ ողորմի ասացէք և մեղացս թողութիւն խնդրեցէք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ և Տէրն մեր Քրիստոս ձերն թողցէ ամէն: Հայր մեր:

147ա.-148բ սկիզբն գլխոց աւետարանին Ղուկասու.

-Վասն աշխարհագրին, վասն բացութեայ հովաքն, վասն Սիմէոնի...

149. Նախադրութիւնք Ղուկա Աւետարանիս.

-Աւետարանս որ ըստ Ղուկա գրեալ է՝ նոյն ինքն Ղուկաս...

151ա խորանազարդ տիտղոսաթերթ Ղուկասու աւետարանին.

-Քանզի բազումք յաւժարեցին վերստին կարգել...

225բ Ղուկասու աւետարանին վերջաւորութեան յիշատակարան գրչի.

-Ով սրբազան հայրք և եղբայրք իմ յիշեցէք ի մաքրափայլ աղաւթս ձեր զմահտեսի Ղաբլան գրիչս և զհայրն իմ զՍարգիս գրագիրն որ և սկիզբն արարեալ Սուրբ Աւետարանիս և ոչ կարաց աւարտել հանգեալ առ Քրիստոս թվին ՌՃԻԷ-ին, թողութիւն շնորհեցէք յանցանաց մերոց և Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս թողցէ զ⁴ացանքս ձեր ամէն: Հայր մեր որ երկ...:

226ա-227ա. Գլուխ ըստ Յովհաննու աւետարանի.

-Վասն զի անսկիզբն է Բանն Աստուած, վասն Յովհաննու վկայելոյն Բանին Աստուծոյ, վասն գալոյն առ նա Գառինն Աստուծոյ...:

227. Նախադրութիւն Յովհաննու աւետարանին.

-Յովհաննու աւետարանն գրեալ է Յովհաննու, որ եղբայր է Յակոբայ Զբեթեա...:

227բ. Մանր բոլորգիր, յիշատակարան գրչի.

-Ասացէք Աստուած ողորմի այսմաւուրց տպող Գրիգորին հոգոյն որ գրեաց զմանրագիրսն ցանկերաց և համայն⁵ բաբառիցն միջի և զդարձեալ կազմեաց և դուք վարձատրեսցիք:

229. խորանազարդ տիտղոսաթերթ Յովհաննու աւետարանին.

-Իսկզբանէ էր Բանն եւ Բանն էր առ Աստուած...:

286բ.-287բ. գլխաւոր յիշատակարան.

-Փառք քեզ անսահման անուն և անզուգական անձնաւորութիւն օրհնութիւն Հօր ծնողին Ամենակալի և գոհութիւն Որդւոյ Միածնի էիցս հաստչի, բարեբանութիւն Հոգւոյն փառակցի, զարարածս ամենայն զարդարողի և փառաբանութիւն երկրպագութեամբ, Նռանձնեայ Նրորորդութեան և միոյ Աստուածութեան այժմ և անզրաւ յաւիտենիւ ամէն: Որ մշտահեղ շնորհին իւրով և ամենաբաւական ողորմութեամբն ետ կարողութիւն տկարութեանս իմում ի վերջացեալ դժուս և վշտապատում ժամանակիս հասուցանել յեզր և աւարտ զվայելչատիպ և զբարեձև Աստուածախօս մատեանս ձեռամբ ոգնամեղ և անիմաստ մահտեսի Ղաբլան գրչիս ատանացւոյ, ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածին և սուրբ Ստեփանոս եկեղեցեացս: Արդ գրեցաւ սայ ի դիմահայեացն Պուլղարա որ կոչի Ալշխան ի Հայրապետութեան տանըն Կիլիկիոյ Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսի ի թվաբերութեանս մերում ՌՃԾԹ ամին սեպտեմբերի ամսոյն ժգ օրն չորեքշաբթի: Արդ որք հանդիպիք Աստուածախօս մատենիս այս ընթեռնելով կամ օրինակելով յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զբազմա աշխատ հայրն

⁴ SIC

⁵ SIC

⁶ SIC

իմ զՍարգիս գրագիրն որ բազում աշխատութեամբ նկարեալ զմագաղաթն և սկիզբն արկեալ սուրբ գրոյս և հասեալ, ի ժգ. տետրն հանգեալ առ Քրիստոս թուին ՌՃԻԷ-ին որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի: Բայց և այս ինչ հարկաւոր և պատշաճ իմն թուի ինձ ծանուցանել ձեզ տեսարցդ իմոց վասն գրչական արհեստիս, զի ոչ լինելով նօտար յերկրիս մերում այլ ուսալով ըստ Տէրունական հրամանն, որ ասէ՝ որ խնդրէ առնու և որ հայցէ գտանէ և գոհանամ զիւր ամենա առատ ողորմութիւն, որ փոքր ի շատէ ետուր կարողութիւն աւարտել զսուրբ գիրս վասն որոյ երեսն անկեալ աղաչեմ զձեզ ով սիրելի հայրք և եղբայրք իմ յիշեսջիք ի սուրբ աղօթս ձեր զՂաբլան գրիչս, որ բազում աշխատանօք գրեցի և ծաղկեցի ըստ տըւշութեան Հոգւոյն Սրբոյ: Անմեղադիր լերուք սղալանաց գրոյս զի կար մեր այս էր: Դարձեալ կրկին աղաչեմ զձեզ ով հայրք և եղբայրք իմ, միով Հայր մեղայիւ յիշեցէք զՂաբլան գրիչս և զհայրն իմ Սարգիս գրագիրն և զմայրն իմ զՊըղտատն և եղբայրն իմ զՄինասն և զկողակիցն իմ և զհօրեղբայրն իմ Թորոսն որ մականուամ կոչի Սևուկ, զՏէր Սարգիսն և զուսուցիչն ոսկերիչ Յակոբն և ամենայն ազգակցաց իմոց թողութիւն խնդրեցէք ամէնազօր Թագաւորէն և Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս թողցէ զ՛անցանս ձէր: Ի միւսանգամ գալստեանն երանաւէտ ձայնին և յաջակողմեան դասուն արժանիս արասցէ ամէն: Հայր.

29Ձա.բ. յիշատակարան Շղթայակիր Պատրիարքի.

-Շնորհիւ Տեառն Աստուծոյ Ամենագորին և ամենակարողի: Ես վերջինս ի ծրնունդս եկեղեցւոյ Գրիգոր մեղապարտ վարդապետս՝ սպասաւոր Սուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և իւրոյ մկրտչին եւ Սրբոց Յակոբեանց բարձր Աթոռոյն

և Սրբոյ Գլխադրին: Յոյժ տենչիւ և մեծաւ փափագմամբ ըստացայ զսուրբ և զկենսունակ փոքրատուփ Աւետարանս և ետուր գեղեցկապէս երփներփն գունով ծաղկել կազմ/մ/ել և արծաթապատ յօրինել ներքոյ և արտաքոյ, ի փրկութիւն հոգւոյս մեղսանարկի. եւ ի յիշատակ իմոյս վարժապետի տեառն Վարդանայ քաջ հռետորի Բաղիշեցւոյ: Եւ երկուց իմա՞ց հարազատից հոգէժնունդ զաւակացս ի Քրիստոս՝ Յովհանն բազմահանճար և աստուածաբան վարդապետի՝ պատրիարգ⁹ի կոստանդնուպօլսոյ և հաւատարիմ ծառայի Սրբոյ Աթոռոյս Քրիստոսի և Տեառնեղբօր Յակոբայ՝ Աբրահամու խորհմագարդ վարդապետի և արքեպիսկոպոսի Մամիկոնեան գահի՝ մշոյ Սուրբ Կարապետի շնորհաբաշխ շիրմի սպասաւորի և հոգևոր և մարմնաւոր ծնողացն մերոց և զարմից և աշակերտեալ մանկանց Բան Տեառն պաշտօնէից և այլոցն համայնից, զոր Տէրն բոլորից իմաստութեամբ և հանճարով զամե[նե]սին լցուցէ և հոգւով և մարմնով զարդարեսցէ:

Արդ՝ ստացա զսա՝ ի վայելումն տեառն Յովհաննու մեծի բաբունապետի և պատրիարքի վերոգրեցելոյ որ է տեղաւ բաղիշեցի՝ զի վայելեսցէ յերկար կենօք և խընդումիտ բերկրանօք: Եւ է յիշատակ ի Քրիստոսանիստ Յաթոռն Սրբոյ Յակոբայ ի սուրբ քաղաքս Յերուսաղէմ:

Յընթերցողացդ լալոտ աշոք ժտեմ զաստուած ողորմի ասել մեզ և նախնեացն մերոց և ձեզ տէրն ամենայնի ողորմեսցի:

Ստացայ աւետարանս ետուր ծաղկել կազմել և արծաթել զաստուածախօս սուրբ Աւետարանս, ի թուին ՌՃՀԱ ամին, համսեանն մարտի. Ի սուրբ քաղաքս Յերուսաղէմ ի դուռն սրբոյն Յակոբայ Աթոռոյն ամենայն հայոց: Ի Փառս Աստուծոյ օրհնելոյն յամենայն էիցս անզրաւ յաւիտենիւ ամէն: Զծաղկող սրբոյ աւե-

⁷ SIC

⁸ SIC

⁹ SIC

տարանիս զստեփանոս յոգնիմաստ վարդապետն կաֆայեցի՝ որ ջերմ սիրով և բազում երկամբք գունակ գունակ դեղօք և ոսկեաւ զարդարեաց յիշեցէք ի Քրիստոս յոյսն բնաւից ամէն:

Մանրանկարներուն ներդիրին վրայ մանր նոտրգրով գրուած յիշատակարան.

Գրիգորին հոգւոյն, որ գրեաց զմանրագիրսն ցանկերաց և խորանաց և կազմեց (գրութիւնը վուշէ թուղթի վրայ երկու տողով, սակայն տեսանելի է գիրերու գիծեր, որոնցմէ կարելի է հետեւեցնել, որ յիշատակարանը նախաբան մը ունեցած է).

Նկարագրութիւն կազմի

Կազմը՝ տախտակ, աստառը՝ արծաթաթել հիւսուածք, կրկնակազմը կը բաղկանայ չորս փեղկերէ՝ Ա. Բ. երես եւ մէջքի ու առջեւի դռնակը:

Ա. երեսը զարդարուած է Հիւսկէն (ֆիլիգրի) արուեստով կատարուած նրբաճաշակ բուսական յօրինուածքներով, որը մանրանկարչական խորանի տեսք ունի՝ կամարի կենդրոնը ունենալով Խաչեալ Տի-

րոշ բարձրաքանդակը: Բուսական յօրինուածքներու վերին անկիւնները, Տիրոջ ոտքերու աջ եւ ձախ կողմերը ինչպէս նաեւ վարը հորիզոնական կերպով զարդարուած էմալէ (մինայէ) գոյնզգոյն բուսական զարդերով: Բ. երեսը ամբողջութեամբ գրեթէ նոյնն է, միայն կենդրոնը Տիրամօր բարձրաքանդակն է: Ա. երեսի ձախ կողմը մեծապէս վնասուած, վերին էմալը գրեթէ ամբողջութեամբ թափուած, ոսկերչական աշխատանքը տեղ-տեղ կոտորուած են եւ որոշ մասեր կը պակսին: Ձեռագիրը բացելու ատեն հիւսկէն աշխատանքը կառանձնանայ բուն կազմէն, ոսկերչական արուեստի գործէն պզտիկ կտոր մը կը պակսի նաեւ Բ. երեսի աջ կողմէն, մէջքը եւ դռնակը եւս զարդարուած են նոյն ոճով՝ հիւսկէն եւ էմալէ զարդերով: Ձեռագիր մատենը կը փակուի երկու ցանցկէն ոսկէ շղթաներով՝ որոնցմէ վարինը վնասուած է: Ա. եւ Բ. երեսներու հիւսկէն յօրինուածքի ետեւը ներկուած է մուր կանաչ իսկ մէջքի եւ դռնակի ետեւը մուր կարմիր գոյներով:

ԱՐՇԱԿ ԱՐԵՂԱՅ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Կրկնակազմ Թ.2467/92 ձեռագրի

Ընծայումն ի Տաճարի, Մկրտություն, Թ.2467/92, քղ. 5բ., 6ա.

Մարկոս Աւետարանիչ, Տիտղոսաբերք Մարկոսի Աւետարանի, Թ.2467/92, թղ. 100բ., 101ա.

Տր. Գրիգոր (Շիրաքյակիր) Պատրիարք Սբյ.
Երուսաղիմայ Թ.2467/92, թղ. 289բ.

Տր. Յովհաննէս (Կոլոտ) Պատրիարք Բիւզանդիոյ
Թ.2467/92, թղ. 290ա.

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

**ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՆԴԱԿ Ի ՍՐԲՈՅ ՔԱՂԱՔԷՍ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԷ
ՏԵՐԱՅՈՒ ԳԷՈՐԳԻ՝ ՏԱՄՆ ՂՈՒՐՈՒՇ ՄՈՄԱԳԻՆ
ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ՝**

Նկարագրություն

Հնժայտան թուական՝ 1867, Ապրիլ Ա
 Զափս՝ 39x24
 Վայր՝ Երուսաղեմ
 Նիւթ՝ Թուղթ դեղնորակ
 Տպագիր տողերու քանակ՝ 35
 Ձեռագիր տողերու քանակ՝ 2, նաեւ ընծայողին անունը եւ թուականը
 Լուսանցազարդ եւ տիտղոսատառ՝ փորագրատիպ, գունազարդեալ
 Տիտղոսատառը կը ներկայացնէ՝ հրեշտակ ձեռքին վարշամակով բռնած Յակոբոս
 Առաքեալի գլխատուած գլուխը
 Հնժայող կոնդակի՝ Տէր Եսայի Արքեպիսկոպոս Պատրիարք Երուսաղիմայ
 Հնկալող կոնդակի՝ Տիրացու Գէորգ

Ի ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՓԱՌԱՒՈՐԵԱԼ ԱՍՏՈՒԱԾԱԶԱՐԴ ԵՒ ՄԵԾԱՊԱՅԾԱՌ

Սրբոյ Քաղաքէս Երուսաղեմէ՝ և յամենայն Աստուածակոխ տեղեացս Տնօրինականաց
 Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ:

Նախ՝ ի սուրբ Նազարեթէ, և ի սուրբ Ծննդենէն Քրիստոսի, ի սուրբ Յորդանանէ,
 և ի սուրբ Մկրտութենէն Քրիստոսի. ի սուրբ Գողգոթայէ, և ի սուրբ Գերեզմանէն
 Քրիստոսի. ի սուրբ լեռնէն Ջիթենեաց՝ և ի սուրբ Համբարձմանէն Քրիստոսի. ի սուրբ
 Սիօն Վերնատանէ՝ և ի գալստենէ Հոգւոյն սրբոյ. ի Տիրաբնակ սարսափելի Բանտէն՝
 և ի սրբոց Հրեշտակապետաց սուրբ Տաճարէն. ի յերկրորդ սուրբ Բանտէն՝ և ի սուրբ
 Փրկչայ Տաճարէն. ի Տիրամայր սուրբ Աստուածածնի Ամենօրհնեալ Գերեզմանէն.
 և ի սուրբ Տապանէն Տեառն եղբօր Արդարոյն Յակովբայ. և յԱստուածարեալ սուրբ
 Գլխադրէս սրբոյն Յակովբայ՝ որդւոյն Զեբեդեայ. և ի սոցին Սպասաւոր ի Տէր Եսայի Արք
 Եպիսկոպոսէ և Պատրիարքէ սրբոյ Մայրաքաղաքիս Երուսաղեմի: Յորոց ժամանեալ
 հասցէ գիր Օրհնութեան և նամակ պահպանութեան ի վերայ յԱստուծոյ օրհնեալ
 առաքինասէր և հոգեւոր որդւոյ մերոյ բարեպաշտ փրաջու Գէորգ սիրելոյ. Կալ ձեզ եւ մնալ
 համայն ձերայնոց խաղաղ կենօք՝ անփորձ յամենայն արկածից հոգւոյ եւ մարմնոյ
 մինչեւ ի խորին ծերութեան. Ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ և երկնաւոր խաղաղութիւն յԱստուծոյ Հօրէ Ամենակալէ, և
 յՈրդւոյն միածնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, և ի սուրբ Հոգւոյն կենարարէ և յառատածիր
 պարգեւողէ. Ամէն: Եւ ընդ շնորհամատոյց օրհնութեանս՝ ծաներուք սիրելի և հոգեւոր

¹ Սոյն օրհնութեան կոնդակը Սուրբ Աթոռս գնմած է հայրենաբնակ անձի մը անձնական հաւաքածոյէն:

² Կոնդակը նկարագրած է Սուրբ Թէղոթոս Ձեռագրատան տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

զաւակունք մեր 'ի տէր, զի ըստ հրամանի Աստուածային սուրբ Գրոց պարտ և արժան իսկ է ամենայն հոգեսիրաց՝ ջերմեռանդն սրտիւ և բարեպաշտ երկիւղածութեամբ զբաժինս յարգար վաստակոց իւրեանց հանել 'ի պայծառութիւն Սրբազան շարշարանաց Տեղեաց Տնօրինականացն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ. 'ի խնդիր երկնապարգեւ հոգեպարար շնորհաց և Օրհնութեան. որպէս և բարեպաշտութիւն ձեր ուսեալ 'ի Հոգւոյն սրբոյ, և շարժեալ 'ի բարի կամաց ձերոց՝ իբրեւ բաժին Աստուծոյ զկամաւոր նուէր և զԱստուածահաճոյ զողորմութիւն ձեր ընծայեալ էիք 'ի սէր Փրկչին մերոյ և նորին երկրպագելի սուրբ Տեղեաց, որ էհաս 'ի սուրբ Աթոռ և առ մեզ՝ ձեռամբ մեր Յակոբ սիրելոյ փասն շուրջ մոմագին. Զոր և մեր առեալ մատուցաք 'ի պէտս պակասութեան, և պայծառութեան սրբոյ Տանս դատաստանի: Զոր Տէր Քրիստոս հաճեալ ընկալցի զկամաւոր զընծայս ձեր իբրեւ զՊատարագս Նախահարցն սրբոց, և Նահապետացն արդարոց, և իբրեւ զընծայս մեծահաւատ այլոցն: Եւ որքան 'ի սուրբ Տնօրինական Տեղիսս և 'ի գերագահ Աթոռս պաշտօնք՝ սուրբ Պատարագք՝ և Սաղմոսերգութիւնք յամենայն աւուր կատարին, յայնց ամենից մասն և բաժին ձեզ՝ և ամենայն ննջեցելոց ձերոց պարգեւեսցի 'ի Քրիստոսէ ամենահարուստ Տեառնէ մերմէ. Ամէն:

Ընծայեցաւ օրհնութեան Կոնդակս 'ի սրբոյ Քաղաքէս Երուսաղէմի. 'ի սրբոց
Յակովբեանց գերագահ Աթոռոյս ամենայն Հայոց:
Ի թուին 1867. 'ի Մայրիլ Ս.

ՍՈՒՐԲ ԵՒ ՓԵՌՆԵՐԵՒԷԼԻ
ԸՍՏՈՒՆԾԵՂԱՐԴ ԵՒ ՄԵԾՊԵՅԾԱՌ

Սրբոյ Քաղաքէս Երուսաղէմէ՝ և յամենայն Աստուածակոխ տեղեացս
Տօգրինականաց Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝

Նախ՝ ի սուրբ Դաղարեթէ, և ի սուրբ Ճնդնէն քրիստոսի. ի սուրբ
Եղիանանէ, և ի սուրբ Մկրտութենէն քրիստոսի. ի սուրբ Գողգոթայէ, և ի
սուրբ Գերեզմանէն քրիստոսի. ի սուրբ լեռնէն Չիթնեաց՝ և ի սուրբ Համ-
բարձմանէն քրիստոսի. ի սուրբ Սիօն Վերնասանէ՝ և ի գալստեանէ Հոգւոյն
սրբոյ. ի Տիրաբնակ սարափեմէ Բանտն՝ և ի սրբոց Հրեշտակապետաց սուրբ
Տաճարէ. ի երկրորդ սուրբ Բանտն՝ և ի սուրբ քրիկայ Տաճարէ. ի Տէ-
րամար սուրբ Կառուածանի Ուննորհնայ Գերեզմանէն. և ի սուրբ Տա-

[illegible][illegible][illegible]

17--18 Aug. 7. Gypsy H.

ՅՈՐԵԼԵԱՆ**ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԽՈՆՋ ՀԵՏԱԶՕՏՈՂԸ**

(Ալպերթ Խառատեանի ծննդեան 85-ամեակի առթիւ)

ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի Հայ պարբերական մամուլի եւ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմութեան բաժնի վարիչ, գլխաւոր գիտաշխատող, ԳԱԱ «Բանբեր հայագիտութեան» միջազգային գիտական հանդէսի գլխաւոր խմբագիր, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ալպերթ Արմէնակի Խառատեանը 85 տարեկան է:

Վաստակաշատ հայագէտն իր յոբելեանը դիմաւորում է երիտասարդական աւիւնով, սթափ եւ առոյգ մտքով:

Ա. Խառատեանը ծնունդ է 1939 թ. Երեւանում, ծառայողի ընտանիքում: Երեկոյեան (բաներիտ) դպրոցն աւարտելուց յետոյ, 1959 թ. ընդունուել է Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետ: Այն աւարտել է 1964 թ., մասնագիտանալով արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան մէջ, որը նախախնամութեամբ նախանշեցին նրա գիտահետազոտական յետագայ գործունէութիւնն արդէն որպէս արեւմտահայ մամուլի պատմութեան առաջատար հետազոտողի: Ա. Խառատեանը 1966 թ. աշխատել է Ապարանի շրջանի Ծաղկահոլմիտ, այնուհետեւ էջմիածնի շրջանի Լենուդի գիւղերում՝ որպէս միջնակարգ դպրոցի գրականութեան եւ հայոց լեզուի ուսուցիչ:

Գրեթէ վեց տասնամեակ Ա. Խառատեանն աշխատում է ԳԱԱ համակարգում, որից 39 տարի՝ Պատմութեան ինստիտուտում: 1967–1973 թթ. աշխատել է «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի» յատուկ գիտական խմբագրութիւնում, նախ, իբրեւ սրբագրիչ, ապա խմբագիր, 1973–1985 թթ.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտութիւնների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնում որպէս աւագ գիտաշխատող, գիտական խմբի ղեկավար: 1985 թ. աշխատանքի է անցել Պատմութեան ինստիտուտում մամուլի եւ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմութեան բաժնում՝ նախ որպէս աւագ գիտաշխատող, ապա 1992-ից ցօրս բաժնի վարիչ:

Խառատեանի առաջին յօդուածը հրապարակուել է 1969 թուականին՝ «Գր. Զիլին-կիրեանը եւ Զմիւռնիայի «Ծաղիկ» հանդէսը» վերնագրով («Բանբեր Երեւանի համալսարանի» № 3, էջ 212–216):

1972 թ. Ա. Խառատեանը պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն՝ «Զմիւռնիայի հայ պարբերական մամուլը (XIX դ. 60-ական թթ.)» թեմայով ստանալով բանասիրական գիտութիւնների թեկնածուի գիտական աստիճան: 1982 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախօսութիւն՝ «Հասարակական միտքը Զմիւռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840–1900)» թեմայով եւ ստացել պատմական գիտութիւնների

դոկտորի գիտական աստիճան: 2009-ից պրոֆեսոր է: Իսկ 2010 թ. հայագիտութեան բնագաւառում ունեցած ծանրակշիռ ներդրման համար ընտրուել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

Ա. Խառատեանը 1988–2017 թթ. ստանձնել է նաեւ Գիտութիւնների ազգային ակադեմիայի աւագագոյն, արտերկրում եւս մեծ հեղինակութիւն ունեցող պարբերականի՝ «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների» ամսագրի գլխաւոր խմբագրի պարտականութիւնը: Հարկ է ասել, որ նրա նշանակումը զուգահեռեց Արցախեան շարժման զարթոնքի հետ: Այդ տարիներին «Լրաբերը» (ամէնամսեայ պարբերական էր՝ տպագրւում էր 12 համար, իսկ այսօր՝ ընդամենը 3) խոշոր դեր կատարեց Արցախի հարցի վերաբերեալ գիտականօրէն հիմնաւորուած բազում յօդուածներ տպագրելով, եւ դարձաւ այդ շարժման առաջամարտիկներից մէկը հայ խորհրդային մամուլում: Կարելի է անվարան ասել, որ Ա. Խառատեան պատմաբանի սկզբունքայնութիւնը, օբյեկտիւութիւնը, քաղաքացիական եւ գիտական համարձակութիւնը իրենց դերը խաղացին այդ գործում: Դրանում կարող է իւրաքանչիւրը համոզուել, եթէ թերթի այդ տարիներին լոյս տեսած պարբերականի՝ ձեռքից ձեռք անցնող համարները: Յաւելենք, որ ամսագրի ամէն մի համարի բովանդակութիւնը «Ազատութիւն» ռատիօկայանի մեկնաբան, երջանկայիշատակ էդ. Յովհաննիսեանի նախաձեռնութեամբ հասու էր դառնում նաեւ սփիւռքահայութեանը: Ա. Խառատեանի ջանքերով «Լրաբերը» լուրջ ներդրում է ունեցել արտերկրի հայ եւ օտարազգի հեղինակներին Հայաստանի գիտական հանրութեանը ծանօթացնելու գործում՝ օտար լեզուներով տպագրելով նրանց յօդուածները:

2017 թ. հայագէտը «Բանբեր հայագիտութեան» միջազգային գիտական հանդէսի գլխաւոր խմբագիրն է: Նշենք նաեւ, որ Ա. Խառատեանը «Գիտութեան աշխարհում» գիտահանրամատչելի հանդէսի հիմնադրման օրից՝ 2005 թ. մինչեւ 2024 թ. գլխաւորել է դրա հասարակագիտական բաժինը:

Անուանի պատմաբանը հայ պարբերական մամուլի գրաքննութեան եւ հասարակական մտքի, հայ գաղթօճախների պատմութեան ճանաչուած մասնագէտ է՝ գիտահետազօտական աշխատանքների լայն շրջագծով: Նա իր լուծման ունի հայ պատմագրութեան մէջ՝ գիտական առաջնակարգ արժէք ունեցող եւ միջազգային ճանաչում ստացած ուսումնասիրութիւններով: Ա. Խառատեանի աշխատութիւնները վերաբերում են տեսական կարեւորութիւն ունեցող այնպիսի հիմնահարցերի, ինչպիսիք են՝ արեւմտահայերի լուսաւորական շարժումը XIX դարում, նրանց Ազգային սահմանադրութիւնը, հասարակական-քաղաքական հոսանքները հայ իրականութեան մէջ, արեւմտահայ մամուլի մտաւոր ու մշակութային արժէքը 1840–1922 թթ., Օսմանեան Թուրքիայի խոշորագոյն հայ գաղթավայրերի՝ Կոստանդնուպոլսի եւ Զմիւռնիայի համազգային նշանակութիւնը: Այս ոլորտներին վերաբերող 9 գրքի եւ աւելի քան 200 յօդուածի հեղինակ է:

Ա. Խառատեանը լայն ճանաչում ունի ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ արտասահմանի հայագիտական շրջաններում. ԱՄՆ-ում, Իտալիայում, Թուրքիայում, Եգիպտոսում, Լիբանանում, Ուքրանիայում տպագրուել են նրա աշխատութիւններից, ինչպէս եւ գրախօսականներ՝ դրանց վերաբերեալ:

Անուրանալի է Ա. Խառատեանի ներդրումը արեւմտահայ հասարակական մտքի եւ մամուլի ուսումնասիրութեան բնագաւառում: «Արեւմտահայ հասարակական մտքի եւ հրապարակախօսութեան պատմութիւնից» (1980) եւ «Հասարակական միտքը Զմիւռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840–1900)» (1995) աշխատութիւններն աս-

լածի խօսույն վկայութիւնն են: Մասնաւորապէս, երկրորդ գրքում բնութագրուել են Զմիւռնիայի հայ պարբերական մամուլը եւ նրա էջերում դրսեւորուած հասարակական միտքն ու դրա ներկայացուցիչները, տրուել է XIX դ. երկրորդ կէսի արեւմտահայ իրականութեան մի շարք հանգուցային խնդիրների վերլուծութիւնը: Ներկայացուել է Կ. Պոլսից յետոյ արեւմտահայ երկրորդ խոշոր գաղթավայրի՝ Զմիւռնիայի մամուլի ու հասարակական կեանքի շուրջ 60-ամեայ պատմութիւնը, արժեւորուել նրա գաղափարական ու մշակութային նշանակութիւնը ազգային զարթոնքի, լուսաւորութեան, դեմոկրատական եւ պահպանողական մտքի ծաւալման գործում: Հայ հասարակական մտքի զարգացման իրողութիւնների հիման վրայ բացայայտուել են արեւմտահայ մի խումբ մտաւորականների՝ Ղ. Պալղազարեանի, Ստ. Ոսկանեանի, Գր. Զիլինկիրեանի, Մ. Մամուրեանի, Ա. Հայկունու, Գ. Կոստանդեանի, Գր. Մսերեանի, Հ. Կ. Սուաճեանի հայեացքները եւ նրանց հրապարակախօսական ու խմբագրական գործունէութեան յատկանշական կողմերը:

Արեւմտահայ մամուլի եւ հասարակական մտքի պատմութիւնը սերտօրէն աղերսւում է օսմանեան գրաքննութեան գիտական եւ իրաւական բովանդակութեանը, մի հիմնահարց, որի առաջին հետազօտողը մեզանում Ա. Խառատեանն է՝ իր բազմաթիւ հրապարակումներով: 1984 թ. նա հրատարակել է «Օսմանեան գրաքննութիւնը եւ արեւմտահայ մամուլը 1858–1896» (վաւերագրական նիւթեր եւ ծանօթագրութիւններ) ժողովածոն, 1989 թ.՝ «Արեւմտահայ պարբերական մամուլը եւ գրաքննութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում (1857–1908)» աշխատութիւնը: Առաջինում փաստական նիւթի հիման վրայ ցոյց է տրուած արեւմտահայ մամուլի հասարակական որոշակի միտումները եւ դրանց նկատմամբ օսմանեան իշխանութիւնների կամայական, ոչ մի օրէնքով (այդ թւում՝ թուրքական տպագրական օրէնքով) չկարգաւորուած վերաբերմունքը: Երկրորդ գրքում հետազօտուել են արեւմտահայ պարբերական մամուլի հասարակական-քաղաքական բովանդակութիւնը, նրա դերն ու առանձնայատկութիւնները հայ մտաւոր մշակույթի պատմութեան մէջ: Մամուլի պաշտօնական կարգավիճակն ու իրական կացութիւնը ներկայացուել են հայ, ինչպէս եւ Օսմանեան կայսրութեան միւս ժողովուրդների (թուրքերի, յոյների), Կ. Պոլսում եւրոպական լեզուներով հրատարակուած մամուլի օրինակով: Հանգամանօրէն լուսաբանուել են արեւմտահայ մամուլի իրաւական դրութեան հետ առնչուող հարցեր, այդ թւում եւ օսմանեան գրաքննութեան աստիճանական ընթացքը դէպի ոստիկանական վայրագ վերահսկողութիւն՝ նախնական գրաքննութեան հաստատումով:

Ա. Խառատեանի աշխատութիւնների մի զգալի մասը նուիրուած է արեւմտահայերի իրաւական, տնտեսական ու մշակութային դրութեանը՝ յատկապէս հայ գաղթավայրերի պատմութեան կտրուածքով (Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիա), որի ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են XIV–XIX դարերը:

Գիտական երկարատեւ ուսումնասիրութիւնների արգասիք է Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնարկութեան մատենաշարով 2007 թ. տպագրուած Ա. Խառատեանի «Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV–XVII դարեր)» աշխատութիւնը: Մենագրութեան մէջ լուսաբանուել են Կ. Պոլսի գաղթօճախի պատմութեան հանգուցային մի շարք հարցեր, ինչպիսիք են՝ գաղթօճախի կազմաւորումն օսմանեան մայրաքաղաքում, Կ. Պոլսի հայ պատրիարքութեան հոգեւոր-վարչական նկարագիրը, հայ համայնքի տեղը օսմանեան աւանդական հասարակութեան մէջ: Մասնաւորապէս, քննարկուել են բնակչութեան թուաքանակի, եկեղեցիների պատմութեան, պատրիարքական իրաւասութիւնների, հայ

համայնքի սոցիալ-տնտեսական կեանքի, հարկային համակարգի եւ այլ հիմնահարցեր: Աշխատութեան մէջ լուսաբանուել են նաեւ հայ կրօնական-հոգեւոր կենտրոնների՝ էջմիածնի ու Կիլիկիայի կաթողիկոսութիւնների եւ Երուսաղէմի պատրիարքութեան հետ Կ. Պոլսի պատրիարքութեան փոխյարաբերութիւնների ու այդ հէնքի վրայ վերջինիս համագգային նշանակութիւնը բնութագրող խնդիրներ: Ուսումնասիրութիւնը լայն արձագանգ գտաւ հայրենական եւ արտերկրի գիտական հասարակայնութեան շրջաններում: Այսպէս, Երեւանի «Ազգը», Ստամպուլի «Ժամանակն» ու «Մարմարան», Յունգարիայի «Արմենիան» ծաւալուն գրախօսականներով արժեւորել են մենագրութիւնը: Մասնաւորապէս, Ստամպուլի «Ժամանակ» օրաթերթում (Յ. IX, 2007) Սեւան Տէյիրմենճեանը «Պոլսոյ գաղթօճախի պատմութեան մէջ նոր ու լուրջ խօսք մը (ակնարկ Ալպերթ Խառատեանի «Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօճախը XV–XVII դարեր» գրքին)» վերնագրով գրախօսութեան մէջ հանգամանօրէն ներկայացնելով մենագրութիւնը՝ գրել է. «Ալպերթ Խառատեանի Պոլսի հայ գաղթօճախի պատմութեանը նուիրուած այս հատորը նոր խօսք մըն է հայ պատմագրութեան մէջ: Առաջին հայեացքէն ըլլալով միկրոպատմագրական ուսումնասիրութիւն մը, կ'ամբողջացնէ ԺԵ.–ԺԶ. դարերու հայոց պատմութեան ընկալումը, աւելի կը պայծառացնէ անցեալի մութ անկիւնները: Գրքի ամենամեծ արժանիքներէն մէկն այն է, որ հեղինակը բոլորովին հեռու է պատճառահետեւանքային կապերը միայն տնտեսականով բացատրելու սովետահայ պատմաբաններուն յատուկ վարքէն: Մարդկային յարաբերութիւնները, կառույցներու առնչութիւնները, փոխյարաբերութիւնները վերլուծելու բացառիկ տաղանդ մըն ալ ունի Ալպերթ Խառատեան եւ իր այս յատկութեամբ ներկայացուցած կ'ըլլայ նաեւ գիրք մը, որ պատմագրական ըլլալով հանդերձ, է նաեւ մարդկային տկարութիւններու, մոլորութիւններու, ինչպէս նաեւ յաղթանակներու եւ բարի վարքերու տարեգրութիւն մը»:

2009 թ. այս աշխատութիւնն արժանացաւ ՀՀ ԳԱԱ, Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի եւ Ռուսաստանի հայերի միութեան սահմանած «Լաւագոյն գիտական աշխատանք» մրցանակին:

Ա. Խառատեանը յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել Կ. Պոլսի եւ Երուսաղէմի հայոց պատրիարքութիւնների սերտ փոխյարաբերութիւններին եւ մասնաւորապէս՝ Ս. Տեղեաց մէջ հայերի սեփականատիրական իրաւունքների պահպանութեան գործում Ս. Յակոբեանց միաբանութեան բացառիկ կարեւորութեանը: Իր վերջին յօդուածներում եւս, որոնցից մէկը տպագրուել է «Սիոն» հանդէսի 2024 1-3-րդ (Յունուար – Փետրուար – Մարտ) համարում («Օսմանեան իշխանութիւնները եւ յոյն-հայկական բանավէճը ըստ յունական սկզբնաղբիւրի (1720–1730-ական թթ.)», էջ 72–83) յոբելեարը վերստին անդրադարձել է այս հիմնահարցին՝ ընդլայնելով դրա շրջանակները:

2006 թ. Գահիրէում Ա. Խառատեանի հեղինակակցութեամբ, առաջաբանով ու խմբագրութեամբ (խմբագրակցութեամբ պ.գ.դ. Լիտա Գէորգեանի) լոյս տեսաւ հայ մամուլի պատմութեան մէջ իր ընդգրկումներով եւ գիտավերլուծական խորութեամբ աննախագէտ «Հայ պարբերական մամուլի պատմութիւն երկհատորեակի I հատորը (XVIII–XIX), իսկ 2017 թ. Երեւանում՝ դրա II հատորը (1900–1922 թթ. խմբագրակցութեամբ Լ. Գէորգեանի): Տարիներ շարունակ այս երկհատորեակը փնտրուող դասագրքերի դեր է կատարել հանրապետութեան լրագրութեան բաժին ունեցող բարձրագոյն ուսումնական հաստատութիւններում, թէկուզ եւ իրենց անկրկնելի թեմատիկ ընդգրկումների շնորհիւ: Ուստի չենք կարող մեր զարմանքը չայտնել գիտական հասարակութեան այն քար լուծեան առթիւ, որ նա ցուցաբերել է նշուած երկհատորեակի առջեւ:

ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի հրատարակութեան պատրաստած «Հայոց պատմութիւն» բազմահատորեակի տարբեր գրքում իրենց տեղն են գտել անուանի պատմաբանի՝ «Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքներն ու շարժումները», «Զէյթունի 1862 թ. ապստամբութիւնը եւ նրա համահայկական արձագանգները», Կ. Պոլսի ու Զմիւռնիայի հայ գաղթօճախների եւ արեւմտահայ մամուլին նուիրուած նրա շարադրանքները:

Հարկ է նկատել, որ Ա. Խառատեանը կազմել է «Արեւելեան մամուլ» (1871–1909)» եւ «Մեղու» (1856–1865)» հանդէսների մատենագիտութիւնները՝ ծանօթագրութիւններով ու ցանկերով (համապատասխանաբար՝ 20 մամուլ ծաւալով 1976 թ. եւ 10 մամուլ ծաւալով՝ 2003 թ.): Զափազանց աշխատատար, սակայն շնորհակալ աշխատանք է արեւմտահայ մամուլի պատմութեամբ զբաղուող հետազոտողների համար:

Նշենք նաեւ, որ «Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն» եռահատորի II հատորում (2003) տպագրուել են Ա. Խառատեանի «Կոստանդնուպոլիս (15–17-րդ դարեր) եւ «Զմիւռնիա» ստուար հատուածները:

Ա. Խառատեանի վերջին ծաւալուն մենագրութիւնն է «Զմիւռնիայի եւ Էգէճեանի առափնեակի հայկական այլ գաղթօճախները (XVI–XIX դ. I կէս)» (Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 2022, 534 էջ): Բազմաթիւ անտիպ եւ տպագիր աղբիւրներ՝ յիշատակարաններ, վաւերագրեր, ձեռագիր մատենաներ, մամուլի եւ հայկական ու օտար բազմաբնոյթ աշխատութիւնների հիման վրայ շարադրուած այս մենագրութիւնն առաջին անգամ լայն ընդգրկմամբ ներկայացնում է Զմիւռնիայի եւ Էգէճեանի առափնեակի հայկական այլ գաղթօճախների պատմութիւնը XVI դ. մինչեւ XIX դարի առաջին կէսը: Հետաքրքրական է, որ ինչպէս յատուկ է հայագէտ Ա. Խառատեանին, այս աշխատութիւնը շարագրելիս ներկայացրել է նախորդ ուսումնասիրողների արտայայտած կարծիքներն ու մօտեցումները, նա իր քննական մօտեցումն է արտայայտել դրանց հանդէպ՝ երբեմն վերապահօրէն, հերքելով կամ հաստատելով ծանրակշիռ հիմնաւորումներով: Նկատենք, որ մեծարժէք այս մենագրութեամբ՝ նուիրուած հայ գաղթօճախների պատմութեանը, գրականութիւնը համալրուեց նոր ուսումնասիրութեամբ, որը գիտական բարձր մակարդակով, աղբիւրագիտական հարուստ հէքով, պատմական վկայութիւնների վերլուծութեամբ ու քննական մօտեցմամբ ներկայացնում է Զմիւռնիայի եւ Էգէճեանի առափնեակի հայկական այլ գաղթօճախների ամբողջական նկարագիրը: Ուսումնասիրութեան մէջ հանգուցային շատ հարցեր արժանացել են նորովի լուսաբանման:

Անուանի պատմաբանն աւելի քան 200 գիտական յօդուածների, հրապարակումների, գրախօսականների հեղինակ է, ունի նաեւ շուրջ 100 հանրագիտարանային յօդուածներ:

Ա. Խառատեանն ակտիւ մասնակցութիւն է ունեցել նաեւ միջնակարգ դպրոցի VIII դասարանի «Հայոց պատմութիւն» դասագրքի ստեղծման գործում:

Վերոգրեալին յաւելենք, որ անուանի հայագէտը գիտական, հասարակական-քաղաքական տասնեակ մենագրութիւնների ու ժողովածոների սկզբունքային ու պահանջուած խմբագիր է:

Մեր յոբելեարը մանկավարժական-դասախօսական աշխատանքի աւելի քան 50-ամեայ կենսագրութիւն ունի. դասախօսել է հանրապետութեան բուհերում: 1986–1999 թթ. դասաւանդել է Երեւանի պետական համալսարանի լրագրութեան ֆակուլտետում, 2002–2021 թթ.՝ նաեւ Արեւելագիտութեան ֆակուլտետի թուրքագիտութեան բաժնում:

Երկար տարիներ դասախօսել է Երեւանի «Գալիք» համալսարանում, կատարել վարչական աշխատանք (լրագրութեան ամպիոնի վարիչ, պրոռեկտոր): Վերջին տարիներին ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնի լրագրութեան ամպիոնի վարիչն էր, իսկ Արեւիկեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում էլ կարգում է «Հայ գաղթօճախներ» ու «Հայ մամուլի եւ հասարակական մտքի պատմութեան» դասընթացները:

Ա. Խառատեանը տարիներ շարունակ եղել է գիտական մի շարք խորհուրդների անդամ (ՀՀ ԳԱԱ արեւելագիտութեան ինստիտուտի, Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի գիտական աստիճաններ շնորհող խորհուրդների, ԳԱԱ ցեղասպանութեան թանգարան-ինստիտուտի խորհրդի, ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնի գիտխորհրդի): Եղել է նաեւ Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի գիտխորհրդի լրագրութեան մասնախմբի նախագահ:

Նկատենք, որ մեր երկրի բարձրագոյն ուսումնական մի շարք հաստատութիւններին (ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտից, Երեւանի պետական համալսարանից, իսկ Արեւիկեանի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանից, Վանաձորի Յովհ. Թումանեանի անուան մանկավարժական համալսարանից), նաեւ՝ արտերկրից բազմաթիւ ասպիրանտներ ու հայցորդներ ցօրս նրա ղեկավարութեամբ թեկնածուական ատենախօսութիւններ են պաշտպանում:

Ա. Խառատեանը մասնակցել է հայագիտական միջազգային մի շարք գիտաժողովների՝ Երեւանում, Տուրին-Ճենովա-Լիվոռնո-Պիզայում, Լոս Անճելէսում:

Ա. Խառատեանն իր քաղաքացիական, մարդկային ու բարոյական անուրանալի արժանիքներով՝ բարութեամբ, կամեցողութեամբ, ձեռք մեկնելու պատրաստակամութեամբ, սրտացաւ վերաբերմունքով, անմիջականութեամբ մեծ հեղինակութիւն ունի գիտական-մտաւորական եւ ընկերական միջավայրում:

Մեր աւագ գործընկերոջը՝ գիտութեան անխոնջ մշակ Ա. Խառատեանին, ցանկանանք արեւշատութիւն, ստեղծագործական նորանոր յաջողութիւններ:

ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ԶԱՔԱՐԵԱՆ

Բան. գիտ. դոկտ., ՀՀ ԳԱԱ «Պատմաբանասիրական» հանգէսի գլխաւոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արուեստի ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող

ՍՏԵՕՊԱ ՊԵՏՈՅԵԱՆ

Պատմ. գիտ. թեկ., ՀՀ ԳԱԱ «Պատմաբանասիրական» հանգէսի պատասխանատու քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի գիտաշխատող

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ԺԱՌԱՆԱԳԱՒՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ
(2023 - 2024)****11 Յունիս, 2024, Ամսվերջի Հանդես**

Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան Լուսարարապետ Ս. Աթոռոյս,
Գերաշնորհ Հայրեր, Հոգեշնորհ եւ Արժանապատիւ եղբայրներ,
Բարեշնորհ Սարկաւագներ, սիրելի Ժառանգաւոր սաներ,
Յարգելի դասախօսներ եւ ներկաներ

Ահաւասիկ ուսումնական տարեշրջան մը կը բոլորէ այն օրէն, երբ Պատրիարք Սրբազան Հօր կարգադրութեամբ եւ Տնօրէն Ժողովի անդամոց հաւանութեամբ ստանձնեցի Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսչի ծանր ու պատասխանատու պաշտօնը: Թէեւ մեր վանքին մէջ իւրաքանչիւր պաշտօն ունի իր պատասխանատուութեան աստիճանը եւ ծանրութեան չափը եւ իւրովի կ'ապահովէ Սուրբ Աթոռոյս կենսագործութիւնը, սակայն մեծ բացայայտում մը ըրած չեմ ըլլար, եթէ ըսեմ որ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի տեսչի պարտականութիւնները պատասխանատուութեան եւ բեռի ծանրութեան կողմանէ ամենէն ծանր կշռողներէն է, քանի որ այն կը պահանջէ 24-ժամեայ զբաղուածութիւն, ուշադրութիւն, զգօնութիւն, լարուածութիւն, մտազբաղութիւն, հոգատարութիւն, հանդուրժողութիւն եւ համբերութիւն:

Ժառանգաւորաց վարժարանը եւ Ընծայարանը իր հիմնադրութենէն ի վեր արդէն 180 տարի կը հանդիսանայ շարժիչ ուժը մեր վանքին եւ կ'ապահովէ անոր ներկան ու ապագան: Այս իմաստով որուն ուսերուն, որ դրուի այս ծանր բեռը եւ պատասխանատուութիւնը, եթէ, անշուշտ, ան գիտակցի իր պաշտօնին ծանրութիւնը, կը զգայ, թէ լոկ մարդկային ուժերով եւ կարողութեամբ հնարաւոր չէ տանիլ այն, քանի որ պարզապէս գրասնեակային գործերով չէ որ ան պիտի զբաղի, այլ հայ պատանիներու մտքի, սրտի եւ հոգիի մշակութեամբ, որպէսզի տարիներ յետոյ, որպէս իր ջանքերու արդիւնաւորում՝ իւր Մայր Եկեղեցիին կարողանայ առաջադրել բանիմաց, առաքինասէր, իմաստասէր, աստուածասէր, աղօթասէր, ինքնազոհ եւ բարոյապէս անբիծ ու անբասիր ընծայացուններ, որոնք արժանապէս ծառայութեան պիտի կոչուին Եկեղեցւոյ անդամականներն են եւ հաւատարմօրէն տէր պիտի կանգնին իրենց ազգային ինքնութեան եւ այն սրբազան ժառանգութեան, որու համար վաղ տարիքէն սկսեալ կրած են «Ժառանգաւոր» անունը:

Մեր Տէրը կ'ըսէ. «Առանց ինծի ոչինչ կրնաք ընել» (Յովհ. 15:15): Այս խօսքը ի մտի եւ ի սրտի ունենալով՝ ամենեւին չեմ վստահած իմ տկար անձիս կարողութիւններուն, այլ առաւելապէս ապաւինած եմ մեր Տիրոջ զօրութեանն ու առաջնորդութեանը, որ կը գործէ յատկապէս իրենց տկարութիւնները խոստովանող անձերու միջոցաւ, որպէսզի իր շնորհական զօրութեամբ ներգործէ եւ փոխէ մեր ուսանողներու միտքերը եւ սրտե-

րը եւ անոնցմէ պատրաստէ իր տան համար պիտանի եւ պատուական անօթներ, որոնք իրենց սրտերու մէջ կը կրեն ոչ թէ վատթար եւ յոռի ցանկութիւններ, այլ ըլլալով Սուրբ Հոգիի շնորհներով լեցուած անօթներ՝ իրենց սրտի աւելցուելով կ'ոռոգեն ու կը յագեցնեն մեր հաւատացեալ ժողովուրդի պապակ հոգիները:

Այսօր, Ամավերջեան հանդէսի այս պահուն, Ընծայարանէն ունինք երկու շրջանաւարտներ, որոնք աւարտելով Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի ողջ ուսումնառութեան ընթացքը՝ ուրախութեամբ եւ ներքին գոհունակութեամբ կանգնած են այս բեմին վրայ եւ անհամբերութեամբ կը սպասեն իրենց վկայականները ստանալուն: Ուրախութիւն եւ ներքին գոհունակութիւն կ'ապրինք նաեւ մենք, քանի որ Ընծայարանը կու տայ այս տարուայ պտուղը, ինչը, ցաւօք, չենք կրնար ըսել Ժառանգաւորաց վարժարանի մասին, քանի որ Քորոնա ժահրի երկու տարիներու ընթացքին, ճամբաներու գոց ըլլալու պատճառաւ, հայրենիքէն եւ կամ սփիւռքի հայկական համայնքներէն նոր աշակերտներ չունեցանք: Սակայն այսօր մեր ուշադրութիւնը սեւեռած ենք մեր զոյգ շրջանաւարտներուն, որոնք արդարացի ուրախութիւն կը պատճառեն հաւասարապէս թէ՛ մեզի, թէ՛ իրենց ուսուցիչներուն եւ թէ՛ հոգեւոր դասուն, քանի որ երկուքն ալ պարկեշտ, մտքով եւ հոգիով զարգացած երիտասարդներ են: Անոնք իրենց մանկութեան եւ պատանեկութեան տարիները նուիրեցին Աստուծոյ, փողոցի խաղերու փոխարէն ընտրեցին հոգեւոր վարժարանը, իսկ անիմաստ զուարճութիւններու փոխարէն՝ աղօթքն ու ժամասացութիւնը:

Սիրելի՛ շրջանաւարտներ, ճիշդ է, մինչեւ այժմ այս ամէնի մէջ ապրեցաք եւ սորվեցաք, սակայն ձեզի կը մնայ ատոնց գործադրումն ու յարատեւացումը, քանի որ այսուհետեւ ձեր առջեւ ազատութեան հորիզոնը կը բացուի, եւ ձեր ապրելիք կեանքի ու առած որոշումներու միակ պատասխանատուն դուք պիտի ըլլաք: Պօղոս առաքեալ կ'ըսէ. «Մեծ տան մը մէջ ոչ միայն ոսկիէ եւ արծաթէ անօթներ կան, այլ նաեւ փայտէ ու հողէ անօթներ ալ կան: Ոմանք պատիւի համար են ու ոմանք՝ անարգանքի համար» (Բ Տիմ. 2:20):

Այս օրինակով առաքեալը ցոյց կու տայ, թէ Աստուծոյ տան մէջ շատեր ծառայութիւն կը մատուցեն, բայց բոլորը չեն, որ պատուական անօթներ են Անոր համար: Հետեւաբար, ջանացէք ուղիղ մտօք, սուրբ սրտիւ, անբիծ վարուք եւ անկեղծ հաւատով ու սիրով ծառայել Աստուծոյ՝ ձեր անձերը դարձնելով ընտիր եւ պատուական անօթներ, այլ ոչ թէ անօթներ միանգամեայ գործածութեան: Մշտապէս յիշէ՛ք մեր Տիրոջ այն խօսքը, որ կ'ըսէ. «Ճշմարիտ, ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, թէ ամէն ով որ մեղք կը գործէ, անիկայ մեղքի ծառայ է: Եւ ծառան յաւիտեան Աստուծոյ տան մէջ չի մնար, բայց որդին յաւիտեան կը մնայ» (Յովհ. 8:34-35):

Այս տարիներուն դուք կոչուած էիք ամբարելու ոչ թէ սոսկ տեսական գիտելիքներ, այլեւ զուգահեռաբար ձեւաւորելու հոգեւոր գիտակցութիւն՝ զանազանելու բարին չարէն, ճշմարտութիւնը՝ սուտէն, օգտակարը՝ հաճելիէն եւ Աստուծոյ կամքը՝ մեղքի հրապոյրներէն, քանի որ այսպիսի ճանաչողութեամբ եւ անոր համապատասխան կեանքով է, որ կրնաք շահիլ ձեր հոգիները եւ որդիաբար ապրիլ Աստուծոյ տան մէջ ոչ թէ ժամանակաւորապէս, այլ յաւիտենապէս:

Սիրելի՛ շրջանաւարտներ, իբրեւ Ընծայարանի ուսանողներ անգամ մը եւս աւետարանական այս պատգամները կը փոխանցեմ ձեզ եւ «Բարի երթ» կը մաղթեմ՝ յանձնելով ձեր յետագայ ընթացքը Աստուծոյ խնամքին եւ պահպանութեան:

2023-2024 ուսումնական տարին բացուեցաւ Սեպտեմբեր 6-ին: Դասերը սկսանք 25 աշակերտներով, երկու հոգեւորական եւ ինը աշխարհական ուսուցիչներով: Առաջին կիսամեան անցաւ չափազանց լարուած եւ անհանգիստ մթնոլորտի մը մէջ՝ պայմանաւորուած «Կովերու պարտէզ» կալուածին շուրջ ձեւաւորուած միջադէպերով: Շատ յաճախ աշակերտները ստիպուած էին ձգել իրենց դասարանները եւ անմիջապէս փութալ միջադէպի վայր՝ դէմ կենալու եւ կանխելու այն ապօրէն գործողութիւնները, որոնք միտուած էին բռնազաւթելու հայոց դարաւոր ժառանգութիւնը: Առիթն օգտագործելով՝ կ'ուզեմ իմ գնահատանքը բերել մեր ժառանգաւոր սաներուն իրենց նուիրումի եւ պատրաստակամութեան համար, ինչպէս նաեւ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ մեր վանքի բոլոր այն երիտասարդներուն, որոնք շուտով միացան այս պայքարին եւ մեծ նախանձախնդրութեամբ ու յամառութեամբ ցայսօր կը շարունակեն պայքարը՝ մինչեւ հարցին բարօք հանգուցալուծումը: Թող Աստուած անսպառ դարձնէ ձեր եռանդը եւ սիրոյ ու համերաշխութեան մէջ պահէ Սաղիմահայ համայնքը՝ միասնական ջանքերով ցանկալի արդիւնքին հասնելու համար:

Այս լարուածութենէն քիչ մը շունչ կրցանք առնել երկրորդ կիսամեայի ընթացքին: Վարժարանիս ուսուցչական կազմը համալրուեցաւ երեք նոր ուսուցիչներով՝ Անգլիայէն ժամանեց Տիկին Անահիտ Աւագեան, որպէս անգլերէնի ուսուցչուհի, իսկ Մայր Հայրենիքէն՝ Տիկին Ալվարդ Խաչատրեան եւ Տիար Արմէն Ամիրխանեան: Տիկին Ալվարդ որպէս գրաբարի եւ բանասիրական նիւթերու ուսուցչուհի, իսկ Տիար Ամիրխանեան որպէս եկեղեցական երաժշտութեան ուսուցիչ, ժառանգաւորաց երգչախումբի խմբավար եւ դպրապետ:

Այս առթիւ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ մեր սիրելի ուսուցիչներուն, որ սիրով ընդունեցին Երուսաղէմ գալու եւ դասաւանդելու առաջարկս, որն իրականութեան մէջ սոսկ աշխատանքի առաջարկ մը չէր, այլ Տէրունակոխ սրբատեղիներուն ֆիզիքապէս մօտ ըլլալու եւ անոնց շնորհներուն հաղորդ դառնալու ընձեռուած հնարաւորութիւն:

Գոհունակութեամբ պէտք է նշեմ, որ նոր ուսուցիչներու հետ մէկտեղ այս տարի Հայաստանէն ունեցանք ինը նոր աշակերտներ, որոնցմէ երկուքը ժամանեցին 2024 թրւականի տարւոյն սկիզբը, իսկ եօթը՝ Մարտին: Անկասկած ամէն տարի նոր աշակերտներու ընդունելութիւնը եւ համալրումը նոր շունչ եւ աւիշ կը հաղորդէ այս հաստատութեան՝ երաշխաւորելով անոր շարունակականութիւնն ու կենսագործունէութիւնը: Թող Աստուծոյ ձեռքը միշտ մեր վարժարանի եւ սաներու վրայ ըլլայ:

Ընդունուած սովորութեան համաձայն, տարուայ ընթացքին, Սուրբ Ծննդեան եւ Զատիկական տօներու ծանրաբեռնութենէ թօթափուելու եւ հանգստանալու համար ունեցանք երկու պտոյտներ՝ Մեռեալ ծով եւ Սուխնէ, իսկ Մեծի Պահոց առաջին օրը, Թէոդորոս Սրբազանի ընկերակցութեամբ, կատարեցինք յիշարժան ուխտագնացութիւն մը դէպի Այնքերիմի սրբատեղիներ՝ աղօթքով զօրանալու եւ եկեղեցւոյ մեծագոյն սուրբերէն՝ Յովհաննէս Մկրտչի բարեխօսութեանը արժանանալու համար: Վարժարանիս տեսչութիւնը յիշարժան ուխտագնացութիւն մըն ալ կազմակերպեց Սաղիմահայ համայնքին համար դէպի Գալիլիոյ սրբավայրեր, որ մեծ ոգեւորութիւն եւ խանդավառութիւն առաջացուց ուխտագնացներուն մէջ:

Տարւոյս Մարտ 29-ին, 11 ժառանգաւոր սաներ ստացան դպրութեան չորս աստիճաններ՝ ձեռամբ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի: Կը մաղթենք, որ անոնք Տէրունական պատուէրին համաձայն քիչին մէջ

հաւատարիմ ըլլալով՝ աւելի բարձր եկեղեցական աստիճաններու արժանանան:

Գալով վարժարանիս կրթական ծրագրին, պէտք է ըսել, որ այս տարի եւս այն ընթացաւ ըստ նախընթացի, աւանդուեցան Հին եւ Նոր Կտակարանի ներածութիւն եւ մեկնութիւն, Քրիստոնէական, Ծիսական եւ Վարդապետական Աստուածաբանութիւն, Հայոց լեզու եւ Գրականութիւն, Գրաբար, Հայոց Պատմութիւն, Հայ եւ Ընդհանրական եկեղեցւոյ պատմութիւն, Փիլիսոփայութիւն, Հոգեբանութիւն, Բարոյագիտութիւն, Տրամաբանութիւն, Անգլերէն, Եբրայերէն եւ Արաբերէն լեզուներ, Հաւանականութիւն, Վիճակագրութիւն, Երգեցողութիւն, Եկեղեցական եւ Եւրոպական երաժշտութիւն առարկաներ: Ուրախութեամբ պէտք է նշեմ, որ այս տարուայ դասացուցակը հարստացաւ քանի մը կարեւոր առարկաններով. «Եկեղեցական իրաւունք», որ մեր խնդրանքով դասաւանդումը յանձն առաւ Տիար Արամ Դիլանեան, «Հետազոտութեան պլանաւորում», որ կը դասաւանդէ Տիկին Ալվարդ Խաչատրեան, որու համար մեծապէս շնորհակալ ենք անոնց: «Հետազոտութեան պլանաւորում» առարկայի շնորհիւ Ընծայարան Գ-ի զոյգ շրջանաւարտները փոքրիկ հետազոտական աշխատանքներ կատարեցին, որը ներկայացուցին նաեւ բանաւոր կերպով: Այս աշխատանքն իբրեւ փորձառութիւն եւ հմտութիւն, յետագային պիտի օգնէ անոնց աւելի բարձր ուսումնական հաստատութիւններու մէջ ուսանելու ընթացքին: Զափազանց մեծ հետաքրքրութիւն մտցուցին մեր աշակերտներու առօրեայի մէջ նաեւ Ճատրակի դասերը, որոնց նկատմամբ հետաքրքրութիւնը աշակերտներու մէջ երթալով աւելցաւ եւ յատկապէս արտայայտուեցաւ ճատրակի մրցաշարերու ընթացքին: Այս ծրագրի նախաձեռնութեան եւ իրագործման համար մեծապէս շնորհակալ ենք Տիար Վարդան Կարապետեանին: Տարույս Ապրիլ ամսոյն պարոն Կարապետեան հանդէս եկաւ եւս մէկ կարեւոր նախաձեռնութեամբ. վարժարանի փոքր սրահին մէջ տարբեր դասարաններու աշակերտները ներկայացուցին իրենց ուսումնասիրած նիւթերը, որը եւս կարեւոր փորձառութիւն եղաւ մեր սաներու համար:

Այժմ կը ցանկանք մեր շնորհակալութիւնները յայտնել այն անձերուն, որոնք ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի համար ունին իրենց ներդրումները:

Երախտապարտ ենք Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօրը վարժարանի հովանաւորութեան համար: Կ'աղօթենք, որ Աստուած անոր շնորհէ առողջութիւն, ուժ եւ կարողութիւն՝ շարունակելու մեր Պատրիարքութեան ղեկավարութիւնը Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան աջակցութեամբ:

Երախտապարտ ենք Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանին իր հոգատար եւ հայրական վերաբերմունքին համար՝ ուղղաժամ մեր վարժարանին եւ ժառանգաւորներուն:

Առանձնապատուկ շնորհակալութիւն կ'ուզենք յայտնել Թէոդորոս Սրբազանին, որ իր բազմազբաղ ժամանակը կը տրամադրէ եւ կը շարունակէ դասաւանդել մեր ժառանգաւոր սաներուն, նաեւ իր երկարամեայ տեսչութեան հարուստ փորձով եւ խորհուրդներով մշտապէս կ'աջակցէ մեզի՝ վարժարանի տեսչական գործին ընտելանալու եւ ասոր հետ կապուած դժուարին խնդիրներուն լուծում գտնելու մէջ: Շնորհակալութիւն Զեզ, սիրելի՛ Սրբազան Հայր, Զեր բարի կամեցողութեան եւ աջակցութեան համար, ինչպէս նաեւ վարժարանի նկատմամբ Զեր հայրական խնամքը չպակասեցնելու համար:

Երախտապարտ ենք նաեւ Հայր Եղիշէին, որ մեր խնդրանքին ի պատասխան սիրայօժար կերպով յանձն առաւ Վարք Սրբոց առարկան դասաւանդել Հայաստանէն ժա-

մանած նոր աշակերտներուն: Ձեր վարձքը կատար սիրելի՛ Հայր Սուրբ:

Մեր շնորհակալութիւնը վարժարանիս փոխ-տեսուչ՝ Բարեշնորհ Աշոտ Սրկ. Ղազարեանին իր հետեւողական եւ բարեխիղճ ծառայութեան համար, ինչպէս նաեւ վարժարանիս Նախապատրաստական եւ Ա. դասարաններուն կրօնական նիւթեր դասաւանդելու համար:

Մեր սրտագին շնորհակալութիւնները կը յղենք նաեւ բոլոր այն ուսուցիչներուն, որոնց անուանապէս չիշեցինք: Երախտապարտ ենք ձեր ջանքերու եւ նուիրումի համար, որ կը ներդնէք մեր աշակերտներու կրթութեան գործը յաջողցնելու մէջ: Վարձքերնիդ կատար սիրելի՛ ուսուցիչներ եւ դասախօսներ, կը մաղթենք ձեզի տոկուն կամք եւ համբերութիւն՝ շարունակելու սերունդներու կրթութեան ձեր նուիրական գործը:

Շնորհակալ ենք վարժարանիս տնտեսական պատասխանատու Պրն. Լեւոն Պօյաճեանին իր ուշադիր եւ բարեխիղճ աշխատանքին համար, սիրելի մայրիկներ՝ Տիկ. Մարի Պալըզեանին եւ Տիկ. Էլիզապէթ Գրիգորեանին, բուժքոյր Սեդա Կէճէքլեանին անոնց մեծ սրտի եւ մեր աշակերտներու հանդէպ ցուցաբերած մայրական հոգատարութեան համար:

Մասնաւոր շնորհակալական խօսք ունինք Տօքտ. Տինա Պլոքլանտին, որ 17 տարի Ընծայարանի մէջ կրօնական առարկաներ դասաւանդելէ յետոյ այս տարի պիտի դադարի ուսուցչութեան իր պաշտօնէն:

I would also like to take a moment to recognize Dr. Dina Blokland, who will be leaving the seminary after an outstanding 17 years of teaching Biblical and religious subjects. Over these last two decades, Dr. Blokland's dedication, profound knowledge, and nurturing care have profoundly influenced generations of seminarians, including myself. Her contributions have not only educated but also nurtured the spiritual growth of our students. As she embarks on the next chapter of her journey, we extend our heartfelt gratitude for all the wonderful years she has given us and we wish her the best for her future endeavors.

We also want to thank Mrs. Jasmine Salameh Suri, our beloved Arabic language teacher, who will be leaving the seminary as well this year. I am delighted to hear that she will be moving to Armenia this summer to start a new life there. Despite your short time with us, you as well have become family to us and you leave us with cherished memories. Thank you.

Մեր խորին շնորհակալութիւնները կ'ուղենք յայտնել նաեւ Երուսաղէմի Բարեսիրաց Միութեան վարչութեան, Տիար Յակոբ Տէմիրճեանին, Տիկին Սեդա Կէճէքլեանին, որ գեղեցիկ աւանդութեան համաձայն ամէն տարի մեր շրջանաւարտներուն նուէրներ կ'ընծայեն:

Շնորհակալ ենք նաեւ ձեզ՝ յարգելի՛ հիւրեր, որ ձեր ցանկալի ներկայութեամբ պատուեցիք մեր շրջանաւարտները:

ԳԷՈՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ

Տեսուչ Ժառանգաւորաց Վարժարանի եւ Ընծայարանի

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ
(2023 - 2024)****15 Յունիս, 2024, Ամսվերջի Հանդես**

Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան Լուսարարապետ Սուրբ Աթոռոյս,
Հոգեշնորհ եւ Արժանապատիւ Հայրեր,
Միութիւններու եւ վարչութիւններու յարգարժան ներկայացուցիչներ,
Յարգելի ուսուցիչներ, ծնողներ, ներկաներ եւ շատ սիրելի աշակերտներ

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան հովանիի ներքոյ գործող մեր Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանին համար 2023-2024 ուսումնական տարին մօտեցած է իր կանխագծուած աւարտին: Տարին կ'ամփոփենք մեր ակընկալիքներն իրագործած գոհունակ սրտով եւ սպասումով յաջորդ ուսումնական տարուան, որու ընթացքին եւս միասնական ջանքերով պիտի փորձենք աշխատիլ ի նպաստ այս յոյսի փարոս հաստատութեան կենսագործունէութեան եւ յարատեւութեան:

Սիրելի՛ շրջանաւարտներ, սրտիս ամենաջերմ մաղթանքները կ'ուղղեմ ձեզ, որպէս սպասուծ բերքը մեր այս կրթական անդաստանին: Կը յուսամ եւ կը հաւատամ, որ Թարգմանչաց վարժարանէն ներս ձեր ուսումնառութեան տարիները աներկբայօրէն օգտակար եղան ամենուդ՝ առաւել գիտուն եւ փորձառու դարձնելով ձեզի: Այսօր ձեր ամբարած գիտելիքներով եւ ձեռք բերած հնարաւոր հմտութիւններով դուք պատրաստ էք վեր քաշելու ձեր խարիսխները այս հանգրուանէն, որ կը կոչենք Սրբոց Թարգմանչաց վարժարան եւ դուրս գալու կեանքի բաց ծով, ուր պիտի հանդիպիք բազմաթիւ փորձութիւններու եւ դժուարութիւններու, ինչպէս նաեւ երջանիկ եւ ուրախ պահերու: Լիայոյս ենք, որ այս կրթական օճախէն եւ վանքէն ներս ձեր աչքերու առջեւ եղած հոգեւորականաց դասու օրինակներուն եւ մեր փորձառու ուսուցիչներու փոխանցած գիտելիքներուն ապաւինելով պիտի կարողանաք յաղթահարել ամէն դժուարութիւն, որ պիտի հանդիպիք ձեր յետագայ կեանքի ընթացքին:

Սիրելի՛ շրջանաւարտներ, կը մաղթե՛մ, կը յորդորե՛մ, կը պահանջե՛մ, որ ձեր յետագայ կեանքը, ձեր ապագան երբեք չնախագծէք առանց մեսրոպեան սրբազան գիրերու, որոնք որպէս անգին ժառանգութիւն ստացած ենք մեր նախնիքներէն: Այս առթիւ, որպէս տեսուչ այս կրթական հաստատութեան, պիտի ցանկայի, որ այս դպրոցին մէջ ձեզի տրուած գիտելիքները որ ծրարած եւ պահած էք Տիրոջ կողմէ քանքարներ ստացած անձերու նման, որոնք դրամները հողին տակ թաքցուցին եւ ոչինչ աւելցուցին ստացածին վրայ, ի բարին օգտագործէք ձեր յետագայ կեանքին մէջ եւ բարութիւն սփռէք ձեր շուրջը՝ նմանելով քանքարներ ստացած այն մէկուն, որ խելամտօրէն գործածեց ստացած դրամները՝ կրկնապատկելով ատոնք:

Յարգելի՛ ուսուցիչներ, բոլորս ալ քաջ գիտենք, որ ձեր առաքելութիւնը դիւրին չէ,

այլ նուիրում եւ անձնագոհութիւն կը պահանջէ, բան մը, որ դուք կը փաստէք ձեր ամենօրեայ աշխատանքով եւ ցուցաբերած անկեղծ սիրով՝ առ մեր աշակերտները եւ Թարգմանչաց վարժարանը: Հետեւաբար, մեր գնահատանքի եւ շնորհակալութեան խօսքերը կ'ուղղենք վարժարանիս փոխ-տեսուչ՝ Տիար Միհրան Տէր Մաթոսեանին, քարտուղարութեան՝ Օրիորդ Ազնիւ Պաղտասարեանին եւ Տիկին Մարլէն Սաիտին, ինչպէս նաեւ ուսուցչական կազմին եւ վարժարանիս ամբողջ աշխատակազմին: Կը մաղթենք, որ Տէր Յիսուս Քրիստոս առաւել ուժ, եռանդ եւ համբերութիւն պարգեւէ եւ իր օրհնութեան մէջ պահէ եւ պահպանէ ձեզ եւ ձեր ընտանեկան պարագաները:

Մեր որդիական խորին շնորհակալութիւնները կ'ուղենք յայտնել Երուսաղէմի Առաքելական Սուրբ Աթոռոյս Գահակալ՝ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեանին իր հայրական հոգածութեան եւ հովանաւորութեան համար, ինչպէս նաեւ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանին եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան մեր սիրելի Հայրերուն՝ իրենց օժանդակութեան համար՝ ի յարատեւութիւն կրթական մեր այս սրբազան հաստատութեան:

Սիրելի՛ շրջանաւարտներ, վերստին կը շնորհաւորեմ ձեզ Թարգմանչաց վարժարանն աւարտելու կապակցութեամբ՝ մաղթելով բարի ընթացք եւ բիւր յաջողութիւններ ձեր կեանքի յետագայ օրերուն, եւ որպէս սաններ այս հաստատութեան վերջին անգամ կը յորդորեմ, որ ձեր կեանքի բոլոր հանգրուաններուն ըլլաք առաքինի, ազնիւ, արդարադատ եւ լայնասիրտ. Տէր ընդ ձեզ:

2024 թուականի ամռան ընթացքին Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանէն ներս կատարուեցան կարգ մը նորոգութիւններ, մասնաւորապէս նորոգուեցան ուսուչիներու եւ տղոց պետքարանները, ներկուեցան երկրորդ յարկի դասասենեակներու պատերը եւ ելեկտրականութեան հին թելերը նորերով փոխարինուեցան:

Դպրոցական վերամուտէն առաջ ունեցանք ուսուցչական հանգիպումներ՝ քննարկելու ուսումնական ծրագիրներն ու մեթոտները:

2023-2024 ուսումնական տարեշրջանի վերամուտը տեղի ունեցաւ 4 Սեպտեմբեր, 2023-ին, ներկայութեամբ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամներու:

Այս տարի մեր աշակերտութեան ընդհանուր թիւը եղաւ 182, բաժնուած հետեւեալ ձեւով.

	Մանչ	Աղջիկ	Գումար
Մանկապարտէզ	23	27	50
Նախակրթարան	30	33	63
Երկրորդական	32	37	69
Համագումար	85	97	182

Ուսուցչական կազմը կը բաղկանայ 32 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներէ:

Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանը կ'առաջարկէ երեք A Level-է եւ եօթ O Level-է բաղկացած ծրագիր, որ կը դիւրացնէ մեր շրջանաւարտներուն մուտքը տեղական եւ արտասահմանեան համալսարաններ: Երեք A Level-ի նիւթերն են. Արաբերէն, Ուսողութիւն եւ Հոգեբանութիւն, իսկ եօթ O Level-ի նիւթերն են. Ուսողութիւն, Կենսաբանութիւն, Քիմիաբանութիւն, Բնագիտութիւն, Ընդհանուր Ազգաց Պատմութիւն, Անգլերէն

լեզու եւ Անգլերէն գրականութիւն:

2022-2023 ուսումնական տարեշրջանի աւարտին վարժարանիս 10-րդ, 11-րդ եւ 12-րդ դասարաններու աշակերտները Արաբերէն լեզուի, Հոգեբանութեան եւ Ուսողութեան A Level GCE, եւ Անգլերէն լեզուի, Ուսողութեան, Քիմիաբանութեան, Ընդհանուր Ազգաց պատմութեան, Բնագիտութեան եւ Կենսաբանութեան IGCSE քննութիւններ յանձնեցին եւ գոհացուցիչ արդիւնքներով յաջողեցան:

2023 թուականի Հոկտեմբեր 7-էն սկսեալ «Համասի»-ի, «Հըզպալլայ»-ի եւ Իսրայէլի միջեւ բռնկած հակամարտութեան եւ երկրի անկայուն վիճակին պատճառով ստիպւեցանք Հոկտեմբեր 11-26 անցնիլ հեռավար դասաւանդման ծրագրին: Հոկտեմբեր 9-ին ունեցանք հեռավար ուսուցչական ժողով՝ քննարկելու հեռավար ուսուցման ծրագրին անցնելու պայմաններն ու հնարաւորութիւնները: Հետեւելով Կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան թելադրութիւններուն՝ վարժարանիս տեսչութիւնը ուսուցիչներու եւ աշակերտներու անվտանգութեան նկատառումով ապահով տարածք պատրաստեց վարժարանէն ներս, արտակարգ իրավիճակներու պարագային օգնագործելու համար: Հոկտեմբեր 26-էն սկսեալ վարժարանս սկսաւ գործել ըստ սովորականի՝ աշակերտները շաբաթականացին ուսումը դպրոցէն ներս:

Ուսումնական տարեշրջանի ընթացքին կազմակերպուեցան զանազան երաժշտական, դաստիարակչական եւ գեղարուեստական միջոցառումներ: Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան տարեդարձին առիթով Նախակրթարանի աշակերտները պատրաստեցին ձեռագիր աշխատանքներ՝ նուիրուած Հայաստանին եւ Արցախին: Կազմակերպուեցան նաեւ «Ֆութպոլի», «Պասգէթպոլի» եւ «Ուօլի Պօլ»-ի մրցումներ՝ մասնակցութեամբ Երկրորդականի 7-12-րդ դասարաններու աշակերտներուն:

Մեր աշակերտները մասնակցեցան նաեւ բանավիճային մրցախաղի՝ ընդդէմ Երուսաղէմի Քրիստոնեայ դպրոցներու եւ արձանագրեցին մեծ յաջողութիւններ: Հայոց Յեղափոխութեան 109-րդ տարելիցին առիթով տեղի ունեցաւ սգահանդէս Կիւլպէնկեան Մատենադարանին առջեւ գտնուող Յեղափոխութեան նահատակներու յիշատակին նուիրուած խաչքարին առջեւ, ապա աշակերտները ծաղիկներ դրին խաչքարին առջեւ: Թատերական ներկայացումներով նշուեցան Բուն Բարեկենդանը եւ Մայրերու օրը: Դժբախտաբար, պատերազմին պատճառով չկրցանք տօնել Սրբոց Թարգմանչաց տօնը, իսկ Ամանորի եւ Սուրբ Ծննդեան տօներու առիթով մեր աշակերտները զարդարեցին իրենց դասարանները եւ Կաղանդ Պապուկը մէկ-մէկ այցելեց անոնց դասարաններ:

Ուսումնական տարեշրջանի ընթացքին ունեցանք ուսուցչական ժողովներ՝ քննարկելու աշակերտութեան յառաջդիմութեան վերաբերեալ հարցեր, ծնողաց ժողովներ, որոնց ընթացքին մանրամասնեալ տեղեկութիւններ տրուեցան անոնց՝ իրենց զաւակներու կրթութեան վերաբերեալ եւ ստացան իրենց յուզող հարցերու պատասխանները:

Իսրայէլի առողջապահութեան նախարարութեան կողմէ նշանակուած «Նաթալի» ընկերութիւնը կազմակերպեց կարգ մը դասարաններու աշակերտներու տեսողութեան եւ լսողութեան քննութիւն, ինչպէս նաեւ ապահովեց անոնց տարիքին համապատասխան պատուաստումները:

Կազմակերպուեցան նաեւ դասախօսութիւններ առողջութեան, մաքրութեան եւ ընկերային վարմունքի վերաբերեալ, նաեւ առաջին օգնութեան դասընթացք 10-րդ դասարանի աշակերտներուն համար: Շարունակուեցան եկեղեցական երաժշտութեան, շա-

րականներու դասընթացքները Նախակրթարանի 4-րդ, 5-րդ եւ 6-րդ դասարաններու աշակերտներուն համար:

Ինչպէս նախորդ տարիներուն, այս տարի եւս վարժարանիս սաները իրենց մասնակցութիւնը բերին եկեղեցական տօներուն եւ թափօրներուն:

Մանկապարտէզի աւարտական հանդէսը տեղի ունեցաւ 25 Մայիս, 2024-ին: 14 փոքրիկներ գալ տարի պիտի անցնի Նախակրթարանի բաժին, իսկ այսօր, 14 Յունիս, 2024-ին տեղի կ'ունենայ Ամավերջի շրջանաւարտից հանդէսը եւ 11 աշակերտներ կ'աւարտեն իրենց 12 տարուայ ուսումնառութեան շրջանը:

ԱՐՏԷՆ ՔԱՀԱՆԱՅ ԱՐԱՀԱՄԵԱՆ

Տեսուչ Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ**ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ****ՊԱՏԱՆԱՏԵՂԻ ՔԱՐԻ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻ
ՄՈՒՏՔԻ ՎԱՅՐԵՐՈՒ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ
(Յունուար, Փետրուար, Մարտ, 2024)**

Վերջի երեք ամիսներուն, Ս. Յարութեան Տաճարի յատակի նորոգութեան աշխատանքները կեդրոնացած են Պատանատեղի Օծման Քարի բաժնի եւ Տաճարի մուտքին արեւելեան կէսին վրայ, այսպիսով դէպի Տաճար մուտքն ու ելքը կիսով չափ բաց էր:

Տաճարի դրան մուտքի եւ Պատանատեղի բաժնի պեղումներուն խորութիւնը եղաւ մօտ չորս մետր: Պատանատեղի Հիւսիսային կողմը ի յայտ եկաւ II դարու կիսուն Ատրիանոս Կայսեր կողմէ կառուցուած մեհեանի պատին մէկ մասը: Մեհեանի այս պատին շարունակութեան մէկ այլ մասը ի յայտ եկաւ Գերեզմանի հարաւ-արեւելեան բաժնին մէջ, իսկ Տաճարի մուտքի բաժնին մէջ՝ Յորդանանեան շրջանէն դրուած աղտոտ ջրատար խողովակ մը, որ ի վերջոյ պէտք է նորով փոխարինել: Այստեղ միջանկեալ ըսենք, որ 1980 թուի սկզբնական տարիներուն, երբ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ նորոգութիւններ կը կատարուէին, պեղում կատարեցինք մեր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ աւագ խորանին ետեւը գտնուող պատին միւս կողմը. հանգուցեալ Կիրեղ Եպիսկոպոս Գաբրիէանի հսկողութեամբ, այնտեղ յայտնուած սենեակին մէջ, որ ներկայիս կը կոչուի Ս. Վարդան մատուռ. ի յայտ եկաւ նաեւ Ատրիանոսի կառուցած նոյն մեհեանի պատին մէկ այլ մասը:

Պատանատեղի եւ դրան միջեւ կայ մէկ պատուանդանի վրայ նստած երկսիւն մը, որ կը կրէ մեր Վերնատան (Երկրորդ Դողգոթայի) կամարը: Պեղումը ցոյց տուաւ, որ այդ պատուանդանին խարիսխը բաւականին բարակ եւ տկար էր. ուստի երկաթներով ամրացուցին մինչեւ մօտակայ պեղումներուն լրանալը, որմէ ետք, ներկայիս, խոր իջնող երկաթներով եւ սիմէնթով ամրացուցին զայն:

Հարկաւոր էր Պատանատեղի Քարը տեղէն հանել, իմանալու թէ անոր տակը ինչ կայ: Ըստ ներկայ *status quo*-ի տուեալներուն, անցեալին այդ Քարը զետեղուած էր Տաճարի արտաքին գաւիթին մէջ, որ յետոյ ապահովութեան համար ներս բերուած է: Այդ Քարին տակը պեղելով յատուկ բան մը չգտնուեցաւ, բացի հռոմէական շրջանէն ճամբու մը (?) մասը: Պատանատեղի Քարը մաքրուեցաւ եւ ենթարկուեցաւ յատուկ նիւթերով խնամքի եւ պահպանութեան: Երբ այլեւս տեղը պատրաստ էր Քարը վերադարձնելու իր վիճակին, առաջարկեցի ընդհանուր պեղումներու աշխատանքներուն հսկող Ֆրանսիսքեան Հայր Տոպրոմիրին, որ Պատանատեղի Քարը բարձրացուի 20 սմ՝ դիւրացնելու համար մարդոց խոնարհումը անոր: Առաջարկը տրամաբանական գտնելով, Մարտ 19-ին, կէսօրէ ետք ժամը 5-ին ժողովական հանդիպում ունեցանք տեսուչներով եւ անմիջական Հայոց, Յունաց եւ Ֆրանսիսքեան գլխաւոր ճարտարապետներով եւ ի ներկայութեան Տրց. Գեղամին եւ Ֆրանսիսքեան Հայր Աթանասին: Ժողովականներ համաձայն գտնուեցան եւ բաւարար նկատեցին որ Պատանատեղի Քարը բարձրացուի միայն 15 սմ: Այս որոշման առընթեր, թելադրուեցաւ որ պատրաստուի այս փոփոխու-

Թեան գծագրութիւնը եւ միաժամանակ, պատրաստել համաձայնագիր մը երեք գլխաւոր յարանուանութեանց կողմէ ստորագրելու համար: Այս որոշումը ըլլալով հիմնական փոփոխութիւն, անհրաժեշտ էր նաեւ համաձայնութիւնը ունենալ իրաւատէր երեք հոգեւոր պետերուն: Ժողովէն անմիջապէս ետք խօսեցայ մեր Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ եւ յայտնեցի մեր ունեցած ժողովի մասին: Պատրիարք Սրբազան Հայրը տուաւ իր համաձայնութիւնը, յուսալով որ միւս երկու պետերը եւս կը համաձայնին այս կատարուելիք փոփոխութեան: Այս տեղեկագրի պատրաստութեան ժամանակ արդէն իմացանք որ միւս երկու պետերը եւս համաձայն են այդ կատարուելիք փոփոխութեան:

ՍԱՄՈՒԷԼ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՂՈՅԵԱՆ

Տեսուչ Սուրբ Յարութեան Տաճարի

Յորդանանի ժամանակէն մնացած խողովակ
Պատանատեղի հիսիսը

Յորդանանեան հին խողովակը փոխարինուած
ժամանակաւոր ղողովակով

Յորդանանի ժամանակէն խողովակ Ս. Յարութեան
Տանարի դրան մօտ

Բ. դարու Ատրիանոսի մենեանին պատը

Փորձած երկսիննի կողքը

Այն երկսիննը որ կը կրէ մեր երկրորդ Գողգոթայի
կամարը

Դրան եւ երկսիւնի միջեւ

Սիւննք՝ ամրացնելու երկսիւնը

Պատանատեղի Բարը կը պատրաստուի փոխադրուելու

Պատանատեղի վայրը

Պատանատեղի ֆարին նոր պատռանդանը

Պատռանդանը կ'իջեցուի իր նախկին տեղը

Պատանատեղի ֆարը իր մաքրումը ներկայ վիճակով

Պատանատեղի ֆարը

Պատանատեղի պատուանդանի շուրջի ֆարի մաքրում

Պատանատեղի ֆարը կ'իջեցուի իր պատուանդանին

Այցելութիւն պեղումներու վայր Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք.
Ղարիպեանի եւ Միաբանութեան անդամներու կողմէ

Պատանատեղի ֆարի փոխադրում մաֆրման վայր

Պատանատեղի ֆարի մաֆրման աշխատանքներ

Պատանատեղի ֆաբի փոխադրում մաքրման վայր

Պատանատեղն իր վերջնական վիճակին մեջ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ՍՐԲՈՑ ՅԱԿՈԲԵԱՆՑ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻ
ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆՑ ՄԱՍԻՆ
(2015-2019)

Ահաւաստիկ շուրջ ութ տարիներ անցած են Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեանց թուականէն (Յուլիս-Դեկտեմբեր, 2015): Այսօր տարիներու հեռուն կարեւոր եւ անհրաժեշտ կը նկատենք այդ նորոգութեանց ընթացքի եւ հետեւանքներու մասին պատմութեան համար իբրեւ արձանագրութիւն ժամանակագրական կարգով տեղեկագիր¹ մը ներկայացնել «Սիոն»-ի մեր ընթերցողներուն, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան եւ Հայ հասարակութեան:

10 Յունիս, 2015.- Տնօրէն ժողովի որոշմամբ յատուկ Միաբանական Ընդհանուր Ժողով մը գումարուեցաւ՝ օրակարգի նիւթ ունենալով «Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի վերանորոգութեան եւ այդ նպատակին համար յատկացուելիք պիւտճէի՝ 1.5 մլն շէքէլ ծախսի վաւերացման» հարցը: Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը քուէներու մեծամասնութեամբ վաւերացուց Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի վերանորոգման եւ յատկացուելիք պիւտճէի հարցը:

Հաշուի առնելով Մայր Տաճարի 12-րդ դարու հին ճարտարապետական կառոյց ըլլալու փաստը՝ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի ընթացքին առաջարկեցի, որ Մայր Տաճարի վերանորոգման աշխատանքներու ընթացքը վերահսկէ Հայ հնագէտ ճարտարապետ մը: Օրուան Կալուածոց տեսուչ՝ Տ. Պարեոս Ծ. Վարդապետ Երէցեան (այժմ կարգալոյծ) ըսաւ, թէ այդ վերահսկողութիւնը պիտի կատարէ իտալացի ճարտարագէտ՝ Լէոնարտօ Տի Մարօ եւ ճարտարապետ Ֆիլիպ Տահապրի:

Իտալացի ճարտարագէտէն զատ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը նշանակեց նաեւ Միաբան Հայրերէ բաղկացած հսկող յանձնախումբ մը՝ գլխաւորութեամբ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի եւ անդամներ՝ Տ. Պարեոս Ծ. Վարդապետ Երէցեանի, Տ. Բարսեղ Վարդապետ Գալէմտէրեանի, Տ. Նորայր Վարդապետ Գազազեանի (այժմ Տէր Հայր յԱմերիկա), եւ Տ. Կորիւն Վարդապետ Բաղդասարեանի:

12 Յունիս, 2015.- Վանքի դրան Յայտարարութեան տախտակին վրայ ծանուցում դրուեցաւ, թէ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեանց պատճառով 15 Յունիս, 2015-էն սկսեալ պաշտամունքները պիտի կատարուին Ս. Հրեշտակապետաց Եկեղեցւոյ մէջ:

15 Յունիս, 2015.- Վերանորոգութեան համար տեղեկագրիս հեղինակին, որպէս Մայր Տաճարի Աւագ Լուսարար, տրուած էր գրեթէ 15 օր՝ Մայր Տաճարը եւ Սուրբ Էջ-

¹ Սոյն տեղեկագիրը պատրաստելու արտօնութիւն ստանալու նպատակով՝ 12 Յունիս, 2017 թուակիր նամակով դիմած եմ Սուրբ Աթոռոյ Տնօրէն Ժողովին: 13 Յուլիս, 2017 թուակիր նամակով ստացած եմ Տնօրէն Ժողովի ԻԱ (21) նիստին որոշումը, որով կ'արտօնուէր ինձի պատրաստել 2015 թուականին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեան տեղեկագիրը եւ յանձնել «Սիոն»-ի խմբագրութեան:

միաժին Եկեղեցին պարպելու համար: Նախ խորհրդակցեցայ կարգ մը Միաբան Հայրերու եւ մանաւանդ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի Տեսուչ՝ Տ. Թէոդորոս Վարդապետ Զաքարեանի հետ, որու արտօնութեամբ Ժառանգաւոր սաներն իրականացուցին Մայր Տաճարի կահկարասիի, սպասներու, իրերու փոխադրումը իրենց յատկացուած տեղերը՝ հերթականութեամբ: Մինչ այդ օգնականիս՝ ծառայող միաբան Լեւոն Պօղոսեանին հետ կանոնաւոր կերպով բոլոր իրերը դասաւորած էինք սնտուկներու մէջ եւ ի պահ դրած պահարաններու մէջ (**Նկ. 1, 2**): Այս դժուարին եւ պատասխանատու աշխատանքներու ընթացքին Մայր Տաճարի կարուհի՝ Տիկին Լարիսա Սարգսեան պատրաստեց եւ կարեց գահերու եւ մեծ վարագոյրներու չարխերու համար յատուկ ծածկոցներ:

Փոխադրման աշխատանքները վերջացան 1 Յուլիս, 2015-ին:

29 Յունիս, 2015.- Վերանորոգման աշխատանքներու համար Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի արտաքին գաւիթի եւ Սուրբ Էջմիածնի հարաւային պատին՝ Մեծ Բակին կողմէ երկաթեայ յենակներ դրուեցան եւ յատուկ գօտիներ ստեղծուեցան (**Նկ. 3, 4**):

1-10 Յուլիս, 2015.- Սկսան երկաթեայ յենարաններու լարումները Մայր Տաճարի արտաքին գաւիթի, ներքին գաւիթի, վերնատան մէջ եւ Սուրբ Էջմիածնի դուրսի պատի հարաւային կողմը: Յատուկ ստուարաթուղթերով եւ նելոններով ծածկեցին նաեւ ներքին գաւիթի եւ Սուրբ Էջմիածնի իւզանկարները:

11 Յուլիս, 2015.- Կապալառու Ճորճ Բալուտի հսկողութեան ներքեւ սկսան Սուրբ Էջմիածնի տանիքի սալաքարերը քակելու եւ հողը պարպելու աշխատանքները: Հողի պարպման աշխատանքները շարունակուեցան ողջ Յուլիս ամսուայ ընթացքին եւ շուրջ 1-1.80 մեթր խորութեամբ հող պարպուեցաւ: Տանիքի արտաքին մերկ քարերը յատուկ սպիտակ սիմենթ շաղախով «քօլէ» ըրին: Յաջորդաբար ծածկեցին մօտ 50-60 սմ հողով եւ վրան դրին յատուկ ծածկ մը խոնաւութեան դէմ: Այս յատուկ նիւթը եւ զինկապատ յենարանի եւ շրջանակի յատուկ պողպատէ երկաթները դժբախտաբար ուշ հասան՝ Հոկտեմբերի սկիզբը (**Նկ. 5, 6**):

Օգոստոս ամսուայ ընթացքին կատարուեցան Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի եւ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան տանիքներու, Առաքելոց մատրան բակի եւ յարակից արտաքին պատերու (**Նկ. 7**), Մայր Տաճարի հիւսիսային եւ արեւելեան արտաքին պատերու ճեղքերու լիցքը (քօլէ): Նորոգուեցան նաեւ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան տանիքի երկու պատուհանները, Մայր Տաճարի հիւսիսային կողմի անձրեւաշուրերը հեռացնող խողովակները²:

Սեպտեմբերի 14-էն ետք Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ հարաւային կողմի արտաքին պատի կամարներուն ծեփերը վար առնուեցան, եւ տեսանք, որ այդ ծեփին տակ եղող պատերն ամբողջութեամբ կանոնաւոր քարերով չէր պատուած՝ միայն վարի մասը, իսկ վերի մասը մանր քարերով եւ հողով ամրացուած էր: Պատին վարի մասը կանոնաւոր «քօլէ» ծեփեցին, իսկ վերի բաժնին մէջ նոր քարերով պատ շինեցին՝ «քօլէ» ծեփով:

17-20 Սեպտեմբեր, 2015.- Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի վերնատան արեւմտեան կողմի եւ մեծ գմբէթի պատուհաններու երկաթեայ շրջանակները, մեծ զանգակատան գմբէթի երկաթեայ յենարանները սրճագոյն ներկուեցան, իսկ նոյն զանգա-

² Մայր Տաճարի հիւսիսային կողմի անձրեւաշուրերը հեռացնող խողովակներու վնասուած ըլլալուն պատճառով Սուրբ Մակարի դասի առաստաղէն ներս խոնաւութիւն թափանցած եւ վնասած է:

կատան «պէթոնէ» գմբէթը «պատանա» ներկուեցաւ (Նկ. 8): Դժբախտաբար անոր մեծ երկաթեայ քառաթեւ խաշը չներկուեցաւ: Մասնակի նորոգութեան ենթարկուեցաւ Մայր Տաճարի կեդրոնական մեծ գմբէթը դուրսէն: Ներկուեցան նաեւ Առաքելոց եւ Համբարձման մատուռներու երկաթեայ դռները, անոնց վերեւ, դուրսի կողմէն, հին երկաթեայ ծածկերը հանուեցան եւ փոխարինուեցան նոր՝ չժանգոտող պողպատէ ծածկերով, իսկ բակի պէթոնածածկ պատերը բաց վարդագոյն ներկուեցան (Նկ. 9):

28-30 Տեպտեմբեր, 2015.- Գործաւորները Սուրբ Էջմիածնի տանիքին վրայ յատուկ զինկապատ պողպատէ յենարաններ դրին եւ կապեցին: Այդ ընելու համար ծակեր փորեցին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի հարաւային պատին մէջ եւ Սուրբ Պօղոս մատրան մօտ քանի մը յախճապակիներ վնասուեցան (Նկ. 10):

7 Հոկտեմբեր, 2015.- Տակաւին Սուրբ Էջմիածնի տանիքի աշխատանքները ընթացքի մէջ էին՝ միայն հողով ծածկուած էր: Այդ օրուան սկիզբը նաեւ Ս. Յակոբի վերնատան տանիքի³ սալաքարերը, որ նախապէս քակուած էին տանիքը նորոգելու համար, «պէթոնով» պէտք եղած ծեփերը ընելէ ետք վերաշարեցին (Նկ. 11): Գործաւորները երբեմն անտարբեր, երբեմն անփոյթ վերաբերմունք կը դրսեւորէին մեր սրբութեանց նկատմամբ. օրինակ վերնատան մէջ խոշոր պահարան մը կար, որու ետեւը չներկեցին:

16-17 Հոկտեմբեր, 2015.- Վերջապէս Սուրբ Էջմիածնի տանիքի աշխատանքները հասան վերջին հանգրուանին. ամբողջացուցին զինկապատ պողպատէ յենարան երկաթներու զօդելու, փակցնելու, խոնաւութեան դէմ խճաքար թափելու, նելլոնով պատելու, երկաթեայ ցանցեր լարելու եւ ապա «պէթոնէ» ծածկ թափելու աշխատանքները: Պողպատէ յենարան երկաթները դրած ժամանակ, շրջանակի մէջ եղող հորիզոնական ձողերը քիչ թուացին ինծի: Պատասխանատուին հարցուցի «Արդեօք այդ երկաթէ ձողերը բաւակա՞ն են»: Պատասխանը եղաւ «Այո՛»:

Սուրբ Էջմիածնի տանիքը մինչ սոյն նորոգութիւնը անձրեւաջուրերու հեռացման համար մէկ ջուրի ճամբայ ունէր, իսկ տանիքի շինարարութեան ընթացքին աւելցուցին եւս մէկ ճամբայ:

19 Հոկտեմբեր, 2015.- Առաւօտեան նկատեցի, որ գործաւորները Սուրբ Էջմիածնի տանիքի նոր ըրած «պէթոնը» խոշոր գալլիկոնով կտրելով կը փորէին չորս անկիւններէն եւ այլ միացման տեղերէն՝ նոր յաւելեալ պողպատէ սալիկներ դնելու նպատակով (Նկ. 12): Համաձայն ճարտարագէտ Լէոնարտօ Տի Մարկոյի նախապէս չէր որոշուած սոյն յաւելումը:

Անընդունելի է կատարուածը: Երբ շաբաթներով տանիքը բաց էր, ինչո՞ւ այդ չէր մտածուած: Մեր կարծիքով շինարարական մեծ սխալ մըն էր եղածը, որը վստահաբար յետագային պիտի վնասէ եւ տկարացնէ Եկեղեցւոյ կառոյցը:

Մայր Տաճարի հարաւային պատի արտաքին պատուհանները, որ կը բացուին դէպի Սուրբ Էջմիածնի տանիք՝ հինցած էին, հետեւաբար փոխարինուեցան նոր ալիւմինէ պատուհաններով, ինչպէս նաեւ Սուրբ Էջմիածնի ներքին փայտեայ հին պատուհանները՝ նոր ալիւմինէ պատուհաններով:

26 Հոկտեմբեր, 2015.- Օրերս կապալառու Ճորճ Բալուտ խօսակցութեան մը ընթացքին ըսաւ, թէ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան առաստաղը եւ ներքնամասը միայն պիտի ներկեն՝ առանց ծեփերը նորոգելու: Առարկեցի իրեն ըսելով՝ թէ ծեփերն ալ պէտք է

³ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի վերնատան տանիքը կառուցուած է 1835 թուականին:

վար առնուին եւ վերջը նորոգութիւն կատարուի: Ան պատճառաբանեց, թէ «պիւտճէի» մէջ չէ ներառուած ատիկա: Մեր առարկութիւնը յայտնեցինք նաեւ Կալուածոց Տեսուչ՝ Տ. Պարետ Մ. Վարդապետ Երէցեանին եւ առաջարկեցինք Սուրբ Ստեփանոսի մատրան նորոգութիւնը յետաձգել ապագային կանոնաւոր եւ ամբողջական նորոգութիւն կատարելու նկատառումով:

Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարը եւ Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցին ներսէն եւ դուրսէն տակաւին նորոգութեանց մէջ են եւ Տնօրէն Ժողովը յանկարծ մէջտեղ կը բերէ Գանձատան նորոգութեան հարցը: Կապալառուն կ'ըսէ, թէ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան ծեփերը վար առնելու եւ նորոգութիւն ընելու «պիւտճէ» չկայ, իսկ Տնօրէն Ժողովը չեմ գիտէր ի՞նչ տրամաբանութեամբ կ'որոշէ նորոգել Գանձատունը: Ես, որպէս Մայր Տաճարի Աւագ Լուսարար եւ Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան չհամաձայնեցանք սոյն որոշման:

31 Հոկտեմբեր, 2015.- Գործաւորները կը շարունակեն Սուրբ Էջմիածնի տանիքի սալաքարումը, իսկ Սուրբ Յակոբի վերնատան տանիքի սալաքարումն արդէն աւարտած են, այժմ կը կատարեն «քօլէ» ծեփապատումը (**Նկ. 15**):

2 Նոյեմբեր, 2015.- Կապալառու Ճորճ Պալուտին հսկողութեամբ գործաւորները սկսան Մայր Տաճարէն ներս երկաթեայ յենարաններ լարել՝ առաստաղին վրայ աշխատանքներ կատարելու համար:

Նոյեմբերի սկիզբը, Մայր Տաճարի առաստաղի մասնակի նորոգման աշխատանքներուն զուգընթաց կը կատարուին նաեւ Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ ներքնամասի շաղախի ծեփման աշխատանքները: Մայր Տաճարի արեւմտեան կողմի՝ Սուրբ Մակարի դասի կողմէն դէպի հարաւային կողմը առաստաղի հին ծեփերը վառ առնուեցան եւ նոր ծեփով պատուեցան: Կամարներէն վար մինչեւ մեծ իւղանկարներու վրայի «քորնիշի» սահմանի վրայ ծեփերը եւս վար առնուեցան: Հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը եղող պատերու վրայ ծեփերու տակէն երեւան եկան հին խաչքարեր⁴ (**Նկ. 13**):

Մայր Տաճարի ծեփերու աշխատանքները վերջանալէն յետոյ կատարուեցաւ նաեւ անոր առաստաղի ընդհանուր ներկումը: Արեւմտեան կողմի հին կրէ զարդարանքի տեղը նոր մը շինուեցաւ հայ արուեստագէտներու կողմէ:

Այս շրջանին կատարուեցան նաեւ Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ ներքնամասի ծեփման եւ ներկման աշխատանքները: Կրէ զարդարանք մը շինուեցաւ նաեւ Սուրբ Էջմիածնի ատեանի ելեկտրական ջահին վերը՝ առաստաղին վրայ: Աշխատանքներէն ետք կը տեղադրուի նաեւ սոյն ելեկտրական ջահը (**Նկ. 14**):

8 Նոյեմբեր, 2015.- Կալուածոց Տեսուչ եւ նորոգութեանց պատասխանատու Տ. Պարետ Մ. Վարդապետ Երէցեան մէկ ամիսով մեկնեց Ամերիկա: Օգնականիս՝ Լեւոն Պողոսեանին արձակուրդը եւս զուգադիպեցաւ այս ամսուն, հետեւաբար մինակս ամէն առտու եւ երեկոյեան, որոշեալ ժամերուն կը բանայի Եկեղեցւոյ դռները եւ կարելի եղածին չափով կը հսկէի աշխատաւորներուն:

Ս. Պօղոս-Պետրոս մատուռներու նորոգութիւն: Այս մատուռներու նորոգութեանց մասին տեղին ըսած էի, թէ Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ տանիքի համար երկաթեայ հաստ շրջանակներ տեղադրելու համար Մայր Տաճարի հարաւային պատին վրայ անցքեր փո-

⁴ Այս մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Բագրատ Վրդ. Պուրճեքեան, Հին խաչքարերու յայտնաբերում Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, Սիոն, թիւ 10-11-12, Երուսաղէմ, 2015, էջ 80-93:

րեցին՝ վնասելով պատի մէջէն դէպի Ս. Պօղոս-Պետրոս մատուռներ առաջնորդող աստիճաններու վերի հարաւային պատը: Այս պատի նորոգութեան ընթացքին յարմար էր որ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան փոխարէն Ս. Պօղոս-Պետրոս մատուռներն ալ նորոգւին: Կապալառու ինժեներները վերապահումով մօտեցան հարցին, համաձայնեցան Ս. Պօղոս-Պետրոս մատուռներն ալ ներկել: Դժբախտաբար, Ս. Պօղոս մատուռէն Ս. Պետրոս մատուռ անցք-կամարը այդպէս ալ չներկուեցաւ:

Ձմռան օրերն արդէն մօտեցած էին, եղանակն անկանխատեսելի էր: Վերանորոգումներէն յետոյ անհրաժեշտ է ստուգել Մայր Տաճարի եւ միւս մատուռներու տանիքները եւ մանաւանդ անձրեւաջուրերու ճամբաները եւ վստահ ըլլալ որ մաքուր են, խցանուած չեն: Եթէ խցանուած ըլլան, կը վնասեն տանիքը եւ անոր ճեղքերէն ջուրը ներս կը խուժէ: Աշխատաւորները երբեմն իրենց աշխատանքները վերջացնելէ յետոյ տանիքները կանոնաւոր չեն մաքրեր եւ ատիկա խցանման պատճառ կ'ըլլայ⁵:

9 Նոյեմբեր, 2015. Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ յենարաններ տեղադրած ժամանակ կապալառու Ճորճ Բալուտին եւ ինժեներ-ճարտարապետներուն հարցուցի արդեօք պէտք չէ՞ ծածկել Մայր Տաճարի իւղանկարները: Պատասխանեցին, թէ մեծ նկարներու «քորնիշի» վերի մասէն մինչեւ վար տախտակամած մը պիտի պատրաստուի եւ զայն յատուկ նեյլոնով պիտի պատեն, որպէսզի հին ծեփերու փոշին եւ այլ իրեր չվնասեն իւղանկարները (**Նկ. 16**):

12 Նոյեմբեր, 2015. Առաւօտեան ժամը 10-ին, Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը, Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան եւ Պատրիարք Սրբազանի գաւազանակիր՝ Տ. Ներսէս Աբեղայ Ալոյեան այցելեցին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճար: Պատրիարք Սրբազան Հայրը մօտէն ծանօթացաւ վերանորոգչական աշխատանքներուն՝ նախ բարձրանալով տանիք, ապա հանդիպեցաւ կապալառուի, ճարտարապետի, ճարտարագէտներու եւ անոնց օգնականներու հետ եւ տեղեկացաւ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի եւ Ս. Էջմիածին Եկեղեցւոյ մէջ իրականացուող աշխատանքներու ընթացքի մասին: Այցի վերջաւորութեան Պատրիարք Սրբազան Հօր ուշադրութեան յանձնեցի կարգ մը հարցեր եւ լուսաբանեցի նորոգութեանց ողջ ընթացքը լուսանկարներով: Յատուկ շեշտեցի շինարարական աշխատանքները հետեւողականօրէն հսկելու կարեւորութիւնը, որպէսզի յետագային թերութիւններ ի յայտ չգան (**Նկ. 17, 18**):

Վերանորոգչական աշխատանքները տեւեցան մինչեւ 21 Դեկտեմբեր, 2015, որմէ յետոյ սկսան լուալ ներքին եւ արտաքին գաւիթները՝ յատուկ ճնշակ (Compressor) մեքենայով:

Ամէնէն կարեւորը Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի, Սուրբ Էջմիածին (**Նկ. 19**) Եկեղեցւոյ եւ միւս մատուռներու ընդհանուր մաքրութեան հարցն էր: Քանի որ Մայր Տաճարի ճարտարապետական կառուցուածքը բարդ համադրութիւն մըն է եւ հոն կան յախճապակիներ, տարբեր չափի իւղանկարներ, խորաններ, խաչկալներ, կանթեղներ

⁵ 1980-ական թուականներուն այդպիսի դէպքերու ականատես եղած եմ. Ս. Էջմիածին Եկեղեցւոյ տանիքը «փօլէ» ծեփով նորոգելէ յետոյ չմաքրեցին: Յաջորդ օրը տեղատարափ անձրեւ եկաւ եւ չմաքրուած խնամաբեր եւ շաղախը պատճառ դարձան անձրեւաջուրերու ճամբաներ: Տանիքը մօտ 30 սմ ջուրով ծածկուեցաւ, ապա լեցուեցաւ Եկեղեցիէն ներս՝ վնասելով մեծ պահարանը եւ հիւսիսային պատին յախճապակիները: Նոյն ձեւով Սուրբ Առաքելոց մատրան բակ-տանիքի անձրեւաջուրերու ճամբաները խցուեցան եւ մատրան արտաքին արեւմտեան երկաթէ դրան տակէն ջուրը ներս խուժեց եւ Սուրբ Մինասի տանիք-պատուհանէն լեցուեցաւ Սուրբ Մինաս մատուռը՝ քրջելով ամբողջ առաստաղը եւ պատերը՝ վնասներ պատճառելով մատրան, եւ պատերուն վրայ շարուած գաւազաններուն:

րու շղթաներ ու պարաններ, քանդակ խոյակներ, տարբեր յատակներու ծածկոյթներէ բաղկացած գետիններ, դասերու եւ խորաններու բեմերուն՝ խճանկար յատակներ եւ տարբեր ժամանակաշրջաններէ մնացած քարէ եւ մարմարէ յատակներ, հետեւաբար՝ որոշուեցաւ մաքրութեան աշխատանքը վստահել շինարար գործաւորներէ բաղկացած փոքրիկ խումբին: Մաքրութեան աշխատանքները սկսան 24 Դեկտեմբեր, 2015-ին եւ աւարտեցին 2 Յունուար, 2016-ին:

Շատեր կը փափաքէին, որ Աւագ տօները տօնախմբուէին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ, սակայն այդ իրականացնելը դժուար էր: Ճիշդ է, շինարար գործաւորներէ բաղկացած փոքրիկ խումբը կատարեց մաքրութեան գործը, սակայն անոնք մասնագէտներ չէին եւ բժախնդրօրէն չմօտեցան մաքրութեան գործին: Հետեւաբար օգնականիս՝ Լեւոն Պօղոսեանի եւ կարգ մը ժառանգաւոր սաներու հետ հնարաւորինս ամբողջացուցինք մաքրութեան աշխատանքները եւ վերադասաւորեցինք Մայր Տաճարի խորաններու զարդարանքները, կախեցինք կանթեղները, փոխադրեցինք եւ փոխեցինք մեծ ու պզտիկ գորգերը, եւ իրենց տեղերը վերադարձուցինք գահերն ու նստարանները:

Մայր Տաճարի եւ մատուռներու իրերու եւ սպասներու վերադասաւորումէ եւ արարողութեանց համար պատրաստելէ յետոյ, Տիրոջ կամքով եւ վանական իշխանութեան որոշումով 15 Փետրուար, 2016-ին, ձեռամբ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի նախ ջուրով եւ զինիով լուացուեցան Մայր Տաճարի Աւագ խորանը, ձախակողմեան դասին մէջ գտնուող Սուրբ Աստուածածնայ սեղանը, աջակողմեան դասին մէջ գտնուող Սուրբ Կարապետի սեղանը, Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ սեղանը, Սուրբ Սինայի սեղանը, ներքին գաւիթը գտնուող Սուրբ Գէորգի եւ Սուրբ Նիկողայոսի սեղանները, ապա վերածոնկեան սրբալոյս Միւռնոնով (Նկ. 20):

16 Փետրուար, 2016.- Արարողութիւնները վերսկսան ի Ս. Յակոբ:

Ամփոփում

1980-էն ի վեր կը վարեմ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի Աւագ Լուսարարի ծանր եւ պատասխանատու պաշտօնը: Պաշտօնավարութեանս ընթացքին Մայր Տաճարի առօրեային զուգընթաց ուսումնասիրած եմ անոր դարաւոր պատմութիւնը, ծանօթացած եմ ուխտաւորաց նուիրատուութիւններուն եւ թէ՛ Մայր Տաճարի, թէ՛ ուխտաւորաց նուիրատուութիւններու մասին հրատարակած եմ երկու հատորներ⁶:

Մայր Տաճարի արտաքին եւ ներքին տեսքի, խաչկալներու, իւղանկարներու, յախճապակիներու, պահեստներու, պահարաններու եւ այլ նորոգութիւններու հարցը մշտապէս կը մտահոգէր զիս: Այդ մասին քանիցս թէ՛ բերանացի եւ թէ՛ գրաւոր յայտնած եմ վանական իշխանութեան եւ կը խորհէի, թէ մտահոգիչ նորոգութիւնները վանական իշխանութիւնը պիտի իրականացնէր քայլ առ քայլ՝ ամէն տարի բան մը նորոգելով:

10 Յունիս, 2015-ին, Միաբանական Ընդհանուր Ժողովի ընթացքին քննուած Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեան հարցին համաձայն գտնուեցայ Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ անմխիթար եւ մտահոգիչ ըլլալու եւ նոյն Եկեղեցւոյ Աւագ խորանին վրայ գտնուող փոքր զանգակատան անկայուն եւ հիմնական վերանորոգութեան կարօտ ըլլալու պատճառով: Այս Եկեղեցին վնասած է յատկապէս 1927-ի երկրաշարժէն եւ 1948-ի Արաբ-

⁶ Տե՛ս Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեան, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարը - Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, 2007; եւ Բարսեղ Վրդ. Գալէմտէրեան, Յիշատակարան սպասուց Սրբոց Յակոբեանց Մայր տաճարի, Երուսաղէմ, 2008:

Իսրայելեան պատերազմէն, որոնց հետեւանքով ճաքեր ու ճեղքեր գոյացած էին տանիքին եւ անձրեւներէն ու ձիւնահալքէն յետոյ մեծ ջրահոսումներ կ'ըլլային եկեղեցիէն ներս:

2015-ին կատարուած Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեանց ընթացքին Սուրբ Էջմիածին եկեղեցւոյ տանիքի մակերեսի մակարդակը բաւականաչափ իջեցուցին, որու հետեւանքով Սուրբ Էջմիածնի խորանի կամարը դուրս ցցուած մնաց, իսկ կամարին քարերը՝ միայն շաղախով ծեփուած: Թելադրեցի, որ ցցուած կամարի քարերը սալածածկեն: Աշխատաւորները մասամբ կատարեցին թելադրութիւնս (**Նկ. 21, 22**):

Յաւօք պէտք է արձանագրեմ, որ 2015-ին Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեանց ընթացքին Սուրբ Էջմիածին եկեղեցւոյ տանիքի հիմնական նորոգութիւնը սրտացաւօրէն եւ բծախնդրօրէն չէ կատարուած, կան բազմաթիւ թերութիւններ: Յատկապէս չեմ կրնար մոռնալ Հոկտեմբեր 19-ի ողբերգական օրը, երբ կարծեցեալ կապալառուն, ինժեները եւ ճարտարապետը եկեղեցւոյ տանիքը ամբողջովին «պէթոնով» ծածկելէ ետք կը յիշեն թէ մոռցած են երկաթէ փոքր սալիկներ տեղադրել տանիքի շորս անկիւնները եւ կը սկսին մեծ գայլիկոնով կտրելով փորել «պէթոնը», կը տեղադրեն այդ երկաթէ սալիկները եւ դարձեալ կը ծածկեն «պէթոնով»: Աւետարանը կ'ըսէ. «Ոչ ոք չի ձգեր նոր լաթի կտոր մը հին հանդերձի մը վրայ, քանի աչն որ անոր լրութեանը համար դրուած է, կ'առնէ հանդերձէն ու պատռուածքը աւելի գէշ կ'ըլլայ. ո՛չ ալ նոր գինին հին տիկերու մէջ կը դնեն. քանի որ տիկերը կը պատռին ու գինին կը թափի եւ տիկերը կը կորսուին» (Մատթ. 9:16-17): Ըսել կ'ուզեմ Սուրբ Էջմիածնի տանիքի այս եղածը կարկտան էր, որն արդէն խաթարում մըն էր շինարարական գործունէութեանց մէջ եւ չի կրնար երկար գոյատեւել:

2018-էն սկսեալ ցօրս Մայր Տաճարի ներքնամասի արեւմտեան կողմի եւ Սուրբ Էջմիածին եկեղեցւոյ արեւելեան կողմի՝ դէպի վերնատուն տանող աստիճաններու վերի առաստաղէն մեծ թափով ծեփերը եւ ներկերը կը թափին:

Թելադրութիւն. Ապագային եթէ վանական իշխանութիւնը որոշէ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարէն ներս (արտաքին կամ ներքին) վերանորոգութիւն կատարել, պէտք է հետամուտ ըլլայ, որ այդ կատարուի ճշգրիտ հաշուարկներով, նախածրագրուած, կանոնաւոր, բծախնդրօրէն, ունենալ արդար, հաւատարիմ, անշահախնդիր, խղճմիտ մասնագէտներ ու գործաւորներ, որպէսզի վերանորոգչական աշխատանքները կարելի չափով անթերի եւ կատարեալ կատարեն, քանզի ճարտարապետական դարաւոր պատմութիւն ունեցող մեր վանքերն ու եկեղեցիները գուրգուրանքի պէտք ունին:

Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի եւ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան նորոգութիւններ

Սուրբ Ստեփանոսի մատրան նորոգութեան որոշման մասին առաջին անգամ տեղեկացայ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր՝ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանին ուղղուած 25 Յունուար,

⁷ «Սիոն»-ի 2017 թուականի Յուլիս-Դեկտեմբեր, թիւ 7-12-ի մէջ (էջ 61-63) տպագրուած ճարտարապետ Ֆիլիպ Տահապրիի համառօտ տեղեկագիրը ընդհանուր պատկերը կու տայ Մայր Տաճարի մասնակի վերանորոգութեան աշխատանքներուն, սակայն պարզ հայ ընթերցող մը անտեղեակ մասնագիտական շատ մը եզրերէ՝ բան մը չպիտի հասկնայ: Պրն. Տահապրի այնպէս մը կը ներկայացնէ կարծիք վերանորոգութիւնը կանոնաւոր եւ կատարեալ կերպով կատարուած է, սակայն, դժբախտաբար, այդ այդպէս չէ, ինչպէս վերը նշեցի բազմաթիւ թերութիւններ եւ սխալներ տեղի ունեցած են: Երկրորդ մասով կը տրուի վերանորոգութեանց առթիւ եղած ընդհանուր ծախսերը համառօտ: Այս եւս ճիշդ չէ. Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի բաժինը առանձին եւ մանրամասնեալ պէտք է ներկայացուի:

2019 թվականի «ԱՌ Ի ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ» նամակի օրինակէն:

25 Յունիս, 2019-ին, ստացայ երկրորդ նամակ մը Տնօրէն Ժողովին կողմէ՝ ստորագրուած Ատենապետ՝ Տ. Սամուէլ Մ. Վարդապետ Աղոյեանի եւ Ատենադպիր՝ Տ. Ներսէս Աբեղայ Աղոյեանին կողմէ, որու մէջ կ'ըսուէր. «25 Յունուար, 2019 թվականի ԱՌ Ի ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ նամակով Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը ձեզի կը տեղեկացնէր, թէ տարւոյս Մայիս 6-27 օրերուն Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարէն ներս պիտի կատարուին մասնակի նորոգութիւններ, եւ յատկապէս պիտի նորոգուի Ս. Ստեփանոսի մատուռը: Յարգ դուք բարի չգտնուեցաք յարգել Պատրիարքական թելադրութիւնը եւ չպարպեցիք Ս. Ստեփանոսի մատուռը, որով պատճառ հանդիսացաք նորոգութեան յետաձգումին:

Նոյն նամակով կը տեղեկացուէր նաեւ, թէ Տնօրէն Ժողովը 25 Յունիս, 2019-ի իր ԼԹ (39) նիստին մէջ դարձեալ անդրադարձած է Մայր Տաճարի նորոգութեանց հարցին, «ինչպէս նաեւ ձեր կողմէ Պատրիարք Սրբազան Հօր նամակը անտեսելուն, Լուսարարապետ Ս. Հօր յորդորները մտիկ չընելնուդ եւ Ս. Ստեփանոսի մատուռը չպարպելու ձեր յամառութեանը» եւ որոշած է.

«ՈՐՈՇՈՒՄ.- Նամակիս թուականէն սկսեալ մինչեւ Յունիս 6 տալ ձեզ վերջնաժամկէտ, որպէսզի պարպէք Ս. Ստեփանոսի մատուռը եւ պատրաստէք այն նորոգութեան համար: Նորոգութիւնը տեղի պիտի ունենայ Յունիս 7-31 օրերուն»:

Նամակի վերջաւորութեան Տնօրէն Ժողովը կը սպառնար. «Զեր յամառութիւնը շարունակելու եւ Ս. Ստեփանոսի մատուռը չպարպելու, ինչպէս նաեւ Տնօրէն Ժողովի այս որոշումը չգործադրելու եւ անտեսելու պարագային ստիպուած պիտի ըլլաք յանձնել Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի բանալիները»:

2015 թվականին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութենէն յետոյ այդ մասին տեղեկագիր մը պատրաստեցի⁸ եւ յանձնեցի Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ Տնօրէն Ժողովի ուշադրութեան:

Ինչպէս նախորդիւ ըսի Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեանց ընթացքին շատ թերութիւններ եւ սխալներ կատարուած էին եւ կանոնաւոր եւ հետեւողական հսկողութիւն չէր սահմանուած, մանաւանդ որ սահմանուելիք հսկողութեան մասին շեշտած էի Միաբանական Ընդհանուր Ժողովին մէջ եւ Միաբանական Ընդհանուր Ժողովը հսկողութեան համար մասնաւոր յանձնախումբ մը կազմած էր: Սակայն, դժբախտաբար, վերանորոգչական աշխատանքներու ընթացքին յանձնախումբը պէտք եղածին պէս չգործեց, աշխատանքները ձախողումներով հասան իրենց լրումին: Այս առնչութեամբ դիտողութիւններս նշած էի թէ՛ 26 Յունիս, 2018 թվականի տեղեկագրիս մէջ եւ թէ՛ բերանացի յայտնած էի Պատրիարք եւ Լուսարարապետ Սրբազաններուն, Կալուածոց Տեսուչ՝ Հ. Պարետին, ճարտարապետներուն, կապալառու՝ Ճորճ Պալուտին եւ բոլոր անոնց, որոնք կապ ունէին Մայր Տաճարի վերանորոգման աշխատանքներուն հետ:

Մայր Տաճարի մասնակի վերանորոգման աշխատանքներու աւարտին պէտք է պատշաճ գնահատական մը տրուէր եղածին, որն այդպէս ալ չեղաւ:

⁸ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի մասնակի նորոգութեանց մասին 26 Յունիս, 2018 թվականի տեղեկագիրը 18 Յուլիս, 2019-ին յանձնեցի Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Պատրիարք Մանուկեանի եւ Տնօրէն Ժողովի Ատենապետ՝ Տ. Սամուէլ Մ. Վարդապետ Աղոյեանի:

Այս վերաբերմունքը, չըսելու համար անտարբերությունը, Մայր Տաճարին հանդէպ ինծի սրտնեղ եւ պորթկուն վիճակի մէջ դրաւ, այդ իսկ պատճառով, երբ ստացայ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան նորոգութեան մասին Տնօրէն Ժողովի նամակը՝ փորձեցի ընդդիմանալ, որպէսզի այս մէկը գոնէ կանոնաւոր, ծրագրուած եւ հետեւողական հսկողութեամբ կատարուի եւ պնդեցի, որ նախ փոխուին մատրան հին փայտէ պահարանները նոր մետաղեայ պահարաններով:

Աչքիս առջեւ ունենալով Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի եւ Սուրբ Էջմիածին Եկեղեցւոյ անփառունակ նորոգութեան օրինակը՝ դժկամութեամբ օգնականիս եւ Ժառանգաւոր սաներու օգնութեամբ պարպեցինք Սուրբ Ստեփանոսի մատուռը եւ Մայր Տաճարի մեծ ատեանն ու արեւմտեան մասը՝ նորոգութեան համար:

Վերանորոգչական աշխատանքները սկսան Յուլիս 7-ին եւ աւարտեցան Յուլիս 31-ին: Սուրբ Ստեփանոսի մատրան նորոգութեանց զուգընթաց վերստին ներկուեցաւ Մայր Տաճարի առաստաղը, քանի որ չորս տարի առաջ եղած ներկն արդէն կը թափէր (Նկ. 23):

Վերանորոգութիւններէ ետք, Մայր Տաճարի ընդհանուր մաքրութեան անգնահատելի գործը դարձեալ կատարեցինք ես, օգնականս եւ Ժառանգաւոր սաները: Թող Աստուած օրհնէ եւ վարձատրէ անոնց:

10 Սեպտեմբեր, 2019.- Յետ Երեկոյեան Ժամերգութեան Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Դերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի եւ առընթերակայ Հայր Սուրբերու՝ Տ. Շնորհք Աբեղայ Պալոյեանի եւ Տ. Ներսէհ Աբեղայ Ալոյեանի զգեստաւորուելէն ետք, նախ ջուրով ապա գինիով լուացուեցան Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի՝ Սուրբ Ստեփանոսի մատրան երեք խորանները եւ Որոտման որդիներու՝ Ս. Յակոբոս Առաքեալի եւ Յովհաննէս Աւետարանիչի խորանը, ապա ձեռամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր՝ վերաօծուեցան⁹ (Նկ. 24):

2020 թուականի Մայիսին փոխուեցան Սուրբ Ստեփանոսի հին փայտէ պահարանները նոր երկաթէ բարձրորակ պահարաններով:

Թող օրհնեալ ըլլայ կամքը Ամենակալ Աստուծոյ որ մեզ արժանացուց այս օրուան, ծառայելու Իրեն եւ սպասարկելու Իր տան:

ԲԱՐՍԵՂ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԳԱԼԵՄՏԷՐԵԱՆ

Աւագ Լուսարար Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի

⁹ Տե՛ս «Սիոն», Օգոստոս-Դեկտեմբեր, թիւ 8-12, Երուսաղէմ, 2019, էջ 290-291:

Նկ. 1. Մասնակի նորոգութեանց համար Մայր Տանարի եւ Ս. Էջմիածին եկեղեցոյ գահերու, նստարաններու, գորգերու փոխադրում դէպի պահեստ

Նկ. 2. Եկեղեցական սպասները, իրերը կարգով սնտուկներու մէջ դասաւորել յետոյ փոխադրուեցան պահեստ

Նկ. 3. Նորոգութեանց համար լարուած երկաթեայ յենակ-տախտակամած Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տանարի արտաքին գաւիթը

Նկ. 4. Նորոգությանց համար լարուած երկաթեայ յենակ-տախտակամած Ս. Էջմիածնի հարաւային պատին՝ Մեծ Բակին կողմէն

Նկ. 5. Ս. Էջմիածնի մատրան տանիքի սալափառերը հանուած և հողը կը պարսպուի

Նկ. 6. Ս. Էջմիածնի տանիքը՝ հողը մաքրուած և «փօլէ» եղած

Նկ. 7. Ս. Առաքելոց մատրան բակի եւ յարակից պատերու նեղֆերու լիցք (ֆհօլէ)

Նկ. 8. Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի գմբէթը ներկուած

Նկ. 9. Ս. Առաքելոց եւ Ս. Համբարձման մատուռներու երկաթեայ դռները եւ անոնց վերի ծածկերը փոխուած

Նկ. 10. Մայր Տաճարի պատին մէջ անցքեր ընելու առէն վնասեցին Ս. Պօղոս մատրան քանդակի մը յախնապակիներ

Նկ. 11. Ս. Յակոբեանց Մայր Տաճարի վերնատան տանիքի սալաքարերու վերաշարում

Նկ. 12. Փորձում Ս. Էջմիածնի տանիքին թափուած նոր պէթոնը՝ մոռցուած պողպատէ սալիկներն աւելցնելու նպատակով

Նկ. 13. Մայր Տաճարի հիսխային և հարաւային պատերու ծեփերու տակէն երեւան եկան հին խաչքարեր

Նկ. 14. Զարդարանք Ս. Էջմիածին եկեղեցոյ ատենանի եկեկորական ջահին վերէ

Նկ. 15. Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի հարաւային արտաքին պատին, Ս. Էջմիածնի տանիքին, հիշդ պատումաններուն մօտ փորագրուած խոշոր խաչ մը՝ այլ փոքրիկ խաչերով, որ նախապէս ծածկուած էր հողով: Նորոգութենէն ետք դարձեալ ծածկուեցաւ հողով և ծեփով:

Նկ. 16. Մայր Տաճարի ներքին գալիքը նորոգությանը ընթացքին

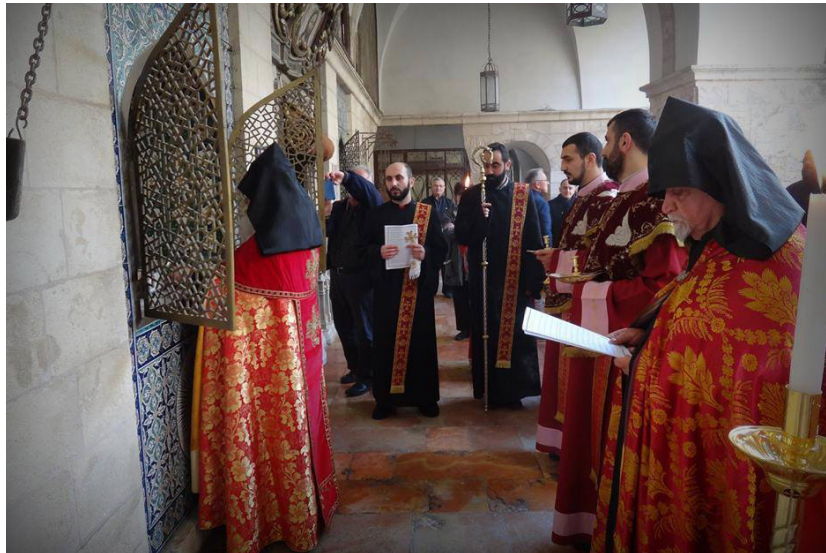
Նկ. 17. Պատրիարք և Լուսարապետ Սրբազանները այցելեցին Մայր Տաճար՝ ծանոթանալու նորոգությանը ընթացքին

Նկ. 18. Մայր Տաճարի Ասագ Լուսարար՝ Տ. Բարսեղ Վրդ. Գալեմտերեան կը լուսաբանէ նորոգությանը ողջ ընթացքը լուսանկարներով

Նկ. 19. Ս. Էջմիածնի մատրան ներհամասը նորոգութեանը ընթացքին

Նկ. 20. Վերածում Մայր Տաճարի ներքին գալիքը գտնուող Ս. Գեորգյայ խորանի

Նկ. 21. Ս. Էջմիածին եկեղեցոյ տանիքին արեւելեան կողմը նորոգութենէն վերջ: Ճիշդ Ս. Էջմիածնի Աւագ խորանին վրայ գտնուող ցցուն կամարը մասամբ սալափառուած

Նկ. 22. Ս. Էջմիածնի տանիքը, Մայր Տաճարի հարապակի պատուհանին վարի մասը

Նկ. 23. Ս. Ստեփանոսի մատրան նորոգություն

Նկ. 24. Վերածով Ս. Ստեփանոսի մատրան խորաններու

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԴԻԻԱՆ ՍՈՒՐԲ ԱԹՈՌՈՅ****ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ****ԻՍՐԱՅԷԼԻ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԵԱՆ՝ ՀԱՅԵՐՈՒՆ «ԿՈՎԵՐՈՒ
ՊԱՐՏԷՁ»ԷՆ ԱՊՕՐԻՆԻ ՏԵՂԱՀԱՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Այսօր, 3 Ապրիլ, 2024-ին, մօտաւորապէս ժամը 11:00-ին, Իսրայէլի ռատիկանութիւնը ապօրինի տեղահանում սկսած է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան «Կովերու պարտէզ» կալուածէն՝ ոչնչացնելով Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի գոյքը, եւ յարձակելով հոգեւորականներու եւ տեղացի հայերու վրայ:

Վտարումը կը ղեկավարէր Ասաֆ Հարէլ անուն սպան:

Երբ սպաներու խումբէն պահանջուած է հայ հոգեւորականներուն եւ տեղացի հայերուն բռնի տեղահանելու, վտարելու, գոյքը ոչնչացնելու մասին արտօնագիր ներկայացնել, վերջիններս որեւէ արտօնութիւն կամ դատարանէն որոշում չեն ներկայացուցած եւ շարունակած են պաշտպանել ու աջակցել Xana Gardens-ի ներկայացուցիչներուն՝ Հայոց Պատրիարքարանի գոյքը ոչնչացնելու համար: Ապօրինի գործողութիւնները դադարեցնելու փոփոխ ընթացքին քանի մը ռատիկաններ շարունակաբար յայտարարած են, թէ եկած են արտօնագիրով, սակայն բնաւ չեն ներկայացուցած յիշեալ արտօնագիրը եւ ըսած են, «Մենք այստեղ ենք՝ պաշտպանելու Xana Gardens-ի աշխատողներու իրաւունքները»:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը Սուրբ Երկրի Սրբատեղեաց պահապաններէն մէկն է եւ վերահսկողը Երուսաղէմի չորս թաղամասերէն մէկուն: Մենք կ'ակնկալենք ամբողջական պատշաճ գործընթաց, ինչպէս որ, իբր տրուած է բոլորին Երուսաղէմի մէջ եւ պատասխաններ կը պահանջենք Իսրայէլի ռատիկանութենէն եւ Իսրայէլի կառավարութենէն՝ այսօրուայ իրադարձութիւններուն անոնց մասնակցութեան համար:

Աներկբայ է, որ այսօրուայ սադրանքները Հայկական թաղամասի եւ անոր օրինական հողերու դէմ նախադէպ ստեղծելու փորձեր են: Մենք պիտի շարունակենք ամուր կենալ մեր դիրքերու մէջ եւ պիտի հրաւիրենք ամբողջ աշխարհի քրիստոնեաներու ու շաղրութիւնը խաղաղ հայ քրիստոնեայ համայնքի նկատմամբ այս անվերջ ոտնձգութիւններուն վրայ:

3 Ապրիլ, 2024

ԴԻԻԱՆ Ս. ԱԹՈՌՈՅ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ**ԱՅԼԵՒԱՅԼՔ****ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՈԳԵԿՈՉՄԱՆ
ՅՈՒՑԱՀԱՆԴԷՍ ՀԵԼԷՆ ԵՒ ԷՏՈՒԱՐՏ ՄԱՐՏԻԿԵԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ**

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Հելէն եւ Էտուարտ Մարտիկեան թանգարանն իր երկրորդ յարկին մէջ գտնուող Հայոց ցեղասպանութեան պատմութեան ցուցասրահներուն մէջ նոր գեղանկարչական հաւաքածոյ մը աւելցուց՝ ոգեկոչելու Հայոց ցեղասպանութեան 109-րդ յիշատակի օրը:

Ապրիլ 24-ին, Հելէն եւ Էտուարտ Մարտիկեան թանգարանն իր դռները բոլոր այցելուներու առջեւ բացաւ անվճար: Այցելուները արուեստագէտներու աչքերով բացայայտեցին Հայոց ցեղասպանութեան փաստական իրողութիւնը:

**ՅԻՇԱՏԱԿ ՍՐԲՈՑ ՆԱՀԱՏԱԿԱՅ ՄԵՐՈՑ, ՈՐՔ ԿԱՏԱՐԵՅԱՆ
ՅԸՆԹԱՅՍ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՄՆ ՀԱԻԱՏՈՑ ԵՒ
ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ**

Երեքշաբթի, 23 Ապրիլ, 2024-ին, երեկոյեան ժամը 7-ին, ի յիշատակ Հայոց ցեղասպանութեան նահատակներու 109-րդ տարելիցի՝ Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ Հանգստեան Ժամերգութիւն, որու ընթացքին քարոզեց Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեան:

Յետ Հանգստեան Ժամերգութեան, Հայոց ցեղասպանութեան յուշարձանին առջեւ տեղի ունեցաւ մոմավառութիւն:

Զորեքշաբթի, 24 Ապրիլ, 2024-ին, Հայոց ցեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց նահատակաց յիշատակի առաւօտեան ժամը 7-ին Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցան Գիշերային եւ Արեւազալի Ժամերգութիւններ, ապա Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վարդապետ Յովհաննիսեան:

Յաւարտ Սուրբ եւ Անմահ Պատարագի, հոգեւորականաց դասը եւ Ժառանգաւոր սաները թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ քալեցին դէպի Հայոց ցեղասպանութեան յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ Բարեխօսութեան կարգ, որմէ յետոյ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սուրբ Աթոռոյս անունով ծաղկեպսակ մը զետեղեց յուշարձանին, ապա յաջորդաբար Իսրայէլի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան հիւպատոս՝ Տիար Դաւիթ Ալավերդեան, Իսրայէլի եւ Երուսաղէմի մէջ գործող Հայ միութիւններու ներկայացուցիչները իրենց միութիւններու անունով ծաղկեպսակներ զետեղեցին յուշարձանին:

Նոյն օրը, երեկոյեան ժամը 7-ին, նախագահութեամբ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի, եւ կազմակերպութեամբ Սաղիմահայ Միացեալ Յանձնախումբ-

բի ժառանգաւորաց Վարժարանի մեծ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ յուշահանդէս: Բացման խօսքը կատարեց Սուրբ Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Հոգեշնորհ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան, ապա բանախօսեց հիւրաբար Երուսաղէմ գտնուող պատմաբան, ՀԲԸՄ-ի «Նուպար» գրադարանի ավանդապահ տնօրէն՝ Տիար Պորիս Աճէմեան: Յուշահանդէսի ընթացքին հանդէս եկան նաեւ ժառանգաւորաց եւ Թարգմանչաց վարժարաններու սաներն իրենց խմբերգերով ու ասմունքներով:

Յուշ-երեկոն իր լրումին հասաւ հանդիսապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի փակման աղօթքով:

ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԻ ՀԱՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔ՝ ԱՄԵՆԱՊԱՏԻՒ Տ. ՆՈՒՐՀԱՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ ԿԸ ԴԱՏԱՊԱՐՏԷ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՈՍՏԻԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՄՕԹԱԼԻ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ ՀԱՆԴԷՊ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Խոր ցաւով եւ մտահոգութեամբ տեղեկացանք երէկ՝ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան եւ Սարգարապատի հերոսամարտի 106-ամեակի յիշատակութեան օրը, Հայաստանի Հանրապետութեան ողջ պատմութեան մէջ նախադէպը չունեցող ամօթալի եւ խիստ դատապարտելի իրողութեան մասին:

Սարգարապատի հերոսամարտին, Հայ ժողովրդի համար այդ օրհասական օրերուն զինուորներու, հրամանատարներու, զիւղացիներու, շինականներու եւ մտաւորականներու կողքին մէկ ձեռքով խաչ, միւս ձեռքով զէնք բռնած կը մարտնչէին նաեւ հոգեւորականները: Բախտորոշ այդ օրերուն զինուորական ղեկավարութիւնը կը պահանջէր Ամենայն Հայոց Գէորգ Հինգերորդ Սուրենեանց Կաթողիկոսէն փոխադրուիլ աւելի ապահով վայր, իսկ Արամ Մանուկեան կ'առաջարկէր ապահովութեան համար ձգել Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը եւ պատսպարուիլ Սեւան: Անոնք ամէն կերպ կը ջանային ապահովել Հայոց Հայրապետի անվտանգութիւնը, պաշտպանել թշնամիի հնաւոր յարձակումէն:

Այսօր, 106 տարի անց, Հայաստանի Հանրապետութեան Ոստիկանութիւնը ոչ միայն չապահովէր Ամենայն Հայոց Հայրապետի անվտանգութիւնը, այլեւ տարապայման, քստմնելի վերաբերմունքի դրսեւորմամբ, քանի մը անգամ պատնէշ կազմելով, քաշկըռտելով՝ փորձ կ'ընէ կանգնեցնել Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Հայրապետի եւ անոր ուղեկցող հոգեւորականութեան ընթացքը դէպի Սարգարապատի յուշահամալիր:

Յանուն Սրբոց Յակոբեանց Զինուորեալ Միաբանութեան խստագոյնս կը դատապարտենք ՀՀ Ոստիկանութեան ամօթալի եւ անպատուաբեր վարմունքը հանդէպ Ամենայն Հայոց Հայրապետի: Լիալոյս ենք, որ ՀՀ Ոստիկանութիւնը կը վերանայի իր գործելակերպն ու վերաբերմունքը հանդէպ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետի՝ բացառելով նմանօրինակ միջադէպերու կրկնութիւնը:

Մեր զօրակցութիւնը կը յայտնենք Ամենայն Հայոց Հայրապետին՝ հայցելով Բարձրեալի օգնականութիւնը եւ մաղթելով «երկար օրեր Հայոց Հօր»:

Հայոց Եկեղեցին մշտապէս եղած է ու պիտի մնայ Հայի գոյութեան, Հայ մշակոյթի

պահպանման, Հայոց պետականության շենացման առհաւատչեան, ուստի «Ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ, ո՛չ հուր, ո՛չ ջուրը եւ ոչ ալ որեւէ այլ դառն հարուած...» կրնան խարխիւել Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ հիմերը:

ԺԱՌԱՆԳԱԽՈՐԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ԵՒ ԸՆԾԱՅԱՐԱՆԻ ԱՄԱՎԵՐՋԻ ՀԱՆԴԷՍ

Երեքշաբթի, 11 Յունիս, 2024-ին, երեկոյեան ժամը 19:00-ին, նախագահութեամբ Ս. Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Սրբազան Հօր տեղի ունեցաւ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի Ամալերջեան հանդէսը:

Միաբանութիւնը դիմաւորուեցաւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի օրհներգ «Սիրտ ի սիրտ» երգի հնչիւններու ներքոյ, ապա յոտնկայս երգուեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան օրհներգը:

Հանդիսութեան բացման խօսքը կատարեց վարժարանի փոխ-տեսուչ՝ Բարեշնորհ Աշոտ Սարկաւազ Ղազարեան: Երեկոյի ողջ ընթացքին Ընծայարանի շրջանաւարտները եւ Ժառանգաւոր սաները հանդէս եկան իրենց հայերէն եւ անգլերէն ուղերձներով, ասմունքներով ու խմբերգերով, ինչպէս նաեւ դաշնակի գեղեցիկ կատարումներով:

Հանդիսութեան վերջաւորութեան վարժարանի Տեսուչ՝ Հոգեշնորհ Տ. Գէորգ Վարդապետ Հայրապետեան ներկայացուց Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի 2023-2024 ուս. տարուայ տեղեկագիրը: Շնորհակալական խօսքեր ըսաւ Ժառանգաւորաց վարժարանին եւ Ընծայարանին օժանդակող անձերուն եւ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներուն, որոնք ընթացքին Ժառանգաւոր սաները գեղեցիկ սովորոյթի համաձայն ծաղիկներ յանձնեցին ուսուցչուհիներուն եւ մայրիկներուն: Ապա բարձր գնահատելով Դոկտորա Տինա Պլոքլանտի 17-ամեայ ուսուցչութիւնը Ժառանգաւորաց վարժարանէն ներս՝ Հայր Գէորգ տեսչութեան կողմէ յուշանուէր յանձնեց անոր եւ յաջողութիւն մաղթեց կեանքի այլ ասպարէզներու մէջ անոր յետագայ գործունէութեան: Իր խօսքի աւարտին շնորհաւորեց եւ բարի երթ մաղթեց շրջանաւարտներուն: Ապա հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, որպէսզի յանձնէ շրջանաւարտներու վկայականները ինչպէս նաեւ Ժառանգաւորաց վարժարանի եւ Ընծայարանի առաջադէմ ուսանողներու մրցանակները:

Վկայականներու եւ մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը շնորհաւորեց շրջանաւարտները եւ իր պատգամը տուաւ անոնց, ապա երեկոն փակուեցաւ Ս. Աթոռոյս օրհներգով եւ «Պահպանիչ»-ով, որմէ յետոյ ներկաները պատուեցան հիւրասիրութեամբ:

Ընծայարանի շրջանաւարտներն էին. Բարեշնորհ Սարգիս Սարկաւազ Գինոսեան եւ Տիրացու Վահագն Մկրտչեան:

ՍՐԲՈՑ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ 66-ՐԴ ՇՐՋԱՆԱԽԱՐՏԻՅ ՀԱՆԴԷՍ

Շաբաթ, 15 Յունիս, 2024-ին, երեկոյեան ժամը 5:00-ին, Սրբոց Թարգմանչաց վարժա-

րանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ վարժարանի Երկրորդական բաժնի 66-րդ Շրջանաւարտից հանդէսը՝ նախագահութեամբ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեանի եւ ի ներկայութեան Հոգեշնորհ եւ Արժանապատիւ Հայրերու, ծնողներու եւ հանդիսականներու հոծ բազմութեան:

Հանդէսին յայտագիրը կը բաղկանար երկու մասերէ: Նախ հանդիսավար՝ Տիկին Անժելա Տիքպիքեան բեմ հրաւիրեց շրջանաւարտ աշակերտները, որ կատարեցին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Սրբոց Թարգմանչաց վարժարանի օրհներգերը: Երեկոյի ընթացքին շրջանաւարտ սաները հանդէս եկան իրենց սրտի շնորհակալական հայերէն, անգլերէն, եբրայերէն եւ արաբերէն խօսքերով, ասմունքներով եւ երգերով: Ապա վարժարանի փոխ-տեսուչ՝ Տիար Միհրան Տէր-Մաթոսեան ներկայացուց 2023-2024 ուսումնական տարուայ կրթական տեղեկագիրը: Հանդիսութեան վերջաւորութեան Սրբոց Թարգմանչաց Վարժարանի Տեսուչ՝ Արժանապատիւ Տ. Արտէն Քահանայ Աբրահամեան շնորհակալական խօսքեր ըսաւ բոլոր ուսուցիչներուն, աշակերտներուն, ծնողներուն, եւ յատկապէս Լուսարարապետ Սրբազան Հօրը՝ իր հայրական վերաբերմունքին համար: Իր խօսքի վերջաւորութեան Տէր Հայրը բեմ հրաւիրեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը՝ յանձնելու շրջանաւարտներու վկայականներն ու առաջադէմ աշակերտներու մրցանակները:

Մրցանակներու բաշխումէն յետոյ Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը կատարեց փակման խօսքը եւ իր պատգամը փոխանցեց շրջանաւարտներուն:

Երեկոն փակուեցաւ «Պահպանիչ» աղօթքով:

ՈՒՐԱՐԻ ՏՈՒՉՈՒԹԻՒՆ

Երեքշաբթի, 25 Յունիս, 2024-ին, յետ Երեկոյեան ժամերգութեան, Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարին մէջ Սուրբ Աթոռոյս Լուսարարապետ՝ Գերաշնորհ Տ. Սեւան Արքեպիսկոպոս Ղարիպեան Ուրար կրելու իրաւունք շնորհեց Ա. Ընծայարանի ուսանողներ՝ Սպարտակ Նազարէթեանի, Հրանդ Բաղալեանի եւ Մուշեղ Սարգսեանի:

Թող Աստուած անխախտ պահէ անոնց ուխտը, որպէսզի իր այգիին նուիրուին նոր եւ եռանդուն մշակներ:

«ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԸ»

ՅՈՒՅԱՀԱՆԴԷՍ ՆՈՒԻՐՈՒԱԾ ՍԱՂԻՄԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ Ի ԼԻՋՊՈՆ, ՓՈՐԹՈՒԿԱԼ

2023 թուականին Փարիզի մէջ ի յայտ եկած Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանի կառուցման վերաբերող արխիւները մեկնակէտը եղան ցուցահանդէսի մը, որ կ'անդրադառնայ հայերու եւ Երուսաղէմի միջեւ եղած սերտ կապին, ինչպէս նաեւ Գալուստ Սարգիս Կիւլպէնկեանի Սուրբ Քաղաքին հետ անձնական կապին:

Լիզպոնի Հայկական համայնքներու վարչութիւնը եւ Կիւլպէնկեան Արուեստի Գրադարանը եւ Արխիւը համատեղ կազմակերպած են «Հայերը եւ Երուսաղէմը» խորագի-

րը կրող ցուցահանդէս մը, որ կը ներկայացնէ սփիւռքի առաջին եւ ամենահին հայկական համայնքի հազարամեայ պատմութիւնը: Երուսաղէմի հայկական թաղամասը հին քաղաքի շուրջ թաղամասերէն մէկն է՝ անզուգական կրօնական եւ մշակութային ժառանգութեան տունը:

Ցուցահանդէսին ներկայացուած են նորայայտ փաստաթուղթերէն ընտրանի մը՝ Կիւլպէնկեանի եւ ժամանակի պատրիարքներու նամակագրութեանց, եկեղեցւոյ կրօնական իրեր, Երուսաղէմէն փոխառուած հազուագիւտ եւ եզակի յախճապակեայ կրտորներ, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութենէն փոխառուած Սրբոց Յակոբեանց Մայր Տաճարի՝ Սուրբ Գլխադրի մատրան 18-րդ դարու ասեղնագործ վարագոյր մը նախիջեւանէն, որ Լիզպոն փոխադրեց եւ ցուցահանդէսի բացման արարողութեան ներկայ գտնուեցաւ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Հելէն եւ էտլարտ Մարտիրոսեան թանգարանի Տեսուչ՝ Տ. Արշակ Աբեղայ Ղազարեան:

Գալուստ Սարգիս Կիւլպէնկեան մշտապէս ամուր հոգեւոր կապ ունեցած է Սուրբ Քաղաքին հետ եւ զգալի բարեգործական ծրագիրներ իրագործած է Սուրբ Աթոռէն ներս, մինչեւ իսկ իր ծնողներու՝ Սարգիս եւ Տիրուհի Կիւլպէնկեաններու յիշատակին կառուցած է Կիւլպէնկեան Մատենադարանը: Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնադրամը կը շարունակէ իր հիմնադրին աւանդոյթը՝ աջակցելով Երուսաղէմի Կիւլպէնկեան Մատենադարանին եւ Հայոց Պատրիարքութեան:

Ցուցահանդէսի բացումը տեղի ունեցաւ 20 Յունիսին եւ պիտի շարունակուի մինչեւ 22 Սեպտեմբեր, 2024, Գալուստ Կիւլպէնկեան հիմնադրամի Արուեստի Գրադարանի Ատրիումի մէջ:

Պատրաստեց՝ ՆԵՐՍԵՃ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼՈՅԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲԻ ՆԵՐՍԷՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՔ - ԲԵՄԱԿԱՆՔ

Ուրբաթ, 5 Ապրիլ. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Շաբաթ, 6 Ապրիլ. Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ չարչարանաց եւ մտանելոյն ի վիրապն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Ներսէճ Վրդ. Ալոյեան:

Կիրակի, 7 Ապրիլ. Դ. Կիրակի Քառասնորդաց. Տնտեսի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յակոբ, Զախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբդ. Ղազարեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեան:

Շաբաթ, 13 Ապրիլ. Սրբոյ Մանկանցն Քառասնից, որք ի Սեբաստիա կատարեցան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Վերաբերումը կատարուեցաւ Քառասուն Մանկանց նկարին առջեւ սարքուած Սեղանին վրայէն, որուն դիմացը կաթսայի մէջ կը պլպլային քառասուն գոյնզգոյն կանթեղներ, աւանդական սառցապատ լիճը խորհրդանշող: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Կէսօրէ ետք, Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գերեզմանին եւ Գիւտ Խաչի այրին ուխտեքէն ետք, վերջնոյս կից՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ պաշտուեցան երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութիւն՝ թափօր, տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեան:

Կիրակի, 14 Ապրիլ. Ե. Կիրակի Քառասնորդաց: Դատաւորին: Առաւօտեան ժամը 6:45-ին միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան տաճար, ուր Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան Ս. Յարութեան տաճարի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր

Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Ժամը 9:45-ին Միաբանութիւնը հանդիսապետութեամբ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի կատարեց իր երկրորդ մուտքը, ապա Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց հանդիսապետ Սրբազան Հայրը: Յաւարտ Սուրբ եւ Անմահ Պատարագի հանդիսապետութեամբ պատարագիչ Սրբազան Հօր, կատարուեցաւ մեծահանդէս թափօր՝ երկու անգամ Քրիստոսի Սուրբ Գերեզմանին եւ մէկ անգամ Պատանատեղւոյն շուրջ: Թափօրը վերջացաւ Հայոց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ:

Ուրբաթ, 19 Ապրիլ. Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Շաբաթ, 20 Ապրիլ. Աւետումն Ս. Աստուածածնի: Առաւօտեան Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի գլխաւորութեամբ միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանիի պարտէզ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուց եւ քարոզեց հանդիսապետ Սրբազան Հայրը:

Կիրակի, 21 Ապրիլ. Զ. Կիրակի Քառասնորդաց: Գալստեան: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ, ապա միաբան հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Նոր Երուսաղէմ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի: Հանդիսապետն էր Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Ժամարարն էր Տ. Եղիշէ Վրդ. Ուշքունեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ քարոզեց Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Չորեքշաբթի, 24 Ապրիլ. Յիշատակ Սրբոյ Նահատակաց մերոց, որք կատարեցան յընթացս Հայոց ցեղասպանութեան վասն հաւատոյ եւ հայրենեաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան: Յետ Ս. Պատարագի Միաբանութիւնը թափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ քալեց դէպի Ապրիլեան զոհերու յուշարձան, ուր տեղի ունեցաւ ոգեկոչման

արարողություն:

Հինգշաբթի, 25 Ապրիլ. Երեկոյան ժամը 7-ին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Մեծ Պահոց վերջին «Հանգստեան» ժամերգությունը:

Ուրբաթ, 26 Ապրիլ. Մայր Տաճարին մէջ պաշտուեցաւ Մեծ Պահոց «Արեւագալի» եւ «Խաղաղական» վերջին ժամերգությունները:

Շաբաթ, 27 Ապրիլ. Յիշատակ Յարութեան Ղազարու: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գրէխադիր: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան:

Կէսօրէ ետք, Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ապա մեր Վերնամատրան մէջ պաշտուեցաւ Երեկոյեան ժամերգություն եւ նախատօնակ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր, տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Ներսէս Վրդ. Ալոյեան:

Կիրակի, 28 Ապրիլ. Ծաղկազարդ: Առաւօտեան ժամը 6:15-ին հանդիսապետութեամբ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի, միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգությունները պաշտուեցան մեր Վերնամատրան մէջ: Հայոց երկրորդ մուտքէն ետք նոյն տեղւոյն մէջ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան:

Ս. Պատարագէն ետք կատարուեցաւ եռադարձ մեծահանդէս թափօր Քրիստոսի Ս. Գրեզմանին եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: Թափօրականք ի ձեռին ունէին ձիթենեաց եւ արմաւենեաց ոստեր, իսկ մեր թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորուոց թափօրները:

Վանք վերադարձին, հայոց թաղի ոստիկանատան մուտքէն, Միաբանութիւնը եւ Ժառանգաւոր սաները «Որ զխորհուրդ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան:

Նոյն առաւօտեան Ս. Պատարագ մատուցուեցաւ նաեւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Պատարագեց եւ քարոզեց Հրեշտակապետաց Վանուց Տեսուչ՝ Տ. Ղեւոնդ Մ. Վրդ. Յովհաննիսեան: Ս. Պատարագէն ետք վանքի շրջափակէն ներս կատարուեցաւ թափօր:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ «Դոնբասէք»-ի արարողութեան նախագահեց Ամենապատիւ Նուրհան Արք. Մանուկեան Պատրիարք Սըր-

բազան Հայրը:

«Դոնբասէք»-ի արարողութիւն կատարուեցաւ նաեւ Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ:

Երեքշաբթի, 30 Ապրիլ. Աւագ Երեքշաբթի: Յիշատակ տասն կուսանաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Ս. Յարութեան Տաճարի գաւիթը գլխաւորող Հայոց Ս. Յովհաննէս Աւետարանչի մատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Ղեւոնդ Մ. Վրդ. Յովհաննիսեան: Ժամարարն էր Տ. Արտէն Քհնյ. Աբրահամեան: Ապա կատարուեցաւ «Ուխտաւորաց թափօր» տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Հինգշաբթի, 2 Մայիս. Աւագ Հինգշաբթի (Յիշատակ վերջին ընթերցաց): Առաւօտուն, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Կարգ Ապաշխարութեան»:

Օրուն հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուց Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ կարդացուեցաւ Ս. Բարսեղ հայրապետի Հաղորդութեան մասին ճառը՝ գերազանցօրէն վեհ եւ շինիշխարատներով լեցուն:

Գիշերուն ժամը 7:00-ին, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Խաւարման կարգը»: «Փառք ի բարձունս»-էն ետք Տաճարին խորհրդաւոր մթնութեան մէջ «Յայսմաւորքի Ամպիոն»-էն քարոզեց Արեւմտեան Եւրոպիոյ Հայրապետական Պատուիրակ՝ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեան:

Ժամերգությունեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց եւ կատարեց «Խաչիք Քրիստոս»-ի խնկարկությունը:

Ուրբաթ, 3 Մայիս. Աւագ Ուրբաթ: (Յիշատակ Զարչարանաց հաշիւութեան եւ Թաղման Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի): Կէսօրէ ետք ժամը 1:15-ին, Ս. Յարութեան Տաճարի մեր վերնամատրան մէջ կատարուեցաւ «Կարգ հաշիւութեան»: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան:

Կէսօրէ ետք, Մայր Տաճարին մէջ կատարուեցաւ «Թաղման Կարգ»-ը: Արարողութեանը նախագահեց Ամենապատիւ Պատրիարք Սրբազան Հայրը: Հանդիսապետն էր Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 4 Մայիս. Աւագ Շաբաթ (Ճրագաւոյց Զատիկի): Առաւօտեան ժամը 9-ին Ս. Յարութեան Տաճարի դուռը բացուեցաւ մեր կողմէ, բանալին առնելով Աւագ Թարգման Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեանի ձեռքէն:

Ժամը 11-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբանութիւնը, Հ.Ն.Մ-ի եւ Հ.Մ.Ը.Մ-ի սկսողներով եւ նուագախումբերով առաջնորդուած, մեկնեցաւ Ս. Յարութեան տաճար, ուր յաջորդաբար կատարուեցան Լուսարարայի յարակից հանդիսութիւնները, սկսելով Ս. Գերեզմանի դրան կնքումէն: Յունաց Թափօրէն ետք, մեր լուսահանը՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան, Յունաց Ամեն. Տ. Թէոֆիլոս Պատրիարքին հետ մտաւ Ս. Գերեզման, ուրկէ հինգ վայրկեան յետոյ դուրս տրուեցաւ նուիրական լոյսը, որ ակնթարթի մը մէջ մեր լուսակիրներու կողմէ փոխանցուեցաւ մեր վերնամատրան պատշգամբին մէջ իր տեղը գրաւող Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, որ լուցեալ մոմերու փունջով օրհնեց Ս. Գերեզմանի շուրջ կանգնած խուռներամ բազմութիւնը ամենագոյի ուխտաւորներուն: Ապա տեղի ունեցաւ եռադարձ Թափօր: Թափօրականք երգեցին «Քրիստոս Յարեալ» շարականը: Լուսահան Հայր Սուրբը եպիսկոպոսական խոյրով գլխաւորեց Թափօրը:

Մեր Թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորւոց Թափօրները:

Վանք դարձին, դարձեալ սկսողներու նշուագախումբով առաջնորդուած, Թափօր կազմուեցաւ, լուսահան՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան շուրջառագեցտ եւ ապակէ պահպանակի մէջ Ս. Գերեզմանէն լոյսը ի ձեռին Թափօրին մէջտեղէն քալելով: Դաւթի Բերդին մօտ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր տրուեցաւ շուրջառ, խաչ, գաւազան: Շարականներ երգելով եւ զանգահարութեամբ մուտք գործեցին Մայր Տաճար:

Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, Մայր Տաճարի դասին մէջ կարդաց Ս. Զատիկական Աւետարանը եւ «Պահպանիչ»-ով արձակեց ժողովուրդը, աւետելով «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

Ժամ մը ետք, կատարուեցաւ Ճրագալոյցի արարողութիւնը Մայր Տաճարին մէջ: Ս. Պատարագը մատուցեց Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան: Ս. Պատարագի աւարտին կատարուեցաւ Նախատօնակ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Նպս. Զաքարեան: Ապա, Միաբանութիւնը եւ դպիրներ «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով գացին Պարտիզաթաղ, ուր տեղի ունեցաւ Տնօրհնէքի արարողութիւն:

Ճրագալոյցի Ս. Պատարագներ մատուցուեցան նաեւ Ս. Յարութեան Տաճարին մէջ՝ պատարագեց Հայաստանէն ուխտաւորաբար Սուրբ Երկիր ժամանած՝ Տ. Համազասպ Քհնյ. Գրիգորեան եւ ի Ս. Հրեշտակապետաց՝ պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեան:

Կիրակի, 5 Մայիս. Ս. ԶԱՏԻԿ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌԻՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ: Կէս գիշերէն ետք ժամը 1:45-ին Մայրավանքի մեծ զանգը ոտքի հանեց Միաբանութիւնը, որ Տ. Կորիւն Նպս. Բաղդասարեանի գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Յարութեան Տաճար:

Ս. Գողգոթայի ուխտէն ետք, մեր վերնամատրան մէջ պաշտուեցաւ ժամերգութեան մէկ մասը, մինչեւ «Հարց»: Ապա միաբան հայրեր եւ ժառանգաւոր սաներ զգեստաւորուած իջան Սուրբ Գերեզմանի շրջափակը, ուր պաշտամունքը շարունակուեցաւ եռադարձ Թափօրով Գերեզմանի եւ Պատանատեղւոյն շուրջ: Մեր Թափօրին կը հետեւէին Ղպտոց եւ Ասորւոց Թափօրները: Կատարուեցաւ «Անդաստան», իսկ Ս. Գերեզմանին առջեւ «Խաչի քո Քրիստոս» բաժինի երգեցողութիւնը:

Առաւօտեան ժամը 7:15-ին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը Միաբան Հայրերու հետ կատարեց Հայոց երկրորդ մուտքը Ս. Յարութեան Տաճար, եւ կարճ դադարէ ետք Տ. Թէոդորոս Նպս. Զաքարեան օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը մատուցեց եւ քարոզեց Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վերայ:

Վանք դարձին հայոց Թաղի մուտքէն «Այսօր յարեալ» շարականը երգելով Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը բարձրացան Պատրիարքարան:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայրավանքի մեծ բակին մէջ կատարուած Զատիկական մեծահանդէս «Անդաստան»-ին:

Երկուշաբթի, 6 Մայիս. Բ. օր Ս. Զատիկի: Յիշատակ մեռելոց: Օրուան հանդիսաւոր Ս. Պատարագը Մայր Տաճարի Աւագ խորանին վրայ մատուցեց եւ քարոզեց Արեւմտեան Եւրոպիոյ Հայրապետական Պատուիրակ՝ Տ. Խաթակ Արք. Պարսամեան: Ս. Պատարագի վերջաւորութեան Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ամպհովանիի ներքեւ Ս. Խաչափայտի մասունքն ի ձեռին, իսկ Միաբան Հայրերը մասունքներով, եռադարձ Թափօր դարձան, որուն աւարտին երգուեցաւ «Ճանապարհ»՝ ուխտաւորներուն բարի ճանապարհ մաղթելու համար: Ապա Միաբանութիւնը եւ ժողովուրդը «Այսօր յարեալ» շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազանը բոլորին նշխար բաժնեց:

Երեքշաբթի, 7 Մայիս. Գ. օր Ս. Զատիկի: Յիշատակ մեռելոց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան: Ս. Պատարագէն ետք հանդիսապետ

տուժեամբ Լուսարարապետ Սրբազան Հօր կատարուեցաւ Հոգեհանգստեան կարգ վստահեցնելու նշանները:

Շաբաթ, 11 Մայիս.- Յիշատակ գլխատման Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աշակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Կարապետի սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեան:

Կիրակի, 12 Մայիս.- Նոր Կիւրակէ (Կրկնագատիկ): Հստ սովորութեան Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ պատարագեց եւ քարոզեց Լուսահան Տ. Ասպետ Ծ. Վրդ. Պալեան:

Կէսօրէ ետք, Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Շաբաթ, 18 Մայիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէս Վրդ. Ալոյեան:

Կէսօրէ ետք, գլխաւորութեամբ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Երեկոյեան ժամերգութիւնն ու նախատօնակը պաշտուեցան մեր վերնամատրան մէջ: Ապա կատարուեցաւ Տնօրինական Սրբատեղեաց այցելութեան հանդիսաւոր թափօր տաճարէն ներս: Թափօրապետն էր Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան:

Կիրակի, 19 Մայիս.- Աշխարհամատրան (Կանաչ Կիւրակէ): Առաւօտեան ժամը 6:15-ին հանդիսապետութեամբ Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեանի, միաբան հայրեր մեկնեցան Ս. Յարութեան Տաճար, ուր Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան մեր վերնամատրան մէջ: Հայոց երկրորդ մուտքէն ետք Ս. Պատարագը Քրիստոսի Ս. Գերեզմանին վրայ մատուցեւ քարոզեց Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան: Պատարագի Սրբազան Հայրը Ս. Պատարագի վերջաւորութեան նախագահեց նաեւ Ս. Գերեզմանին առջեւ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Շաբաթ, 25 Մայիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Աբղ. Ղազարեան:

Կիրակի, 26 Մայիս.- (Կարմիր Կիւրակէ): Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի ձախակողմեան դասին մէջ գտնուող Ս. Աստուածածնի խորանին վրայ: Պատարագեց Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Կէսօրէ ետք Մայր Տաճարին մէջ կատար-

ւած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 1 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Նիշէ Վրդ. Ուշքունեան:

Կիրակի, 2 Յունիս.- Տօն Երեւման Ս. Խաչին: Առաւօտեան ժամերգութեան աւարտին Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը ընթերցաւ Ս. Կիւրեղ Հայրապետի թուղթը յղուած Կոստանդ կայսեր եւ հանդիսապետեց «Անդաստան»-ի արարողութեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Աւագ սեղանին վրայ, որուն վերելը զետեղուած էր վառ կանթեղներով Ս. Խաչին նշանը: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Վագգէն Վրդ. Ալէքեան:

Շաբաթ, 8 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Գլխադիր: Ժամարարն էր Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Կիրակի, 9 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: Ժամարարն էր Տ. Տիրան Վրդ. Յակոբեան:

Կէսօրէ ետք, Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէթեան նախագահեց Մայր Տաճարին մէջ կատարուած «Անդաստան»-ին:

Զորեքշաբթի, 12 Յունիս.- Կէսօրէ ետք, Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր բարձրացան Զիթենեաց լեռ, ուր Համբարձման սրբավայրին մօտ լարուած վրանամատրան մէջ նախ կատարուեցաւ Պղծեալ Տաճարի արարողութիւն, ապա պաշտուեցան ժամերգութիւն եւ նախատօնակ:

Երեկոյեան, նոյն վայրին մէջ պաշտուեցան Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները հանդիսապետութեամբ Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի:

Հինգշաբթի, 13 Յունիս.- ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԻ ՏԵՆԱՌԻՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍ: Առաւօտուն Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան Սրբազան Հօր գլխաւորութեամբ, Միաբանութիւնը ինքնաշարժներով բարձրացաւ Համբարձման լեռ, ուր «Հրաշափառ»-ով կատարուեցաւ պաշտօնական մուտք Սրբավայրէն ներս, եւ Հայկական բաժնի վրանին ներքեւ մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: «Հայր մեր»-էն առաջ Մայր Աթոռոյ Սիսէն Ս. Էջմիածին փոխադրութեան տարեդարձին առթիւ կատարուեցաւ «Հայրապետական մաղթանք»: Պատարագի վերջաւորութեան սրբատեղւոյն առջեւ կատար-

ւած «Անդաստան»-ին հանդիսապետեց պատարագիչ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 15 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցւեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Համբարձման մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէճեան:

Երեկոյեան ժամերգութիւնը եւ նախատօնակը պաշտուեցան Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 16 Յունիս.- Երկրորդ Ծաղկազարդ: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները կատարուեցան Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցւոյ մէջ, ապա մատուցուեցաւ Ս. Պատարագ: Ժամարարն էր Տ. Խաղ Ծ. Վրդ. Ծոնտուրեան:

«Անդաստան»-ին հանդիսապետեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 22 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցւեցաւ Ս. Յակոբի տանիքը գտնուող Ս. Առաքելոց մատրան մէջ: Ժամարարն էր Տ. Գէորգ Վրդ. Հայրապետեան:

Երեկոյեան՝ Հոգեգալստեան նախատօնակին Ս. Յակոբ, նախագահեց Պատրիարք Սրբազան Հայրը:

Գիշերասկզբին Մայր Տաճարին մէջ պաշտուած «Եկեցէ»-ի եւ Հսկման կարգերուն նախագահեց Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան:

Կիրակի, 23 Յունիս.- ՀՈԳԵԳԱԼՈՒՍ: Գիշերային ժամերգութեան աւարտին հանդիսապետութեամբ Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի կատարուեցաւ «Անդաստան» Ս. Յակոբ: Ապա Միաբանութիւնը Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեանի գլխաւորութեամբ մեկնեցաւ Ս. Փրկիչ եւ «Հրաշափառ»-ով մուտք գործեց մատուռէն ներս, ուր եւ մատուցուեցաւ օրուան Ս. Պատարագը: Ժամարարն էր հանդիսապետ Սրբազան Հայրը, որ Պատարագի ընթացքին կարգաց նաեւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի Հոգեգալստեան ներբողը: Պատարագի վերջաւորութեան նախագահութեամբ Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի կատարուեցաւ Հոգեհանգըստեան կարգ, հանգուցեալ Պատրիարքաց, Լուսարարապետաց եւ միաբանից հոգիներուն ի հանգիստ:

Կէսօրէ ետք, Տ. Ղեւոնդ Ծ. Վրդ. Յովհաննիսեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր մեկնեցան Սիոն լեռ, այցելեցին վերջին ընթրեաց վերնատունը: Օրուան դէպքին պատմական վայրը կատարուեցաւ երեկոյեան ժամերգութիւն:

Շաբաթ, 29 Յունիս.- Ս. Պատարագը մատուցւեցաւ ի Ս. Դիսադիր: Ժամարարն էր Տ. Ներսէհ Վրդ. Արտեման:

Կիրակի, 30 Յունիս.- Սկիզբն Յարութեան Կիրակէից եւ յիշատակ եղիայի Մարգարէին: Առաւօտեան ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Յակոբ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեան: Ժամարարն էր Տ. Արշակ Արդ. Ղազարեան:

Կէսօրէ ետք, նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Երկուշաբթի, 1 Յուլիս.- Սրբոց Կուսանացն Հռիփսիմեանց: Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւնները պաշտուեցան ի Ս. Հրեշտակապետաց, իսկ Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ եկեղեցւոյ աւանդատան՝ Ս. Հռիփսիմէի խորանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկասարեան:

Ուրբաթ, 5 Յուլիս.- Նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 6 Յուլիս.- Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Յիշատակ ելանելոյն ի Վիրապէն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի աւանդատան՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Սեղանին վրայ: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան:

Նոյն օրը երեկոյեան, նախատօնակին ի Ս. Յակոբ նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը, ապա «Տէր ողորմեա» երգուեցաւ ծնրադիր:

Կիրակի, 7 Յուլիս.- Տօն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ Սրբոյ Էջմիածնի: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Մայր Տաճարի Աւագ Սեղանին վրայ: Պատարագեց եւ քարոզեց Տ. Կոմիտաս Վրդ. Շէրպէճեան: «Հայր Մեր»-էն առաջ «Հայրապետական մաղթանք»-ին նախագահեց Լուսարարապետ Սրբազան Հայրը:

Շաբաթ, 13 Յուլիս.- Սրբոցն՝ Մեծին Ներսիսի Հայրապետին մերոյ եւ Խաղայ Եպիսկոպոսին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Խաղ Ծ. Վրդ. Ծոնտուրեան:

Կիրակի, 14 Յուլիս.- Գ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Գիշերային ժամերգութիւնը պաշտուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Յարութիւն մեր վերնամատրան մէջ: Հանդիսապետն էր Տ. Կորիւն Եպս. Բաղդասարեան: Պատարագեց Տ. Վանիկ Ծ. Վրդ. Մանկա-

սարեան:

Ուրբաթ, 19 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Շաբաթ, 20 Յուլիս. Գիւտ նշխարաց Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Վազգէն Վրդ. Ալէքեան:

Կիրակի, 21 Յուլիս. Դ. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ Նոր Երուսաղէմի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ մէջ: Պատարագեց Տ. Աղան Վրդ. Գոգչեան:

Չորեքշաբթի, 24 Յուլիս. Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Հինգշաբթի, 25 Յուլիս. Ս. Թարգմանչաց Վարդապետացն մերոց՝ Սահակայ եւ Մեսրոպայ: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակա-

պետաց: Պատարագեց եւ քարոզեց Կիւլպէնկեան Մատենադարանի Տեսուչ՝ Տ. Ներսէճ Վրդ. Ալոյեան:

Շաբաթ, 27 Յուլիս. Սրբոցն՝ Տրդատայ Թագաւորին մերոյ եւ Աշխէն Տիկնոջն եւ Խոսրովիդրխտոյն: Ս. Պատարագը մատուցուեցաւ ի Ս. Հրեշտակապետաց: Ժամարարն էր Տ. Ղեւոնդ Մ. Վրդ. Յովհաննիսեան:

Երեկոյեան Նախատօնակին ի Ս. Հրեշտակապետաց նախագահեց Լուսարարապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան:

Կիրակի, 28 Յուլիս. Ե. Կիրակի զկնի Հոգեգալստեան: Գիւտ Տփոյ Ս. Աստուածածնի: Առաւօտեան Տ. Թէոդորոս Եպս. Զաքարեանի գլխաւորութեամբ Միաբան Հայրեր ինքնաշարժներով մեկնեցան Գեթսեմանի պարտէզ եւ մուտք գործեցին Ս. Աստուածածնայ Տաճար, ուր Տիրամօր Ս. Գերեզմանին վրայ օրուան Ս. Պատարագը մատուցց Տ. Խաղ Մ. Վրդ. Ճոննտուրեան:

Պատրաստեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ՍԱՐԿԿԻՍԳ ԹԱՔՈՒՇԵԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ

Երեքշաբթի, 2 Ապրիլ. Առաւօտեան ժամը 9:45-ին, Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը նախագահութեամբ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի, Զատկական շնորհաւորութիւններու գնաց Ֆրանչիսկեան Քիւսթոտ՝ Հոգշ. Տ. Ֆրանչեսկո Փաթոնի եւ Միաբանութեան: Ապա ժամը 10:30-ին Լատինաց Ամենապատիւ Տ. Փիեր-պաթիսթա Արքեպիսկոպոս Փիցաբալա Պատրիարք Սրբազան Հօր եւ Միաբանութեան:

Նոյն օրը, Երեկոյեան ժամը 5-ին, Երուսաղէմի մէջ Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոս Նիկոլաս Գասիանիդէսի կողմէ տրուած հրաժեշտի ընդունելութեան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցան Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան եւ Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Հրաժեշտի ընդունելութիւնը կազմակերպւած էր ի պատիւ Երուսաղէմի մէջ Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոս Տիար Նիկոլաս Գասիանիդէսի կրօնական գիծով խորհրդական Հայր Լուքի, որուն պաշտօնավարման ժամանակը լրացած էր եւ պիտի մեկնէր քաղաքէս:

Ուրբաթ, 5 Ուրբաթ. Երուսաղէմի եւ Մերձաւոր Արեւելքի Անգլիկան եկեղեցւոյ եպիսկոպոս՝ Գերաշնորհ Տ. Հուսամ Նաում այցելեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան՝ յայտնելու իր զօրակցութիւնը օրեր առաջ Իսրայէլի ոստիկանութեան կողմէ ապօրինաբար Կովերու պարտէզէն հայ հոգեւորականներուն եւ տեղացի հայերուն տեղահանելու, վտարելու փորձի առիթով:

Հանդիպմանը ներկայ էին նաեւ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեան եւ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Ուրբաթ, 12 Ապրիլ. Իսրայէլի մէջ Վրաստանի նորանշանակ դեսպան՝ Տիար Զաքա Կանդելակի այցելեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Նորին Ամենապատուութիւն Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Հանդիպմանը ներկայ էին նաեւ Սուրբ Աթո-

ռոյս Աւագ Թարգման՝ Տ. Վազգէն Վարդապետ Ալէքեան եւ Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Հինգշաբթի, 18 Ապրիլ. Երուսաղէմի «Waldorf Astoria» հիւրանոցին մէջ տեղի ունեցաւ Մոսկուայ-Երուսաղէմ «Իմ խաղաղութիւնը կու տամ ձեզի» խորագիրով միջկրօնական համաժողով:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ եւ խօսք առաւ Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Երեքշաբթի, 7 Մայիս. Առաւօտեան ժամը 11:00-ին, մեր Տիրոջ՝ Յիսուս Քրիստոսի հրաշափառ Յարութեան տօնին առիթով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը, գլխաւորութեամբ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի, շնորհաւորութեան գնաց Յունաց Ամենապատիւ Տ. Թէոֆիլոս III Պատրիարքին եւ Միաբանութեան:

Չորեքշաբթի, 8 Մայիս. Սուրբ Յարութեան տօնին առիթով, առաւօտեան ժամը 09:30-էն սկըսեալ, յաջորդաբար Հայոց Պատրիարքարան շնորհաւորութեան եկան Յունաց Ամենապատիւ Տ. Թէոֆիլոս III Պատրիարքն իր միաբաններով:

Ժամը 10:15-ին Ֆրանչիսկեան փոխ-Քիւսթոտ Հոգեշնորհ Տ. Իպրահիմ Ֆալտաս Ֆրանչիսկեան միաբաններով:

Իսկ ժամը 11:00-ին՝ Լատինաց Պատրիարքական Փոխանորդն իր միաբաններով, եւ Կաթոլիկ, Բողոքական, Ասորի, Ղպտի եւ Հապէշ Ուղղափառ եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ:

Նոյն օրը, Երեկոյեան ժամը 16:30-ին, Սուրբ Յարութեան տօնին առիթով Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը՝ հանդիսապետութեամբ Գերաշնորհ Տ. Կորիւն Եպիսկոպոս Բաղդասարեանի, Զատկական շնորհաւորութեան գնաց Սուրբ Երկրին մէջ Հայերու հետեւակ՝ Ասորի, Ղպտի եւ Հապէշ եկեղեցիներու եպիսկոպոսներուն եւ միաբանութեանց:

Ուրբաթ, 31 Մայիս. Երուսաղէմի մէջ Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոս Տիար Նիկոլաս Գասիանիդէս ի պատիւ Սուրբ Երկրի երեք քրիստո-

ներառյալ պատրիարքներու եւ հիւպատոսներու կազմակերպած էր սիրոյ ճաշկերոյթ:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հայրը՝ ընկերակցութեամբ Պատրիարքութեան Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանի:

Երկուշաբթի, 3 Յունիս.- «Անկլիքան Հաղորդութեան» գլխավոր քարտուղար՝ Տ. Էնթոնի Եպիսկոպոս Պոկկո եւ «Cuddeston» աստուածաբանական քոլէճի տնօրէն՝ Տ. Համֆրի Եպիսկոպոս Սաութերն առաջնորդութեամբ Երուսաղէմի եւ Մերձաւոր Արեւելքի Անկլիքան եկեղեցւոյ եպիսկոպոս՝ Տ. Հուսամ Արքեպիսկոպոս Նաումի քաղաքավարական այցելութիւն կատարեցին Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցան Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Հինգշաբթի, 6 Յունիս.- Առաւօտեան ժամը 10-ին, Սուրբ Երկրի Հոգեւոր պետերու եւ եկեղեցիներու առաջնորդներու խորհուրդը Երուսաղէմի Յունաց Պատրիարքարանին մէջ ընդունեց Հարաւաֆրիկեան եկեղեցիներու խորհուրդի (SACC) պատուիրակութեանը:

Պատուիրակութեան կազմին մէջ էին Հարաւաֆրիկեան եկեղեցիներու խորհուրդի նախագահ, Քէյպթաունի Անկլիքան Արքեպիսկոպոս եւ Հարաւային Աֆրիկայի առաջնորդ՝ Թապօ Արքեպիսկոպոս Մակգոպա, Հարաւային Կաթոլիկ եպիսկոպոսներու համաժողովի նախագահ՝ Սիթեմպէլ Եպիսկոպոս Սիպուկա, եւ Հարաւաֆրիկեան եկեղեցիներու խորհուրդի գլխավոր քարտուղար՝ Մալուսի Եպիսկոպոս Մպումբլանա:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութիւնը ներկայացուց՝ Դիւանապետ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Չորեքշաբթի, 12 Յունիս.- Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ Գերաշնորհ Տ. Թէոդորոս Եպիսկոպոս Զաքարեան՝ ընկերակցութեամբ Բեթղէհէմի Սուրբ Ծննդեան տաճարի տեսուչ՝ Տ. Ասպետ Ծ. Վարդապետ Պալեանի, Սուրբ Աթոռոյս Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեանի եւ Պաղեստինի մէջ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան փաստաբան՝ Տիար Ռաետ Ամայեայի շնորհաւորութեան գնաց Պաղեստինի նորանշանակ Արտաքին գործոց նախարարուհի եւ արտագաղթի

հարցերով պատասխանատու, հայազգի Վարսէն Աղաբեկեանին:

Շնորհաւորական այցի ընթացքին պատուիրակութիւնը Տիկին Աղաբեկեանին նուիրեց Երուսաղէմի մէջ յայտնի Հայկական յախճապակիի արուեստի նմոշներէն գեղեցիկ յուշանուէր-նուռ մը:

Երկուշաբթի, 24 Յունիս.- Ժամը 10:30-ին, Իսրայէլի մէջ ԱՄՆ-ի դեսպանատան «Պաղեստինեան գործերու վարչութեան» ղեկավար՝ Տիար Ճորճ Նոլիր պաշտօնավարութեան շրջանն աւարտելուն առիթով քաղաքէս մեկնելէն առաջ այցելեց Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Հինգշաբթի, 27 Յունիս.- Երուսաղէմի Նոթր Ծամ պանդոկին մէջ, ի պատիւ Իսրայէլի մէջ Ամերիկայի դեսպանատան «Պաղեստինեան գործերու վարչութեան» ղեկավար՝ Տիար Ճորճ Նոլի տրուած հրաժեշտի ընդունելութեան Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

Երեքշաբթի, 9 Յուլիս.- Առաւօտեան ժամը 10-ին, Երուսաղէմի մէջ Թուրքիոյ նորանշանակ Ընդհանուր Հիւպատոս՝ Տիար Իսմայիլ Զոպանօղլու այցելեց Հայոց Պատրիարքարան եւ հանդիպում ունեցաւ Ամենապատիւ Տ. Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեան Պատրիարք Սրբազան Հօր հետ:

Շաբաթ, 13 Յուլիս.- Ժամը 17:00-ին, Ֆրանսայի ազգային օրուան առիթով Երուսաղէմի Հին քաղաքի Կաթոլիկներու Սուրբ Աննա եկեղեցւոյ մէջ մատուցուեցաւ Սուրբ Պատարագ: Յաւարտ Սուրբ Պատարագի տեղի ունեցաւ ընդունելութիւն, որուն Երուսաղէմի մէջ Ֆրանսայի Ընդհանուր Հիւպատոս՝ Տիար Նիկոլաս Գասիանիդէսի հրաւերով Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցան Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան եւ Դիւանի գլխավոր քարտուղար՝ Գրիգոր Սարկաւագ Թաքուշեան:

Ուրբաթ, 19 Յուլիս.- Առաւօտեան ժամը 8:30-ին, Ամերիկայէն Սենատոր Քրիս Վան Հօլըն այցելեց Երուսաղէմի Հոգեւոր Պետերուն Յունաց Պատրիարքարանի մէջ՝ լսելու Սուրբ Երկրի Քրիստոնէական համայնքներու առկայ խնդիրներու մասին:

Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ ներկայ գտնուեցաւ Դիւանապետ՝ Տ. Աղան Վարդապետ Գոգչեան:

ՅՕԴՈՒԱԾԱԳԻՐՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական հանդէսը հիմնուած է 1866-ին, պաշտօնաթերթն է Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան եւ լոյս կ'ընծայուի Սրբոց Յակոբեանց Տպարանէն:

«Սիոն» կրօնական, գրական, բանասիրական նիւթերէ գատ, կ'ընդգրկէ նաեւ պատմական, եկեղեցական, լեզուական եւ հայ արուեստի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ եւ այլ բնոյթով նիւթեր:

Յօդուածներու հիմնական լեզուն Հայերէնն է, կ'ընդունուին նաեւ Անգլերէնով յօդուածներ, նախընտրաբար 8-15 համակարգչային շարուածքով լման էջ՝ Word միջավայրին մէջ, երկու կողմերէն հաւասարեցուած, առանց տողադարձերու, ծաւալը՝ A4 ֆորմատի, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 12 pt, տողերու հեռաւորութիւնը՝ 1.15 pt:

Յղումները կը տրուին տողատակը՝ աճման կարգով, տառատեսակը՝ Arian Grqi, տառաչափը՝ 10 pt: Հայերէն յօդուածները «Սիոն»-ի մէջ կը հրատարակուին դասական հայերէն ուղղագրութեամբ: «Սիոն»-ին յանձնուած յօդուածները պէտք է ըլլան անտիպ:

Յօդուածին սկիզբը կը դրուի հեղինակի անունը, մականունը (գլխագիրներով), գիտական աստիճանն ու կոչումը, աշխատանքի վայրը, պաշտօնը եւ ելեքտրոնային փոստի անուանումը:

Յօդուածագիրներու արտայայտած գաղափարներն ու կարծիքները պայման չէ որ համընկին «Սիոն»-ի խմբագրութեան տեսակէտին:

Մեր սրտագին բաղձանքն է որ «Սիոն» մուտք գործէ բոլոր հայ տուներէ ներս. Վստահ ենք թէ ամէն ընթերցող պիտի գտնէ անոր էջերուն մէջ գրութիւններ՝ որոնք համապատասխան ըլլան իր ճաշակին եւ նախասիրութեան:

Յօդուածներ եւ այլ թղթակցութիւններ, ուսումնասիրութիւններ պէտք է ուղարկւին «Սիոն»-ի հետեւեալ հասցէով.

E-mail: sionjournal@yahoo.com

Մեծ Պահոց ե. Կիրակի՝ Դատաւորի Կիրակի, Ս. Պատարագ Ս. Գերեզմանին վրայ
Պատարագիչ՝ Տ. Կորին Եպս. Բաղդասարեան

Սաղիմահայ Միացեալ Ֆանձնախումբը Հայոց ցեղասպանութեան յուշարձանին առջեւ՝
Հայոց ցեղասպանութեան 109-րդ տարելիցին առիթով

Ծաղկազարդի «Անդաստան» ի Ս. Յարութին
Հանդիսապետ՝ Տ. Թեղորոս եպս. Զափարեան

Ծաղկազարդի տօնէն վերջ թափօրով վերադարձ դէպի Մայրավան

Ծաղկազարդի Ս. Պատարագէն եւ Միաբանութիւնը եւ Ժառանգաւոր սաները ոստիկանատան
առջեւէն քափօրով եւ շարականի երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան

Աագ Հինգշաբթի: Ոտնլուայ
Հանդիսապետ՝ Լուսարարապետ Տ. Սեւան Արք. Դարիպեան

Աւագ Ուրբաթ: Կարգ Թաղման ի Ս. Յակոբ

Աւագ Ուրբաթ: Կարգ Թաղման ի Ս. Յակոբ
Հանդիսապետ՝ Տ. Սեւան Արք. Ղարիպեան

Լուսահան՝ Տ. Ասպետ Մ. Վրդ. Պալեան
Քրիստոսի Յարութեան Լոյսը Հայոց Թաղի սկիզբէն թափօրով կը բերէ Մայրավանք

Յարութիւն Տեառն
Պատարագիչ՝ Տ. Թէոդորոս Եպս. Զափառեան

Յարութին տեառն
ժառանգաւորաց երգչախումբը Քրիստոսի Ա. Գերեզմանին առջեւ

Մեծահանդէս «Անդաստան» Մեծ բակին մէջ

Բ. օր Զատիկի, Ուխտաւորաց Պատարագ
Պատարագիչ՝ Սրբոց Յակոբեանց միաբաններէն Արեւմտեան Եւրոպիոյ Հայրապետական
Պատուիրակ Տ. Խաժակ Արք. Պարսամեան

Բ. օր Զատիկի, յաւարտ Ուխտաւորաց Պատարագի կատարուեցաւ մատուցման քարտի Ս. Յակոբ
Թափօրապետ՝ Լուսարարապետ Տ. Սեան Արք. Ղարիպեան

Բ. օր Զատիկի, Ուխտատուաց Պատարագէն վերջ Միաբանութիւնը եւ Ուխտատու ժողովուրդը թափօրով եւ շարականներու երգեցողութեամբ բարձրացան Պատրիարքարան, ուր Պատրիարք Սրբազան Հայրը նշխար բաժնեց ներկաներուն

Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան
Զատական շնորհատուական այցելութիւնը Ֆրանսիական եղբայրութեան

Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան
Հատկական շնորհատրական այցելութիւնը Լատին Պատրիարքին եւ Միաբանութեան

Ս. Յարութեան տօնին առիթով Հայոց Պատրիարքարան շնորհատրութեան եկան Յունաց
Ամենապատիւ Տ. Թէոփիլոս III Պատրիարքն իր միաբաններով

Ս. Յարութեան տօնին առիթով Հայոց Պատրիարքարան շնորհատուրութեան եկան Լատինաց Պատրիարքական Փոխանորդն իր միաբաններով, եւ Կաթողիկ, Բողոքական, Ասորի, Ղպտի եւ Հապէշ Ուղղափառ եկեղեցիներու հոգեւոր պետեր եւ ներկայացուցիչներ

«Անդաստան» Համբարձման սրբավայրին առջեւ
Հանդիսապէտ՝ Տ. Թէոդորոս եպս. Զաքարեան

Ս. Թարգմանչաց Երկրորդական վարժարանի 2023-2024 տարւոյ
շրջանաւարտներու եւ ուսուցիչներու խմբանկար

Ընծայարանի 2023-2024 տարւոյ շրջանաւարտները
Լուսարարապետ Սրբազան Հօր, տեսչի եւ փոխ-տեսչի հետ կը կտրեն շրջանաւարտից հանդէսի
կարկանդակը

«ՍԻՈՆ»Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«ՍԻՈՆ»-ի խմբագրությունը կը փորձէ ամբողջացնել եւ արդիականացնել բաժանորդներու ցանկը: Բաժանորդագրուեցէ՛ք Նոր շրջանի «ՍԻՈՆ»-ին, զոր կրնաք ստանալ նամակատան միջոցաւ եւ կամ այցելելով մեր կայքէջը:

Հաճեցէ՛ք ներքեւի կտրոնը յստակ եւ գլխաւոր տառերով ամբողջացնել եւ փութով մեր
E-mail: sionjournal@yahoo.com հասցէին ղրկել:

ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԵՐՈՒՍԱԿԷՄԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԻՈՆԻ

Անուն, Մականուն. _____

Տիտղոս. _____

Կազմակերպություն. _____

Հասցէ. _____

Կայքէջ. _____ E-mail address _____

Տարեկան բաժանորդագրութիւն՝ \$ 150 USD

NOTICE TO SUBSCRIBERS

The Armenian Patriarchate of Jerusalem is driving up a new updated list to its official periodical SION. To ensure that your name is on the list, you are kindly requested to fill in the form below and send it back to us, with your remittance as soon as possible. You can also write to our E-mail: sionjournal@yahoo.com.

Name, Surname. _____

Title. _____

Organization. _____

Address. _____

Annual Subscribtion \$ 150 USD

Send your checks to: Armenian Patriarchate of Jerusalem P.O.Box 14235 Jerusalem, Israel

Tel: +972 (0)2-6282331

Fax: +972 (0)2-6264861

E-mail: sionjournal@yahoo.com

